

240 / 3
1986

3

საქართველოს
სახელმწიფო
ბიბლიოთეკის

გოდება

XXXVIII-B

«გეგნინიკა»

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ им. С. Н. ДЖАНАШИА

В Е С Т Н И К

ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ

им. АКАД. С. Н. ДЖАНАШИА

XXXVIII—V

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

ТБИЛИСИ

1986

ეკარ ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო ბუხარის

მ მ ა მ ბ ე

XXXVIII—B

ბამოცემლობა „მცენიერება“
თბილისი
1986

9+902.7 (C 4I)
069 (47.922) : 082
323

„მოამბეში“ ქვეყნდება ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ნუმისმატიკის მნიშვნელოვან საკითხებზე. ნაშრომები ძირითადად ემყარება სამუზეუმო კოლექციების და სხვადასხვა ექსპედიციების მიერ მოპოვებული მასალების შესწავლას. „მოამბის“ მნიშვნელოვანი ნაწილი უჭირავს სამუზეუმო კოლექციების პუბლიკაციას, თან ერთვის კრიტიკისა და ბიბლიოგრაფიის განყოფილება და მუზეუმის 1982-1983 წწ. ქრონიკა.

В "Вестнике" публикуются труды по важнейшим вопросам истории, археологии, этнографии и нумизматики Грузии. Они в основном составлены в результате изучения музейных фондов и материалов, добытых экспедициями Музея. В "Вестнике" значительная часть отведена публикации музейных коллекций, дана также хроника Музея 1982-1983 гг.

რედაქტორი ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი

Редактор Л. А. Ч и л а ш в и л и

ს 0501000000 22I-85
M 607(06)-86

Ⓒ

გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1986

О.М.ДЖАПАРИДЗЕ

К ВОПРОСУ О РАННИХ СТАДИЯХ ПЕРВОБЫТНОЙ КУЛЬТУРЫ
НА КАВКАЗЕ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

I. РАННИЙ ПАЛЕОЛИТ

История первобытного общества охватывает наиболее длительный период человеческого прошлого. Народы Кавказа прошли долгий и весьма сложный путь первобытной эпохи, прежде чем достичь более высокой ступени развития. Именно в недрах этой эпохи появляются зачатки крупных культурно-этнических общностей, из которых позднее должны были сложиться в основном все коренные народы Кавказа. Поэтому попытка реконструировать ранние ступени истории, несмотря на всю сложность, имеет исключительно важное значение. Основными свидетелями далекого прошлого в первую очередь выступают археологические источники, и чтобы воссоздать картину развития древнейшей истории, надо попытаться извлечь по возможности полную информацию из этих данных. Правильная интерпретация археологических фактов может сыграть решающую роль в изучении раннего этногенеза кавказских народов. Это обстоятельство заставляет обратиться к самым ранним эпохам, исследование которых может пролить определенный свет на выяснение вопроса происхождения и первичной родины этих народов. Выяснению этнической ситуации во многом содействует правильное осмысление сложившихся на Кавказе культур, начиная с глубокой древности. Археологические материалы в данном случае представляют собой наиболее надежный и главный источник, и правильный анализ может внести определенную ясность в эти далеко еще не решенные вопросы. Изучение раннего этногенеза основных народов Кавказа следует начинать с эпохи зарождения здесь человеческого общества.

Углубленные исследования палеолита Закавказья и Кавказа в целом за последнее время дали чрезвычайно интересные сведения о древнейшей деятельности первобытного человека в этом регионе Старого Света. Однако, вопрос о том, входила ли эта область в зону становления человека и когда именно произошло первоначальное заселение Кавказа, пока остается открытым. Находка в Грузии остатков нижней челюсти антропоидной обезьяны-удабнопитека, которого некоторые исследователи, в известной мере, считают предком человека¹, не внесла определенной ясности в этот вопрос². Хотя недавние открытия остатков человекообразных обезьян в Турции - анкаропитека и ремапитека близ Анкары, с определенной долей вероятности позволяют поставить вопрос и об обитании антропоидных обезьян в более северных областях Передней Азии и тем самым отбрасывают возможности дальнейшего исследования вопроса о первоначальном очеловечивании обезьян в этой части Ближнего Востока³.

- ¹ П.И.Борисковский. Возникновение человеческого общества, Палеолит Африки. Л., 1977, с.24; А.Н.Каламдадзе. Разыскания по археологии доисторической Грузии. Автореферат. Тбилиси, 1969, с.8.
- ² А.А.Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, с.24; А.А.Формозов. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. М., 1977, с.12.
- ³ В.А.Ранов. Палеолит Переднесреднеазиатских нагорий. Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Л., 1978, с.192; П.И.Борисковский. Древнейшее прошлое человечества. М., 1980, с.93.

В настоящее время все еще остается дискуссионным также и вопрос о времени первоначального заселения Закавказья древнейшими людьми. Полноценных свидетельств о пребывании здесь первобытного человека в доисторическое время пока не имеется. Существование в Передней Азии и в Закавказье в частности, начальной ступени человеческой культуры — олдувайской стадии, все еще недостаточно ясно установлено. В свете новейших открытий все более утверждается мнение об африканской прародине человека и о возникновении человеческой культуры на Африканском материке⁴. Однако и это мнение все еще остается дискуссионным⁵. Если согласиться с существованием олдувайской стадии в Восточном Средиземноморье, то появление здесь этой стадии следует связывать, вероятно, с более поздним временем⁶. Возможно, олдувайская эпоха в регионе Восточного Средиземноморья появляется на сравнительно поздней стадии, вместе с проникновением сюда с Африканского континента первобытных людей, которые в дальнейшем, вероятно, занимают и более северные области — Малую Азию и Закавказье. Однако, расселяется или нет древнейший человек в Закавказье в олдувайское время, пока все еще остается неясным. Приблизительно такая же картина наблюдается и в Малой Азии, где вопрос о существовании олдувайской культуры также является вопросом проблематичным⁷. Достоверность же сведений о существовании доашельской "галечной" индустрии в Азербайджане в Азыхской пещере остается пока спорной⁸. Нет полной уверенности утверждать доашельский возраст отдаленных комплексов и из других мест Кавказа. Архаический облик отдельных орудий из Сатанидара, Яштуха, Прикубанья⁹ и т.д. не дает основания отодвинуть в доашельский период время первоначального заселения Кавказа. К сожалению, все доашельские находки пока не имеют должных геологических, палеонтологических и стратиграфических обоснований. Почти все они засвидетельствованы, главным образом, в потревоженных слоях, в переотложенном состоянии, отдельными находками и без серий сопровождающего инвентаря¹⁰. Не исключена возможность, что эти орудия на самом деле были заготовками для ашельских рубил и поэтому имели архаичный облик.

Накопившийся на сегодняшний день материал с определенной вероятностью указывает на то, что первые люди проникают в Закавказье в раннеашельское время и в дальнейшем продолжают жить здесь постоянно в течение всего палеолита, оставляя неизгладимые следы своей деятельности. Если не быть очень строгим к имеющимся в настоящее время фактам, то в Закавказье первобытный человек проникает в эпоху великой экспансии ашеля с Африканского континента. Здесь наблюдается приблизительно такая картина, какая засвидетельствована и в переднеазиатском

⁴ Г.П.Григорьев. Палеолит Африки, Палеолит мира. Л., 1977, с.190; В.П.Алексеев. География человеческих рас. М., 1974; И.К.Иванова. Прародина человека. Природа, № 10, М., 1974.

⁵ П.И.Борисковский. Древнейшее прошлое человечества. М., 1980, с.53.

⁶ И.И.Коробков. Палеолит Восточного Средиземноморья. Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Л., 1978, с.155.

⁷ Палеолит Ближнего и Среднего Востока, с.6.

⁸ Д.В. Гаджиев, М.Н.Гусейнов, А.В.Мамедов, И.Ш.Ширинов. Краткие результаты комплексных исследований Азыхской древнепалеолитической стадии. Изв.АН Аз.ССР, серия наук о Земле, № 3. Баку, 1972.

⁹ С.А.Сардарян. Первобытное общество в Армении. Ереван, 1967, с.261; Л.И.Соловьев. Первобытное общество на территории Абхазии. Сухуми, 1971, с.33; С.Н.Замятнин. Очерки по палеолиту. М.-Л., 1961, с.63.

¹⁰ СА, № 3. М., 1967, с.10; В.П.Любин. Изучение нижнего палеолита Кавказа. КСИА, вып.118. М., 1969, с.15.

регионе, где первобытный человек расселяется в раннеашельское время¹¹. В раннепалеолитической культуре Закавказья прослеживается много общего с памятниками более южных областей и поэтому вопрос заселения и дальнейшего развития человеческого общества на Кавказе следует рассматривать в свете палеолитических культур Ближнего Востока¹².

Наиболее древние свидетельства населения первобытного человека в Закавказье относятся к ашельской эпохе; однако, на какой стадии ашеля проникают сюда первобытные люди, пока не вполне ясно. Ашельская культура в Закавказье скорее всего появилась из Восточного Средиземноморья и Малой Азии, которая в древности почти всегда была, в силу своего особого географического положения, основным звеном, связывающим Кавказ с более южными областями. Ашельский человек на Ближнем Востоке, по-видимому, появляется с Африканского материка, где, как указывают некоторые исследователи, ашель был "самой африканской эпохой палеолита"¹³. Отсюда ашельская культура рано проникает в Восточное Средиземноморье, а затем и в Закавказье. На основании изучения абхазских нижнепалеолитических памятников было замечено, что основная ашельская индустрия была местного происхождения, которая, вероятно, генетически была связана с приморскими областями Анатолии¹⁴. Ашельские первопришельцы широко расселяются в Закавказье, где к этому времени, видимо, существовали благоприятные природные условия для жизни первобытного человека. Наблюдается определенная близость ландшафтов палеолитических стоянок Закавказья к условиям ашельских поселений Передней Азии¹⁵. Однако, нет единого мнения о том, на какой именно стадии ашеля появляются первые поселенцы в Закавказье. Некоторые исследователи отмечают, что человек заселяет эту область не с самого начала ашельской эпохи¹⁶. Но замечательные открытия ашельских памятников за последнее время почти во всех регионах Закавказья убедительно свидетельствуют о широком расселении человека в эту эпоху. Следует отметить, что южнее Кавказа, в настоящее время, ни в Турции, ни в Иране и Ираке ашельские памятники не представлены в таком количестве, как на Кавказе¹⁷.

Вероятнее всего, в эпоху среднего плейстоцена на Кавказе сложились весьма благоприятные природные условия для жизни первобытного человека, который в ашельское время интенсивно осваивает почти все Закавказье и определенные области Северного Кавказа. Первые люди начинают проникать сюда в раннеашельскую эпоху, когда первобытный человек с африканского материка начал более интенсивное перемещение на север. Проникнув в раннеашельскую эпоху и осев в определенных областях Закавказья, человек в дальнейшем постепенно расселяется здесь почти по всем зонам¹⁸. Вероятно, первоначально заселяется та прибрежная полоса,

¹¹ В.А.Ранов. Указ.соч., с.192

¹² Палеолит Ближнего и Среднего Востока, с.5.

¹³ Г.П.Григорьев, указ.соч., с.56.

¹⁴ И.И.Коробков. К вопросу о дивергентном характере древнепалеолитических индустрий. УП международный конгресс доисториков и протоисториков. М., 1966, с.7; И.И.Коробков. Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения. СА, М., 1967, с.201.

¹⁵ П.М.Долуханов. География каменного века. М., 1979, с.99.

¹⁶ Природа и древний человек. М., 1981, с.68.

¹⁷ Н.З.Бердзенишвили. Нижнепалеолитические памятники предгорной зоны Абхазии. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.Ш, 1979, с.10.

¹⁸ В.П.Любин. Краткий очерк древнего и среднего палеолита Кавказа. *Actes du IV-e Congres International de Speleologie in Tsjoslavie, Ljubljana*, 1969, с.363; В.П.Любин. Изучение нижнего палеолита Кавказа. КСИА, вып.118, М., 1969, с.16.

где хорошо представлены ашельские памятники. Особо следует отметить наиболее известную древнепалеолитическую стоянку Яштух близ Сухуми¹⁹, которая занимала довольно обширную территорию на четвертичных террасах с изменчивым рельефом²⁰. Первые поселенцы обосновались на этой стоянке в раннеашельское время и в дальнейшем продолжали здесь жить в течение всей ашельско-мустьерской эпохи²¹. С раннего ашеля начинается заселение первобытным человеком черноюрской полосы Грузии. В это же время, видимо, он проникает и во внутренние районы Закавказья. В Азыхской пещере было вскрыто несколько горизонтов нижнепалеолитической культуры и пока с достоверностью можно говорить лишь о существовании здесь раннеашельской стадии²². Откуда появляются первые люди в Закавказье, пока еще не вполне ясно. Скорее всего они проникают с юга, возможно из разных районов; одна группа людей, вероятно, продвигалась вдоль Черноморского побережья, вторая — в более глубинные области. В Закавказье, видимо, они столкнулись с весьма благоприятной природной средой. Здесь же в изобилии находился и пригодный для изготовления орудий труда материал. Постепенно палеолитический человек осваивает обширные пространства и, начиная с среднего ашеля, им заселяются почти все области Закавказья, как низменные и предгорные, так и высокогорные. Наряду с открытыми стоянками в это время появляются и пещерные жилища. В ашельское время густо заселяется черноморская зона Западного Закавказья. Недавние открытия в Ингурской долине свидетельствуют о широком освоении предгорья Колхиды²³. В среднем течении р.Квирилы известны открытые стоянки в Сакарио и Сарбеби близ с.Кацхи²⁴. В Центральном Закавказье, а именно в Шида Картли, открыта была группа памятников ашельского времени, среди которых надо упомянуть стоянку у с.Цагви и Лаше-Балта²⁵. Открытия последних лет свидетельствуют, что с среднеашельской эпохи начинается широкое освоение Иор-Алазанского бассейна, где особо следует отметить открытую стоянку Зиара²⁶.

В среднеашельское время первобытные люди проникают и в высокогорные области Грузии²⁷. На южном склоне Главного Кавказского хребта в верховьях бассейна рек Деджори и Квирилы в восточной части исторической Квемо Рача были открыты многослойные пещерные стоянки с ненарушенными культурными отложениями. Пещеры Кударо I-III и Цонская пещера расположены на высоте 1600 и 2100 м²⁸. Они заключали в себе слои ашельской и мустьерской эпохи, а также более поздний слой: мезолитический, энеолитический и т.д. Заселение этих пещер начинается со среднеашельской эпохи. Затем в течение всего нижнего палеолита они служили пристанищем для человека²⁹. В период же похолодания в эпоху позднего палеолита эти высокогорные пещеры были покинуты человеком вплоть до мезолитического времени. В Цонской пещере выделяются два горизонта ашельской эпохи, содержавшие, главным образом, уже законченные орудия со следами длительного их ис-

19 С.Н.Замятнин. Палеолит Абхазии. Сухуми, 1937, с.12.

20 Н.З.Бердзенишвили. Указ. соч., с.117.

21 С.Н.Замятнин. Очерки по палеолиту. М., 1961, с.82.

22 М.Ш.Гусейнов, М.М.Мансуров, В.М.Гаджиев. Раскопки в пещере Азых. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане, Баку, 1975, с.3.

23 Г.К.Григолия. Памятники нижнего палеолита ущелья Ингури. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, Уш. Тбилиси, 1979, с.41.

24 Д.М.Тушабрамишвили. Отчет Квирильской археологической экспедиции за 1966 год. Археологические экспедиции музея Грузии, I. Тбилиси, 1969, с.6; А.Н.Каландадзе. Разыскания по археологии доантичной Грузии. Автореферат. Тбилиси, 1969, с.18.

25 В.П.Любин. Палеолитические находки в Юго-Осетии. КСИИМК, вып.54. М., 1954.

26 Т.В.Бугианишвили. Палеолитические памятники Иор-Алазанской долины. Труды Кахетинской экспедиции, I. Тбилиси, 1969, с.26; Т.В.Бугианишвили. Новые нижнепалеолитические материалы из Кахетии. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VI. Тбилиси, 1974, с.25.
(прим. 27, 28, 29 см.на с.9)

пользования. Исходя из этого, было высказано предположение, что Цонская пещера представляла собой временную сезонную стоянку. Интересно отметить, что состав инвентаря нижнего горизонта, а также и само сырье для орудий во многом напоминают кремневые изделия из памятников Квирильского ущелья. Поэтому не исключена возможность, что эту пещеру эпизодически посещали отдельные группы охотников, главным образом, из указанного региона³⁰.

Несколько иная картина наблюдается в пещерах Кударо I и III, расположенных недалеко от Цонской пещеры в более низкой зоне на высоте 1500-1600 м. В отличие от Цонской пещеры Кударо I представляло собой долговременную стоянку, которая в разные эпохи заселялась человеком, начиная со среднего ашеля³¹.

В пещерах Цона, Кударо I и Кударо III засвидетельствована единая ашельская индустрия и они, вероятно, принадлежали к одной группе населения³².

Недавние находки свидетельствуют, что в среднеашельское время интенсивно заселяется человеком Джавахетское нагорье, где на высоте 2500 м была выявлена стоянка открытого типа, скорее всего мастерская, с значительным скоплением обсициановых орудий³³. К несколько более позднему времени - ко второй половине ашеля, относятся стоянки Ахалкалаки I и Ахалкалаки II³⁴.

В ашельскую эпоху освоены человеком и другие регионы Центрального и Восточного Закавказья, но по имеющимся в настоящее время данным, не столь интенсивно. Вероятно, первобытные люди в эти области проникают со второй половины ашеля. Памятники этого времени были открыты в Азербайджане в пограничной с Грузией зоне на правобережной части долины р. Куры в междуречье Дебеды и Таузчая, в окрестностях с. Шихлы и Кочаскар³⁵. Следует отметить найденные в этом районе ручные рубила, напоминающие аналогичные орудия из Западной Грузии ашельского времени³⁶.

(прим. со с.8: ²⁷В.П.Любин. Первобытный человек в горах Большого Кавказа.

КСИА, вып. I31. М., 1972, с.26.

- 28 В.П.Любин. Географическое положение пещерных стоянок Юго-Осетии. Кударские пещерные палеолитические стоянки Юго-Осетии. М., 1980, с.9.
- 29 В.П.Любин. Геолого-стратиграфические условия залегания палеолита в восточной галерее пещеры Кударо I. Кударские пещерные палеолитические стоянки Юго-Осетии, с.30.
- 30 А.Н.Каландадзе. Цонская пещера и ее культура. "Пещеры Грузии", III. Тбилиси, 1965, с.35; Д.Тушабрамишвили. Итоги работ Цуцхватской и Цонской археологических экспедиций за 1976-1977 гг.; Археологические экспедиции музея Грузии, VI. Тбилиси, 1978, с.17.
- 31 В.П.Любин. Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия). Изв. Всесоюзного географического общества, т.91, № 2, М., 1959; Его же. Геолого-стратиграфические условия залегания палеолита в восточной галерее пещеры Кударо I, с.30.
- 32 В.П.Любин. Нижний палеолит Кавказа. Древний Восток и мировая культура. М., 1981, с.13.
- 33 З.Кикодзе, И.Коридзе. Краткий отчет Параванской разведывательной экспедиции за 1977 г. Археологические экспедиции Гос.музея Грузии, т.VI, Тбилиси. 1978, с.20.
- 34 Г.К.Григолия. Нижнепалеолитические памятники Джавахетии. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IV. Тбилиси, 1965, с.5.
- 35 М.М.Мансуров. Нижний палеолит Западного Азербайджана, автореферат. Тбилиси, 1978, с.17.
- 36 М.М.Мансуров. О находке ручных рубил в Западном Азербайджане. КСИА, вып. 126. М., 1971, с.38.

Ашельские памятники, открытые на территории Армении, сосредоточены, главным образом, на склонах горы Арагаца. Среди них следует отметить расположенную на высоте более 1500 м стоянку Сатани-Дар³⁷. За последнее время был поставлен под сомнение вопрос о доашельском возрасте этой стоянки. Ряд исследователей относят Сатанидарское местонахождение к ашелю и к тому же не к самому его началу³⁸. Памятники ашельской эпохи известны и в долине р.Раздан в Арзии. Верхнеашельская мастерская была открыта к северу от Еревана у с.Джрабер-Фонтан³⁹.

Таким образом, в ашельское время первобытный человек широко расселяется почти по всем ландшафтно-климатическим зонам Закавказья. Наиболее густо заселены его западная и центральная части. В Восточном Закавказье, несмотря на то, что человек появляется с раннего ашеля в Азыхской пещере, в дальнейшем его расселение, видимо, не шло столь интенсивно. Вероятно, из черноморского региона Кавказа проникают первые люди в Прикубанье, где хорошо представлены памятники ашельского времени, главным образом, в поздней его стадии⁴⁰. Материалы ашельской эпохи из Прикубанья имеют много общего с памятниками черноморского побережья, откуда древнейшие люди проникают в более северные области⁴¹. Высказано предположение, что появление нижнепалеолитического человека в Кисло-Русской равнине связано с Кавказом⁴² и допускается возможность проникновения первобытных групп в ашельскую эпоху в направлении Кубани, Дона и Волги с Кавказа⁴³. В нижнем палеолите, видимо, существовали все условия для инфильтрации древнейших людей с Кавказа в северные края⁴⁴. Хотя некоторые исследователи допускают возможность в эту эпоху вторичного заселения Прикубанья первобытным человеком со стороны Русской равнины⁴⁵. В ашельскую эпоху человек широко расселяется почти по всему Закавказью, и более вероятным представляется, что в эту эпоху он первый преодолевает Кавказский хребет с Черноморского побережья и осваивает определенные области Прикубанья⁴⁶. Вероятно, роль Кавказа в заселении юга Русской равнины в эту эпоху была довольно существенной⁴⁷.

Палеоантропологические данные ашельской эпохи в Закавказье пока представлены крайне бедно. В настоящее время известны лишь две находки ашельского человека, архантропа. В Азыхской пещере в раннеашельских отложениях был найден обломок челюсти человека, азыхантропа. По своим чертам его можно отнести к пренеандер-

³⁷ М.З.Паничкина. Шельский комплекс древнепалеолитического местонахождения Сатани-Дар, МИА, 39. М.-Л., 1963, с.10; С.А.Сардарян. Первобытное общество в Армении. Ереван, 1967, с.261.

³⁸ В.П.Любин. Изучение нижнего палеолита Кавказа, КСИА, вып.118. М., 1969, с.17.

³⁹ В.П.Любин. Верхнеашельская мастерская Джрабер, КСИА, вып.82. М., 1961.

⁴⁰ П.Г.Аутлев. Абадзехская нижнепалеолитическая стоянка. Майкоп, 1963, с.7; В.Е.Щеглинский, В.М.Гагашьян. Ашельское рубило из окрестностей Туансе, СА, 4. М., 1980, с.247.

⁴¹ А.А.Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, с.27; Д.П.Любин. Нижний палеолит Кавказа, с.14.

⁴² С.Н.Бибиков. Заселение Восточной Европы в эпоху палеолита, СА, 4.М., 1959, с.27; В.П.Любин. О некоторых вопросах, связанных с условиями нахождения нижнего палеолита на Кавказе. Материалы совещания по изучению четвертичного периода, I. М., 1961, с.458.

⁴³ В.П.Любин. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, СА, XXII. М., 1957, с.90.

⁴⁴ О.Н.Бадер. Древнейшее заселение Северной Европы человеком в свете новейших данных, КСИА, вып.126. М., с.5.

⁴⁵ П.У.Аутлев. Указ.соч., с.5.

⁴⁶ В.П.Любин. Нижний палеолит Кавказа, Древний Восток и мировая культура.М., 1981, с.12.

⁴⁷ О.Н.Бадер. Древнейшие заселения Северной Европы человеком в свете новых данных, КСИА, вып.120. М., 1971, с.5.

талцу типа гейдельбергского человека, питекантропа⁴⁸. В древнешельском слое пещеры Кударо I был найден зуб первобытного человека. По этому единственному зубу трудно делать широкие обобщения, но, вероятнее всего, он принадлежал первобытному человеку, архантропу типа питекантропа, возможно, близкому к синантропу⁴⁹. В Восточном Средиземноморье некоторые древнейшие антропологические находки по своему строению обнаруживают черты более характерные для синантропа, хотя скорее следовало бы ожидать, что здесь будут обнаружены остатки первобытного человека со специфическими особенностями питекантропа. Как отмечалось, не исключена возможность, что при определении могла быть допущена ошибка, тем более, что здесь встречаются и остатки древнейшего человека, относящиеся к питекантропу⁵⁰. В дальнейшем находки остатков ашельского человека в Закавказье, вероятно, более убедительно покажут его связь с архантропами Восточного Средиземноморья, а возможно, также с ашельскими обитателями Северной Африки.

Таким образом, в верхнешельское время густо заселяется большая часть Закавказья⁵¹. Видимо, население к финальному ашелю значительно увеличилось и люди интенсивно расселяются теперь почти во всех ландшафтно-климатических зонах Закавказья, особенно в его Центральной и Западной части. Широкое распространение ашеля в кавказской действительности содействовало его обособленному развитию и образованию локальных явлений. Особый характер рельефа Кавказа, способствующий территориальной обособленности отдельных групп населения, оказывал определенное воздействие на весь образ жизни палеолитического человека, на образование локальных особенностей, что и отразилось, в первую очередь, на каменной индустрии ашельской культуры. В отдельных территориально обособленных регионах возникают определенные особенности в технике обработки каменных орудий.

Еще более плотным первобытное население становится в мустьерскую эпоху. Видимо, начавшийся в период финального ашеля процесс широкого освоения нижнепалеолитическим человеком Кавказа, продолжается более интенсивно в последующую эпоху. В настоящее время остается недостаточно выясненным вопрос — как происходил переход от позднего ашеля к раннему мустье. Пока все еще не удается установить, в полной мере преемственность в развитии мустье от местного ашеля. Однако довольно широкое распространение ашельской культуры в Закавказье с определенной долей вероятности указывает на то, что мустье здесь должно было развиваться на местной основе. Следует отметить, что пока не известны памятники четкой стратиграфии, позволяющие проследить последовательное развитие конца ашеля и раннего мустье. Пещерные стоянки не дают картины преемственности мустье от предшествующей культуры. Здесь полностью отсутствуют культурные слои финального ашеля и раннего мустье⁵². Видимо, к концу ашельской культуры и началу мустьерской стадии произошло значительное ухудшение климатического режима, что заставило человека покинуть высокогорную зону, которую он вновь осваивает в эпоху развитого мустье⁵³.

⁴⁸ Д. В. Гаджиев, М. Н. Гусейнов, А. В. Мамедов, И. Ш. Ширинов. Указ. соч.

⁴⁹ А. А. Зубов. О зубе архантропа из пещеры Кударо I, Кударские пещерные палеолитические стоянки Юго-Осетии. М., 1980, с. 152.

⁵⁰ И. И. Коробков. Палеолит Восточного Средиземноморья, с. 164.

⁵¹ В. П. Любин. Нижний палеолит Кавказа, с. 15.

⁵² В. П. Любин. Геолого-стратиграфические условия залегания палеолита в восточной галерее пещеры Кударо I, с. 30.

⁵³ А. Н. Каландадзе. Указ. соч., с. 23.

Однако, уже сейчас с полной уверенностью можно говорить о генетической связи ашельской и мустьерской индустрии⁵⁴. Истоки мустьерской культуры следует искать в местном ашеле. В отдельных каменных орудиях этих эпох прослеживаются многие общие черты⁵⁵. Двухстороннеобработанные орудия, бифасы, ашельской и мустьерской культур указывают на довольно тесное родство⁵⁶. Традиция изготовления этих орудий восходит, видимо, к местному ашелю⁵⁷. Типологическая близость каменных изделий свидетельствует об автохтонном развитии ашель-мустьерской индустрии⁵⁸, об эволюции ашеля в мустьерскую культуру. Наиболее ранним мустьерским памятником в Грузии является долговременная стоянка в Квемо Картли с мощным, превышающим толщину в три метра, культурным слоем. В каменном инвентаре этого памятника хорошо прослеживается генетическая связь с финальным ашелем. Каменные орудия характеризуются архаичным обликом, сохраняющим все еще ашельские черты, однако они по технологии более совершенные⁵⁹ и, возможно, указывают на непосредственное продолжение ашельской индустрии. Из закавказских памятников Цопское поселение наиболее тесно связывается с открытой стоянкой Арзни, которая, возможно, относится к несколько более раннему времени - к самому началу мустьерской эпохи⁶⁰.

Близкие аналогии Цопи прослеживаются в памятниках Малой Азии и Восточного Средиземноморья. Каменный инвентарь Цопской стоянки находит много общего с раннемустьерскими материалами из "заполненной пещеры" и стоянки Самандага № I в Турции⁶¹. Из Восточно-Средиземноморских памятников следует отметить материалы палестинских пещерных стоянок Мугарет-Эт-Табун и Мугарет-Эс-Схул⁶², где можно проследить преемственное развитие мустьерской культуры.

Раннее мустье засвидетельствовано на Яштухской стоянке; материалы этого времени обнаруживают прямое генетическое родство с предшествующей ашельской эпохой⁶³. Здесь раннеашельская индустрия эволюционирует в финальный ашель, затем мустьерская каменная индустрия развивается на местной основе из местного ашеля⁶⁴. К раннему мустье можно отнести, видимо, мастерскую - стоянку Орбали IV, в окрестностях с.Кацхи⁶⁵. В Ахштырской пещере в нижнем мустьерском слое, хорошо представлены двухстороннеобработанные орудия, бифасы, тогда как в верхнем мустьерском слое они почти совсем отсутствуют. У самого основания мустьерского слоя в этой пещере были обнаружены ручные зубила, напоминающие аналогичные орудия из Яштухской стоянки в Ачигвара⁶⁶. Аналогичные материалы были собраны на местонахождениях открытого типа, в окрестностях с.Ахштырь на левом берегу р.Изымта⁶⁷.

⁵⁴ В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.197; И.И.Коробков. К вопросу о дивергентном характере эволюции древнепалеолитических индустрий, с.9.

⁵⁵ И.И.Коробков. О наконечнике копья из Яштуха, КСИА, вып. II 7. М., 1969, с.24.

⁵⁶ В.П.Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий, МИА, № 131. М., 1965, с.24.

⁵⁷ И.И.Коробков. Указ. соч., с.26.

⁵⁸ Советская археология. М., 3, 1967, с. II.

⁵⁹ Г.К.Григолия. Палеолит Квемо Картли (погребенная пещера Цопи I). Тбилиси, 1963, с. II 4.

⁶⁰ Там же, с.99.

⁶¹ Там же, с.103.

⁶² Там же, с.106.

⁶³ И.И.Коробков. К вопросу о дивергентном характере эволюции древнепалеолитических индустрий, с.8.

⁶⁴ И.И.Коробков. Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения, с.201.

⁶⁵ Д.М.Тушабрамишвили. Итоги работ археологической экспедиции Квирильского ущелья за 1968-1969 гг. Археологическая экспедиция Гос.музея Грузии, П. Тбилиси, 1971, с.18.

(прим.66, 67 - на стр.13).

К позднему ашельско-раннему мустье относят и слой Азахской пещеры⁶⁸. Начальной стадией мустьерской эпохи датируется также и ряд местонахождений горы Артин и бассейн р.Раздана в Армении⁶⁹.

Из Прикубанских памятников, где более или менее прослеживается увязка ашель-мустьерских слоев, следует указать на открытую Среднехаджохскую стоянку, которую, исходя их типологического анализа материала, предварительно можно датировать финальным ашель-ранним мустье⁷⁰.

К концу ашеля и раннему мустье, видимо, относится местонахождение хутор Попова в Северной Осетии, около г.Орджоникидзе⁷¹.

Вероятно, с наступлением мустьерской эпохи, когда на Кавказе наблюдаются существенные изменения в климатическом режиме и наступает новый цикл похолодания, вынудивший первобытного человека начать миграцию на большие территории, значительная группа людей расселяется за пределами Кавказского перешейка, главным образом, на юге России⁷².

Таким образом, по имеющимся в настоящее время данным, с определенной уверенностью можно утверждать преобладание развития местного мустье. В период развитого мустье на Кавказе, видимо, значительно изменяются климатические условия и после похолодания, наблюдаемого на ранней стадии этой эпохи, наступает пора всеобщего потепления. Именно в это время широко осваивается почти весь Кавказ и вновь довольно плотно заселяются высокогорные области. Видимо, в период развитого мустье здесь впервые наблюдается значительный для того времени демографический подъем и население сильно увеличивается. На это, первым делом, указывает значительное увеличение мустьерских местонахождений, число которых по всему Кавказу в настоящее время насчитывает около 500 памятников - как стоянок открытого типа, так и пещерных жилищ⁷³.

В мустьерскую эпоху густо заселяется Западное Закавказье, особенно, северо-западная его часть. В более южном регионе Колхиды следы пребывания нижнепалеолитического человека в данное время почти не наблюдается. Широко осваивается северо-западная зона Черноморского побережья, где горы близко подходят к морю. Мустьерские местонахождения засвидетельствованы в Очамчире, Гаги, Яштухе и Келасури, близ Сухуми, в Бзыбском нагесе⁷⁴ и т.д. Пещерные стоянки Сочинского побережья - Навалишанская⁷⁵, Ахштырская⁷⁶, Воронцовская⁷⁷, Кепшинская⁷⁸, Хостин-

(со стр.12)⁶⁶ С.Н.Замятнин. Очерки по палеолиту. М.-Л., 1961, с.116; Е.А.Векилова. Краткие итоги раскопок Ахштырской пещеры в 1961-1965 гг., КСИА, вып.111. М., 1967, с.84.

67 Е.А.Векилова. Находки нижнего палеолита на террасах р.Мзымты, КСИА, вып.117. М., 1970, с.30.

68 М.М.Гусейнов, М.М.Мансуров, В.М.Гаджиев. Раскопки в пещере Азых. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975, с.3.

69 С.А.Сардарян. Первобытное общество в Армении, с.207.

70 В.М.Муратов, П.И.Аутлев. Среднехаджохское раннепалеолитическое поселение, МИА, 173. Л., 1971, с.48.

71 В.П.Любин. Новое о нижнем палеолите Северной Осетии. КСИА, вып.92. М., 1962, с.33.

72 С.И.Бибииков. О первичном заселении Восточной Европы. КСИА, АН Укр.ССР, вып.11. Киев, 1961, с.3.

73 В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.3.

74 С.М.Замятнин. Очерки по палеолиту, с.22.

75 В.П.Любин, О.Е.Шелинский. Исследование Навалишанской пещеры в 1965 г. КСИА, вып.111. М., 1967, с.73.

76 М.З.Паничкина, Е.А.Векалова. Исследование Ахштырской пещеры в 1961 г., КСИА, вып.92. М., 1962, с.39.

77 В.П.Любин, Л.Н.Соловьев. Исследование Малой Воронцовской пещеры на Черноморском побережье Кавказа. МИА, 173. Л., 1971, с.7.

78 В.П.Любин, Н.И.Бурчак-Абрамович, М.Н.Кланчук. Кепшинская пещера и вопросы палеогеографии плейстоцена Сочинского Причерноморья, КСИА, вып.126. М., 1971, с.40.

ская⁷⁹ и др. содержали остатки мустьерского времени, которые в технико-типологическом отношении составляют определенную локальную группу⁸⁰. Хорошо представлен комплекс мустьерского времени на открытой стоянке с.Хейвани в долине р.Мзымта⁸¹. Верхнемустьерский слой Воронцовской пещеры имеет дату 35680 ± 480 тыс.

Недавние находки нижнепалеолитических памятников в бассейне р.Ингури свидетельствуют об освоении человеком предгорной полосы северной части Кавказа, которая, видимо, в мустьерское время была тесно связана с Причерноморской зоной⁸². Особо следует отметить открытие между рр.Абаша и Ингури местонахождения нижнего палеолита, главным образом мустьерского времени. На горе Урта была собрана небольшая, но интересная коллекция мустьерских орудий, которые имеют много общего с материалами из мустьерских стоянок Имеретии и Абхазии, а также из Шида Картли⁸³. Памятники эпохи мустье были зафиксированы в окрестностях г.Цхакая, Менджи, Дзвели Сенаки и т.д.⁸⁴.

Интенсивно заселяется первобытными людьми в эпоху развитого мустье Рион-Квирильский бассейн. В ущелье р.Цкал-Цители был открыт ряд пещерных жилищ финального мустье, среди которых, первым делом, следует упомянуть Чахати и Сакажия⁸⁵. Новейшие находки в пещере Сакажия свидетельствуют, что она была освоена человеком в эпоху развитого мустье. К среднему и позднему мустье относится пещера Ортвала вблизи от Сакажия⁸⁶. При повторном изучении коллекции Тетралица было установлено, что значительная ее часть содержит материал мустьерского времени, в котором находят много общего с комплексом из II-го слоя Чахатской пещеры⁸⁷. Мустьерский материал Чахати и Тетралица по технико-типологическим признакам близко напоминает каменный инвентарь пещерных стоянок Причерноморья⁸⁸. К концу финального мустье можно отнести нижний слой пещеры Сагварджиле⁸⁹.

Особо следует отметить Цуцхватскую карстовую пещерную систему, расположенную близ г.Ткибули. В результате археологических работ, здесь в ряде пещер были обнаружены материалы различных эпох. Бронзовая и Бизоновая пещеры, Двойной грот представляли собой долговременные стоянки, где первобытный человек жил в тече-

- ⁷⁹ И.И.Коробков. Разведывательные работы в хостинских пещерах в 1961 г. КСИА, вып.92. М., 1962, с.45.
- ⁸⁰ В.П.Любин. Мустьерская эпоха на Кавказе. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР. Тбилиси, 1971, с.14.
- ⁸¹ Н.И.Гумилевский, И.И.Коробков. Местонахождение памятников каменного века у с.Хейвани. КСИА, вып. III. М., 1967, с. 95.
- ⁸² Г.К.Григолия. Памятники нижнего палеолита ущелья Ингури. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.Уш, Тбилиси, 1979, с.57.
- ⁸³ Г.К.Григолия. Палеолитические памятники Горы Урта. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.У. Тбилиси, 1973, с.4.
- ⁸⁴ Г.К.Григолия, Г.А.Пхакадзе, М.В.Барамидзе, Г.А.Лордкипанидзе. Результаты работ западно-грузинской археологической разведочной экспедиции в 1969 г. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.У. Тбилиси, 1973, с.17.
- ⁸⁵ Н.З.Бердзенишвили. Новый памятник каменного века в ущелье Цкал-Цители. Тбилиси, 1964, с.70; Н.З.Бердзенишвили. Нижнепалеолитические остатки в окрестностях г.Кутаиси. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.У1, Тбилиси, 1974, с.4.
- ⁸⁶ М.Г.Ниорадзе. Археологические работы в пещере Сакажия. Сообщения АН ГССР, 84, № 1. Тбилиси, 1976; М.Г.Ниорадзе. Краткий отчет работы Цкал-цитительской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1977 году. Тбилиси, 1980, с.5; М.Г.Ниорадзе. Раскопки пещер в ущелье р.Цкал-Цители, А0, 1980 г. М., 1981, с.4, 7.
- ⁸⁷ Н.З.Бердзенишвили. Указ. соч., с.17.
- ⁸⁸ Там же, с.18.
- ⁸⁹ Н.З.Бердзенишвили. Новый памятник каменного века в ущелье Цкал-Цители, с.49.

ние всей мустьерской эпохи⁹⁰. Интересно отметить, хотя эти пещеры относятся к одному времени, но отличаются друг от друга по составу фаунистических остатков. Так, например, в Медвежьей пещере преобладают кости пещерного медведя, в Бизоновой пещере – первобытного зубра⁹¹. Медвежья пещера, по-видимому, являлась временным убежищем⁹², а Верхняя пещера скорее всего, культовым объектом. В этой пещере в большом количестве найдены были нераздробленные кости различных животных и вдоль стены в определенном порядке лежали черепа пещерных медведей, у которых отсутствовали нижние челюсти. Крайне бедно здесь представлены каменные орудия и почти совершенно отсутствуют производственные отбросы. Все это наводит на мысль, что пещера эта, скорее всего, являлась культово-ритуальным объектом для мустьерских поселенцев Цуцхватских пещер⁹³.

Судя по материалам Бронзовой пещеры, первобытный человек в этих краях появляется с самого начала мустье. Эта пещера заключала в себе богатый набор каменного инвентаря всей мустьерской эпохи. Широко осваивается этот район в период развитого мустье. В Бронзовой и Медвежьей пещерах, в Двойном гроте представлены материалы более поздней стадии мустьерской эпохи.

Весь набор каменного инвентаря Цуцхватских пещерных памятников характеризуется специфическими чертами и дает основание допустить существование здесь самобытной индустрии, выдлить локальную особенность и, возможно даже, как предполагают, отдельную цуцхватскую мустьерскую культуру⁹⁴.

Вероятно, в мустьерское время регион Рионо-Квирильского бассейна интенсивно осваивается первобытными людьми. Они, видимо, расселяются по отдельным ущельям, где имелись соответствующие условия для жизни, естественные убежища, сырье. Хорошие условия для пребывания человека, судя по всему, имелись в ущельях рек Цкал-Цитали и Чишюра, близ Кутаиси.

В бассейне среднего течения р.Квирилы Верхней Имеретии в мустьерское время, также как и в предшествующую эпоху, сложились весьма благоприятные условия для жизни первобытного человека. Работами последних лет установлено, что Имеретинская возвышенность, в частности ущелье р.Квирилы, в период нижнего палеолита интенсивно осваивается человеком. Расселению первобытных людей в бассейне среднего течения р.Квирилы способствовало также и то, что здесь находились в большом количестве естественные пещеры и навесы, интенсивно используемые мустьерским человеком, и имелись богатые залежи сырья для каменных орудий⁹⁵. Из пещерных памятников следует отметить Многослойные стоянки Джручула⁹⁶, Самале-кльде⁹⁷, Ортва-

⁹⁰ Д.М.Тушабрамишвили. Археологические памятники Цуцхватского многоэтажного пещерного комплекса; Изучение пещер Колхиды, Тбилиси, 1978, с.157.

⁹¹ А.К.Векуа, Н.С.Мамацашвили, Д.М.Тушабрамишвили. Палеолитическая фауна Цуцхватской пещерной системы. Сообщения АН ГССР, 70, № 3. Тбилиси, 1973, с.742.

⁹² Д.М.Тушабрамишвили, с.155.

⁹³ Там же, с.157.

⁹⁴ Там же, с.146, 158.

⁹⁵ В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.67.

⁹⁶ Д.М.Тушабрамишвили. Отчет Квирильской археологической экспедиции за 1966 г. Археологические экспедиции музея Грузии. Тбилиси, 1969, с.3.

⁹⁷ Г.Джавахишвили. Отчет работы Квирильской археологической экспедиции в Чиатурском районе в с.Квемо-Зоди в пещере Самале-кльде в 1966 г. Археологическая экспедиция музея Грузии. Тбилиси, 1969, с.12.

ла-кдде⁹⁸ и т.д. Обильный материал мустьерского времени был собран в с. Чилован⁹⁹. В пещере Джручула выделяются два мустьерских слоя - нижний, относящийся к развитому мустье, и верхний - к финальному мустье. Инвентарь верхнего слоя проявляет определенную близость с памятниками ранней ступени позднего палеолита. Памятники типа Джручула, как предполагают, эволюционизировались от позднешельских - раннемустьерских памятников типа Бехнари и Орбали (Чиатурский район)¹⁰⁰.

Каменный инвентарь Джручულской пещеры проявляет определенную близость с материалами из пещер, расположенных в северо-западной нагорной зоне Шида-Картли. Мустьерские слои кударских пещерных стоянок и пещер Цона представляют второй этап заселения мустьерским человеком этих жилищ. Перерыв между первым ашельским и вторым мустьерским этапами освоения этих пещер, видимо, был значительным, и поэтому преемственное развитие культурных слоев здесь не наблюдается. Несмотря на то, что промежуток времени между ашельским и мустьерским слоями этих пещер был значительным, они продолжали служить временным пристанищем охотников, обитавших в пределах бассейна р.Квирилы. Как в Кударских, так и в Цонской пещерах, главным образом, представлены выборочные, вполне законченные орудия, что свидетельствует о временном пребывании здесь человека¹⁰¹. Однако, несмотря на сильное сходство каменного инвентаря этих пещер, в составе орудий наблюдаются определенные различия. В Цона почти отсутствуют отходы производства и орудия здесь более отборные¹⁰². Вероятнее всего, в эпоху мустье Цонская стоянка являлась временным убежищем охотников, а Кударские пещеры были сезонными охотничьими лагерями¹⁰³. Сырьем для каменных изделий служили местные породы сланцев и песчаников, в изобилии встречающихся в этом районе¹⁰⁴. Отсутствующий в этих краях кремень, видимо, доставлялся, главным образом, из Квирильского бассейна¹⁰⁵. Повторное заселение человеком этих пещер, очевидно, произошло во второй половине мустье. Единственная радиоуглеродная дата из верхнего мустьерского слоя Кударо I относится к - 44.150 лет. Следовательно, более нижние мустьерские отложения были более ранними¹⁰⁶.

Технико-типологическую близость каменный инвентарь пещер Кударо и Цона обнаруживает с мустьерскими материалами из памятников Квирильского бассейна, в первую очередь из пещеры Джручула. Джручула, вероятно, была базовой стоянкой охотников, а Кударо и Цона - их сезонными лагерями¹⁰⁷. Некоторые исследователи выделяют Кударо-Джручулскую мустьерскую культуру, корни которой следует искать в ашельской индустрии Квирильского бассейна¹⁰⁸. Вне Кавказа ближайшие аналогии кударскому мустье прослеживаются в ближневосточных памятниках¹⁰⁹.

Нижнепалеолитические стоянки открытого типа в Шида Картли были найдены в предгорной полосе в долинах рек Лиахви, Проне, Ксани и Маджуда¹¹⁰. В бассейне

⁹⁸ Д.М.Тушабрамишвили. Отчет Квирильской археологической экспедиции за 1978-1979 гг., с.14.

⁹⁹ А.Н.Каландадзе. Разыскания по археологии доантичной Грузии, с.25.

¹⁰⁰ Д.М.Тушабрамишвили. Современное состояние изучения палеолита Грузии. Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции, посвященной новейшим открытиям в области археологии и столетию У археологического съезда. Тбилиси, 1981, с.12.

¹⁰¹ В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.62.

¹⁰² Д.М.Тушабрамишвили. Итоги работ Цуцхватской и Цонской археологических экспедиций за 1976-1977 гг.; Археологические экспедиции Государственного музея Грузии, т.УІ. Тбилиси, 1978, с.17.

¹⁰³ В.П.Любин. Указ. соч., с.66.

¹⁰⁴ Там же, с.29.

¹⁰⁵ Там же, с.62.

¹⁰⁶ Там же, с.53.

¹⁰⁷ Там же, с.94.

¹⁰⁸ Там же, с. 8.

¹⁰⁹ Там же, с.52.

¹¹⁰ А.Н.Каландадзе. Указ. соч., с.26; В.П.Любин. Указ. соч., с.97.

р.Б.Лиахви мустьерские местонахождения были открыты в Морго и Джиджойти^{III}, но особо следует отметить Цхинвальскую группу памятников - Кусрети, Тамарашени, Пеквинари, Каркусткау и др., которые выделяются в самостоятельную мустьерскую культуру^{II2}. Основной сырьевой базой для изготовления каменных орудий служили местные вулканические породы андезитов^{II3}. Генезис индустрии и самобытный характер цхинвальской культуры пока остается не вполне ясным^{II4}. Возможно, немаловажная роль в технико-типологическом своеобразии этой индустрии принадлежит исходному сырью - андезитам. В памятниках цхинвальской группы в малом количестве представлены изделия из обсидиана и розового кремня, доставленного, скорее всего, из Триалети и Верхней Имеретии^{II5}.

За последние годы на Иорском плоскогорье в Кахетии выявлен ряд мустьерских памятников открытого типа^{II6}. Стоянки мустьерского времени были открыты в Удабно - в Дзвидгареджской и Ширакской степях^{II7}. Иорское плоскогорье в ашело-мустьерское время довольно густо заселено первобытным человеком.

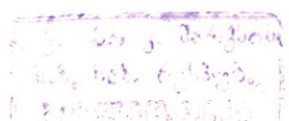
В эпоху развитого мустье, судя по недавним находкам, вновь осваивается высокогорная часть Южной Грузии, Джавахетское плато. Сравнительно плотно заселяется Квемо-Картли - Храмское и Машаверское ущелья, Гомаретское плато и т.д.^{II8}.

К Квемо Картли непосредственно географически примыкают открытые недавно нижнепалеолитические местонахождения Западного Азербайджана, на стыке трех Закавказских республик. К западу от г.Казах мустьерские памятники открытого типа обнаружены в окрестностях с.Шихлы и с.Коческар^{II9}. В Казахском районе следует отметить пещерные стоянки горы Авейдаг-Дашсалахлы и Демджили^{II0}. Мустьерские памятники Западного Азербайджана находят много общего с памятниками Квемо Картли. Близость сопоставленных памятников настолько разительна, что высказано мнение об объединении этих памятников в единый геокультурный район мустьерского времени^{II1}. Много общего наблюдается также с памятниками Иор-Алазанского междуречья и с мустьерскими материалами Армении^{II2}. Отмечено определенное родство между находками пещер Дашсалахлы и Ахштырской^{II3}.

В Тагларской пещере, расположенной недалеко от Азыхской стоянки, была открыта культура времени развитого мустье^{II4}. Высказано предположение, что в эпоху развитого мустье обитатели Азыха переселились в Тагларскую пещеру^{II5}. Наиболее близкими параллелями Тагларской мустьерской индустрии является индустрия памятников ДжручULO-Кударской группы Квемо Картли и Западного Азербайджана^{II6}. Много

5448/1

III В.П.Любин. Каменный век Юго-Осетии, с.11.
 II2 В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.96.
 II3 Там же, с.102.
 II4 Там же, с.42.
 II5 Там же, с.105.
 II6 Т.В.Бугианишвили. Новые нижнепалеолитические материалы из Кахети, с.27.
 II7 Т.В.Бугианишвили. Нижнепалеолитические памятники Гаре Кахетинского плоскогорья, с.84.
 II8 А.Н.Каландадзе. Указ. соч., с.27.
 II9 М.М.Мансуров. Нижний палеолит Западного Азербайджана. Автореферат. Тбилиси, 1978, с.17.
 II0 М.М.Гусейнов. Авейдагские пещерные стоянки. Автореферат. Тбилиси, 1960, с.3.
 II1 А.Н.Каландадзе. Указ. соч., с.27.
 II2 М.М.Мансуров. Указ. соч., с.23.
 II3 М.М.Гусейнов. Указ. соч., с.15.
 II4 А.К.Джафаров. Мустьерская культура Азербайджана. Автореферат. Л., 1979, с.4; А.К.Джафаров. Работы Тагларского отряда, АО 1980 г. М., 1981, с.417.
 II5 Д.В.Гаджиев, М.М.Гусейнов, А.В.Мамедов, Н.Ш.Ширинов. Указ. соч.
 II6 А.К.Джафаров. Указ. соч., с.17.

общего наблюдается также между материалами Тагларской и Ереванской пещер¹²⁷.

Материалы Ереванской пещеры относятся к развитому мустье и характеризуются определенными своеобразиями¹²⁸, но в то же время проявляют сходство с памятниками Закавказья и Передней Азии¹²⁹. Особую близость инвентарь этой пещеры проявляет с материалами из стоянок Ераблур и Аширабад¹³⁰. Мустьерские орудия представлены и в памятниках горы Артин, Сатани-дар и Арегуни¹³¹. Известны они также на стоянках бассейна р.Раздан-Арзни, Джеббер, Фонтан и др.¹³².

В эпоху развитого мустье, видимо, сложились весьма благоприятные природные условия и на северных склонах Большого Кавказа. В это время довольно густо заселяется почти все Прикубанье, особенно Центральная часть в междуречье рр. Белой и Псекупсе¹³³. Очевидно, здесь были наиболее благоприятные условия для жизни мустьерского человека. Из Прикубанских памятников следует отметить стоянки Краснодарского края в ущельях рр. Белая, Лаба и др. - Даховская¹³⁴, Монашенская¹³⁵ пещеры и пещерная стоянка Баракаевская в бассейне р.Губс и Губский навес¹³⁶, где прослеживаются определенные особенности каменной индустрии¹³⁷. К позднему мустьерскому времени относится известная еще с конца прошлого столетия Ильская стоянка в Прикубанье и недавно открытое многослойное поселение Ильское II¹³⁸. Мустьерские памятники открыты в Ставрополье, в Зеленчукском районе¹³⁹. Отдельные находки этого времени известны также и в других областях Прикубанья¹⁴⁰. Следы пребывания мустьерского человека прослеживаются и в высокогорной части Западного Кавказа¹⁴¹. Вероятно, основная масса населения северо-западного Кавказа проникла из Закавказья. Очевидно, прерванная в период похолодания связь между южными и северными частями Кавказа возобновляется с наступлением нового цикла потепления в позднему мустьерское время. Сейчас трудно восстановить пути передвижения первобытного человека с юга, однако, вероятно, создавшиеся в эпоху развитого мустье благоприятные условия для освоения высокогорных областей, способствовали проникновению человека на север-

¹²⁷ А.К.Джафаров. Указ. соч., с.18.

¹²⁸ Б.Г.Ерицян. Ереванские пещеры и их культура. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971, с.17

¹²⁹ Б.Г.Ерицян, С.А.Семенов. Новая нижнепалеолитическая пещера "Ереван", КСИА, вып.126. М., 1971, с.34.

¹³⁰ М.З.Паничкина. Аширабадское мустьерское местонахождение в Армении, КСИИМК, вып.35. М., 1951, с.76.

¹³¹ С.А.Сардарян. Первобытное общество в Армении. Ереван, 1967, с.265.

¹³² Там же, с.267.

¹³³ В.П.Любин. Нижний палеолит Кавказа. Древний Восток и мировая культура. М., 1981, с.12.

¹³⁴ А.А.Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, с.33.

¹³⁵ В.П.Любин. Мустьерская культура Кавказа, с.144.

¹³⁶ В.П.Любин, П.Ч.Аутлев, Г.Ф.Барышников, Н.Г.Ловчева. Исследование Баракаевской пещерной стоянки, АО 1980 г. М., 1981, с.108; П.Ч.Аутлев. Мустьерская стоянка в Губском навесе I. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с.19.

¹³⁷ В.П.Любин. Мустьерская эпоха Кавказа, с.14.

¹³⁸ В.Е.Шелинский. Исследования раннепалеолитического поселения Ильское II. ОА 1980 г. М., 1981, с.120; А.А.Формозов. Указ. соч., с.33.

¹³⁹ В.П.Любин. Первая находка нижнего палеолита на Ставрополье. КСИА, вып.73. М., 1959, с.36.

¹⁴⁰ А.А.Формозов. Указ. соч., с.30.

¹⁴¹ В.П.Любин. Первобытный человек в горах Б.Кавказа, КСИА, вып.131. М., 1972, с.26.

ные склоны Кавказа, через перевалы¹⁴². Весьма возможно, что люди первым долгом перевалили на Северный Кавказ у Черноморского побережья, в Прикубанье.

В Центральном Кавказе мустьерских памятников известно сравнительно мало. Из Северо-Осетинских стоянок следует отметить Лысую гору¹⁴³, в Чечено-Ингушетии - Гамерзуево и Насур-Корт¹⁴⁴. Использование перевальных дорог в период позднего мустье существовало, вероятно, расселению первобытных людей с юга Центральной части Большого Кавказа. Следы пребывания в глубинных областях гор Центрального Кавказа наблюдаются еще с ашельского времени, где на местонахождениях Училет было найдено несколько ручных рубил¹⁴⁵.

На Северо-Восточный Кавказ, в Дагестан люди проникают, видимо, главным образом вдоль Каспийского моря. Здесь следы пребывания мустьерского человека наблюдаются во всех ландшафтно-климатических зонах¹⁴⁶, где засвидетельствованы преимущественно памятники открытого типа.

В настоящее время на Кавказе в ограниченном количестве известны и останки мустьерского человека¹⁴⁷. Во втором культурном слое пещеры Джруччула найден коренной зуб взрослого человека, отличающийся довольно значительными размерами и массивностью¹⁴⁸. Своими архаичными признаками эта находка напоминает зубы неандертальского человека. Высказано предположение, что Джруччульский человек, скорее всего, приближается к людям из пещеры Схул и т.н. палестинскому человеку¹⁴⁹, хотя он выглядит несколько более архаично. Зуб неандертальца, видимо подростка, найден был также и в Цуцхвати в Бронзовой пещере¹⁵⁰. Ряд признаков указывает на определенную близость цуцхватского человека к неандертальцам¹⁵¹. Но особо следует отметить недавнюю находку останков ископаемого человека в виде фрагмента верхней челюсти с четырьмя зубами и одного нижнего зуба в пещере Сакажия. Сакажиец, скорее всего, принадлежит к палеонтропам, хотя предполагают, что, возможно, в системе палеонтропов его можно отнести к отдельной ветви¹⁵². Интересно отметить, что у него обнаруживаются черты, характерные для раннего неантропа, и, возможно, он представлял параллельную палестинцам ветвь палеонтропов¹⁵³. С большей долей вероятности можно указать на то, что в мустьерское время Закавказье населяли люди в основном типа неандертальца¹⁵⁴. Вероятно, местные архантропы в дальнейшем трансформировались в кавказскую разновидность палеонтропов.

Интересные антропологические остатки были обнаружены в Ахштырской пещере в мустьерском слое, возраст которого определен в 35000 ± 2000 лет до н.э. Здесь были найдены кости ископаемого человека - зуб и остатки стопы. В хорошо сохранив-

- ¹⁴² В.П.Любин. Изучение нижнего палеолита Кавказа, КСИА, вып. II 8. М., 1969, с.16.
¹⁴³ В.П.Любин. Нижнепалеолитические находки на Тереке. Труды комиссии по изучению четвертичного периода. М., 1957, т.13, с.336.
¹⁴⁴ В.П.Любин, Н.О.Бадер, В.И.Морковин. Первые местонахождения орудий каменного века Чечено-Ингушетии, КСИА, вып. 92. М., 1962, с.151.
¹⁴⁵ В.П.Любин. Первобытный человек в горах Большого Кавказа, с.26.
¹⁴⁶ История Дагестана, т.1. М., 1967, с.13.
¹⁴⁷ В.П.Любин. Изучение нижнего палеолита Кавказа, с.18.
¹⁴⁸ Д.М.Тушабрамшвили. Итоги раскопок Джруччульской пещеры в 1960-1961 гг. Пещеры Грузии, т. II. Тбилиси, 1963, с.105.
¹⁴⁹ А.К.Габуния, Д.М.Тушабрамшвили, А.К.Векуа. Первая находка остатков мустьерского человека на Кавказе. Вопросы антропологии, 1961, с.161.
¹⁵⁰ А.К.Векуа. Ископаемые позвоночные Цуцхватских пещер. Изучение пещер Кавказа. Тбилиси, 1978, с.95.
¹⁵¹ Там же, с.97.
¹⁵² М.Г.Ниорадзе, А.К.Векуа, Л.К.Габуния, Н.С.Мамарданишвили. Пещера Сакажия. Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. М., 1978, с.78.
¹⁵³ А.К.Векуа, Ц.Д.Габелая, А.Т.Мусхелишвили. Палеолитическая фауна позвоночных из пещер Западной Грузии. Пещеры Грузии. Тбилиси, 1981, с.40.
¹⁵⁴ А.К.Векуа. Указ. соч., с.97.

шесю зубе четко прослеживаются как архаичные, так и прогрессивные черты. Высказано мнение, что он мог принадлежать уже человеку современного типа¹⁵⁵. Хотя некоторые исследователи не разделяют этот взгляд и костные остатки ахштырского человека относят к более поздним культурным слоям, которые случайно попали в мустьерские отложения¹⁵⁶.

Делать определенные заключения, имея сравнительно скромные антропологические данные, весьма трудно, однако, можно предположить, что в мустьерское время в Закавказье проживали палеонтропы, родственные палестинскому человеку. Антропологические находки в пещерах горы Кармел свидетельствуют, что палестинские мустьерцы являлись в какой-то мере промежуточными формами, сочетавшими ярко выраженные черты неандертальца и современного человека¹⁵⁷. В эпоху мустье на Ближнем Востоке, включая Закавказье, жили главным образом, по-видимому, прогрессивные неандертальцы, которые в дальнейшем трансформировались в человека современного типа. Вероятно, именно эта область, скорее всего, была одним из основных центров становления человека типа *Homo sapiens*¹⁵⁸. Интересно отметить, нахождение в пещере Сакакия костных остатков человека, сочетающего свойственные неандертальцу черты с признаками, характерными для ранних неантропов, может послужить в какой-то мере подтверждением, что и Закавказье входило в зону, где протекал процесс формирования человека современного физического типа; свидетельством этого могут быть и археологические данные. В Закавказье, главным образом, в западной его части представлены памятники переходного типа от мустье к позднему палеолиту. Вся окружающая среда здесь должна была содействовать становлению человека современного типа.

Развитие мустье Кавказа, корни которого уходят в местную ашельскую культуру, шло, главным образом, по направлению мустье классического, типичного¹⁵⁹, а также мустье зубчатого¹⁶⁰. Двухстороннеобработанные орудия на Кавказе и Передней Азии в целом постепенно утрачивают свое значение¹⁶¹, и широкое распространение получают изделия на отщепе¹⁶². В настоящее время в мустье Кавказа уже намечаются отдельные локальные образования. Неоднократно отмечалось, что в эпоху развитого мустье на одной определенной территории удается выделить несколько вариантов¹⁶³. Ввиду создавшихся в это время благоприятных для жизни условий, люди расселяются почти по всем ландшафтно-климатическим зонам. Самобытный характер рельефа Кавказа во многом содействовал разобщению населения, и технико-типологическое своеобразие каменных изделий отдельных их вариантов, по-видимому, отражает существование территориально обособленных групп людей. Длительная, относительно замкнутая жизнь различных человеческих коллективов без существенных контактов между собой привело, в конечном счете, к образованию у генетически единого населения доволь-

- ¹⁵⁵ Е.А.Векилова, А.А.Зубов. Антропологические остатки из мустьерских слоев Ахштырской пещеры, КСИА, вып.134. М., 1972, с.62.
- ¹⁵⁶ А.К.Векуа, Ц.Д.Габелая, А.Т.Мухелишвили. Указ. соч., с.40.
- ¹⁵⁷ Г.Ф.Дебец. Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии. Труды Института этнографии, Новая серия, 16, М., 1951, с.359; В.В.Бунак. Род *Homo*, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980, с.69.
- ¹⁵⁸ Г.П.Григорьев. Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens*, с.31; Я.Я.Рогинский, Проблемы антропогенеза. М., 1977, с.150; В.П.Якимов. Европейские неандертальцы и проблема формирования *Homo sapiens*, КСИЭ, М.-Л., 1950, с.31; Краткие сообщения Института этнографии, 9. М.-Л., 1950, с.47.
- ¹⁵⁹ А.А.Формозов. Указ. соч., с.34.
- ¹⁶⁰ Б.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.196.
- ¹⁶¹ Н.К.Анисюткин. К вопросу о принципах подразделения мустье. МИА, 173.Л., 1971, с.170.
- ¹⁶² А.А.Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, с.39.
- ¹⁶³ Г.П.Григорьев. Указ. соч., с.145; Н.К.Анисюткин. Указ.соч., с.167.

но глубоко зашедших локальных явлений. Высказано мнение, что на Кавказе существовало несколько мустьерских культур¹⁶⁴. Хотя не все разделяют этот взгляд и относят возникновение археологических культур к более позднему времени¹⁶⁵. На территории Грузии некоторые исследователи в мустье выделяют несколько крупных, а также более узких локальных образований — ДжручULO—Кударское, Цуцхватское, Цхинвальское и Причерноморское¹⁶⁶. Все эти мустьерские культуры охватывают довольно близко расположенные памятники и поэтому весьма вероятно, что они могут отражать расселение этнически однородной группы населения¹⁶⁷. Различие в каменной индустрии не дает оснований сомневаться в общем происхождении всего указанного населения. Локальные явления на ранней стадии человеческой истории проявляются, главным образом, в особенностях каменного инвентаря¹⁶⁸. Своеобразие в каменной индустрии во многом зависело от природной среды, сырья, хозяйственной деятельности и т.д.¹⁶⁹. Локальные явления, по всей вероятности, отражали последовательный неразрывный процесс развития нижнепалеолитической культуры, единого в этническом отношении населения Кавказа. Своеобразие памятников, наблюдаемое с ашельской эпохи, могло иметь уже и этническое значение¹⁷⁰.

Мустье Кавказа по своему характеру более тяготеет к памятникам Ближнего Востока¹⁷¹, где в настоящее время выделяется несколько вариантов мустьерской культуры¹⁷². Здесь, как и на Кавказе, главным образом, представлено мустье типичное¹⁷³ с преобладанием отщепов и орудий на отщепах¹⁷⁴. Высказано мнение, что к мустьерской индустрии Кавказа наиболее близки памятники Ирана¹⁷⁵. Вероятно, в мустьерское время между Закавказским и Иранским нагорьем были довольно близкие связи. В настоящее же время домустьерских памятников в Иране известно крайне мало¹⁷⁶. Как отмечалось выше, в Закавказье, начиная с финального ашеля и, в особенности, в эпоху мустье, густо заселяется первобытным человеком и возможно, что в это время происходили значительные переселения массы населения в сторону Иранского нагорья. Возможно, этим и объясняется наблюдаемая близость между культурами Ирана и Закавказья в эпоху мустье¹⁷⁷.

Таким образом, по имеющимся данным, уже сейчас в какой-то мере представляется возможным воссоздать картину природной среды, в которой протекала вся хозяйственная деятельность и образ жизни первобытного человека в Закавказье и на Кавказе в целом, установить предполагаемое время его появления и проследить линии развития местных палеолитических культур. Археологические материалы дают наиболее важные и надежные данные для реконструкции ранних стадий человеческой истории. Далекое ис-

¹⁶⁴ В.П.Любин. Указ. соч., с.8.

¹⁶⁵ А.А.Формозов. Указ. соч., с.24.

¹⁶⁶ Д.М.Тушабрамишвили. Современное состояние изучения палеолита Грузии, с.12.

¹⁶⁷ П.М.Дулуханов. География каменного века, с.101.

¹⁶⁸ П.И.Борисковский. Древнейшее прошлое человечества. М., 1980, с.91.

¹⁶⁹ В.П.Любин. Мустьерские культуры Кавказа, с.198; Природа и древний человек, с.63.

¹⁷⁰ П.И.Борисковский. Указ. соч., с.92.

¹⁷¹ Там же. с.92.

¹⁷² Г.П.Григорьев. Указ. соч., с.19, 145.

¹⁷³ А.А.Формозов. Указ. соч., с.34; А.А.Формозов. Проблема локальных различий в древнем палеолите СССР, Советская антропология, I. М., 1958, с.42.

¹⁷⁴ И.И.Коробков. Исследования палеолита в Ираке, Археология старого и нового света. М., 1966, с.127, 131.

¹⁷⁵ Б.А.Раинов. Палеолит Ирана, с.222.

¹⁷⁶ Там же, с.217.

¹⁷⁷ Там же, с. 225.

торическое прошлое коренных народов Кавказа, вероятно, восходит к очень раннему времени. Выяснение этнических корней этих народов во многом зависит от правильной интерпретации археологических данных ранних эпох. В нижнем палеолите наиболее ярким этническим показателем выступает каменный инвентарь¹⁷⁸. Установление местных особенностей в каменных изделиях, выделение локальных явлений, исследование социальной сущности общества и т.д., все вместе взятое, в значительной мере содействует восстановлению наиболее древних страниц истории¹⁷⁹.

Археологические открытия последних лет убедительно свидетельствуют, что на Кавказе рано зарождается человеческое общество, не наблюдаются сколько-нибудь значительные изменения, и здесь шел последовательный, преемственный процесс развития нижнепалеолитической культуры. В период длительной истории нижнего палеолита, в силу различных явлений, первым делом естественного характера, происходили перемещения человеческих групп как внутри Кавказа, так и за его пределами, но на развитие общества в целом это явление значительного влияния не оказало. Наблюдаемые в мустье локальные явления не дают основания предположить существование значительных миграций притока новых масс населения.

Очень сложно представить сейчас, каким было хозяйство, общественные отношения, социальная организация в нижнем палеолите на Кавказе. Начальный этап первобытнообщинного строя принято относить к эпохе первобытного человеческого стада¹⁸⁰, когда еще не оформилась родовая община¹⁸¹. На заре человеческой истории при слабом развитии орудий труда и сложности добывания пищи, люди, вероятно, жили небольшими группами, без какой-либо значительной экономической связи между собой¹⁸². В это раннее время в ашельскую эпоху человек в поисках растительной пищи и охотничьей добычи освоил в Закавказье довольно обширные пространства. Осуществление контактов между отдельными областями ввиду сравнительной редкости населения связано было с определенными трудностями¹⁸³. В последующее время, в эпоху развитого мустье ввиду значительного увеличения населения интенсивно заселяются низменные и горные области Кавказа и, вероятно, с этого периода несколько меняется характер общественных отношений. Следует отметить, что некоторые исследователи считают не вполне приемлемым говорить, по крайней мере в эпоху мустье, о стадном образе жизни человека, когда происходят значительные изменения как в технике обработки камня, так и в хозяйственной жизни в целом¹⁸⁴.

В эпоху нижнего палеолита, вероятно, складывались предпосылки родового общества¹⁸⁵. Высказано мнение, что уже в мустьерское время можно усматривать зачатки племенного строя¹⁸⁶.

Можно предположить, что по крайней мере с эпохи развитого мустье жизнь отдельных коллективов населения протекала в определенной изоляции. Особенность рельефа Кавказа и относительная плотность населения способствовали обособлению отдельных человеческих групп. Сравнительно длительное существование определенных масс населения в пределах относительно замкнутых ущелий, в условиях изоляции, вероятно, содействовали сплочению мустьерских общин. Возможно, в позднемустьерское время здесь происходят определенные перестройки в социальных отношениях обществ, локальные же образования оказались отражением этого явления. Если учесть, что к концу нижнего палеолита на Кавказе, вероятно, жил палеонтроп с определенно выраженными сапиентными чертами, то, возможно, в это время здесь зарождаются зачатки родового строя.

¹⁷⁸ В.П.Любин. Указ. соч., с.202.

¹⁷⁹ Там же, с.198.

¹⁸⁰ П.И.Борисковский. Возникновение человеческого общества, с.38.

¹⁸¹ П.И.Борисковский. Древнейшее прошлое человечества, с.161.

¹⁸² М.И.Артамонов. К вопросу об этногенезе в советской археологии, КСИИМК, вып.29. М.-Л., 1949, с.8.

¹⁸³ А.А.Формозов. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке, с.115.

¹⁸⁴ В.П.Любин. Нижний палеолит: кн. "Каменный век на территории СССР". М., 1970.

¹⁸⁵ П.И.Борисковский. Древнейшее прошлое человечества, с.173.

¹⁸⁶ П.Г.Григорьев. Указ. соч., с.147.

Л.Н. ПАНЦАВА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КОЛХИДСКОЙ И КОБАНСКОЙ КУЛЬТУР¹
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЧАБАРУХСКОГО И ПАСАНАУРСКОГО КЛАДОВ)
(Табл. I-VI)

В 1961 и 1963 годах в Грузии, в ущелье р. Арагви, близ сел. Чабарухисхеги и пос. Пасанаури, случайно были найдены два клада, ныне известные в специальной литературе как Чабарухский² и Пасанаурский³. Без преувеличения можно сказать, что изучение этих кладов проливает новый свет на некоторые важные вопросы Колхидской, Кобанской и Восточнокавказской культур. Например, на вопрос о границах распространения, о происхождении и ступенях развития некоторых характерных для них образцов малой пластики, "звериного" стиля графического декора, о датировке отдельных предметов и т.д. Здесь мы ограничимся лишь двумя последними - вопросом т.н. кавказского "звериного" стиля и вопросом датировки как отдельных предметов кладов, так и некоторых известных комплексов, содержащих подобные предметы, например, тлийского и кобанского могильников. Но прежде чем подойти вплотную к их рассмотрению, в нескольких словах необходимо познакомить читателя с самими Чабарухским и Пасанаурским кладами.

Пасанаурский клад найден случайно во время работ бульдозеристом, и поэтому, к сожалению, мы ничего не знаем об обстоятельствах и характере его захоронения; всего до нас дошло около сорока предметов. Чабарухский клад обнаружен также случайно, в процессе закладки фундамента дома; более 120 предметов было завернуто в листовую бронзовую пояс и в таком виде зарыто в землю. К сожалению, и здесь не удалось произвести раскопки на месте находки (табл. I, 2).

Чабарухский и Пасанаурский клады состоят из вотивных предметов, принесенных в жертву в святилище, и представляют большой интерес во многих отношениях. В состав клада входят: бронзовые топоры и кинжалы, конская сбруя, металлическая посуда - миски и кружки с зооморфной ручкой, различные украшения, сердоликовые и стеклянные бусы, образцы малой пластики, железные кинжалы и копыя и др. Оба клада обнаружены на территории исторической провинции Грузии Шиди Картли, в Арагвском ущелье в районе, где протекает кратчайший, а следовательно, и самый выгодный или удобный путь из Закавказья на Сев. Кавказ; это, вместе с другими факторами, благоприятствовало установлению экономических и культурных взаимоотношений, которые прослеживаются между указанными областями уже с эпохи ранней бронзы. Кроме того, именно в этом районе одновременно нашли распространение металлические изделия как колхидской культуры, так и памятников Восточного Закавказья, в частности Самтаврского могильника.

Как мы постарались показать, инвентарь клада многообразен. Бряд ли можно назвать другой памятник такого типа, где образцы художественного ремесла были бы

¹ Данная работа была зачитана мною в виде доклада на конференции, посвященной 80-летию со дня рождения проф. Е.И. Крупнова (10-13 апреля 1984 г.). В пространном отчете о работе конференции, опубликованном к.и.н. В.И. Козенковой в журн. "Советская археология" (1984, № 4, с. 191-298), грубо искажена суть моего доклада и допущен ряд неточностей в изложении процесса его обсуждения. Поскольку указанные искажения, к сожалению, никак нельзя отнести к категории случайных, я решила опубликовать текст доклада без изменений.
(прим. 2, 3 - см. на стр. 24).

представлены в таком многообразии. Обращает на себя внимание, что здесь представлены украшенные графическим декором пояса, топоры, фибулы и разные образцы малой пластики — зооморфные фигурки и декоративные пряжки, т.е. основные предметы, которые, собственно, и представляют искусство Кавказа эпохи раннего железа.

Следует отметить, что клады, обнаруженные на территории Грузии, по численности и многообразию составляющих их предметов превосходят северокавказские памятники этого типа; например, клады из Цхинвали, Уде, Чабарухи и Пасанаури содержат в себе лучшие образцы художественного ремесла того периода.

Искусство Кавказа эпохи раннего железа представляет собой весьма значительное художественное явление. Эта неотъемлемая часть древней культуры Передней Азии, подобно искусству других областей, входящих в состав последней, являет собой особый феномен.

Сегодня уже не вызывает сомнения, что для полноценной реконструкции или хотя бы для создания общего представления об искусстве той или иной эпохи первым делом необходимо изучение стиля характерных для нее памятников; это требует проведения специального, искусствоведческого анализа всего комплекса памятников искусства соответствующей эпохи.

Первая попытка исследования общего направления развития искусства Грузии дохристианских времен, в частности эпохи раннего железа, и научного их осмысления предпринята акад. Ш.А.Амиранашвили⁴. Однако с тех пор прошло более сорока лет и ситуация во многом изменилась. За это время накопился новый материал и возрос интерес к отдельным группам образцов художественного ремесла искусства Кавказа. Перечислю лишь некоторые из них: бронзовые ажурные пряжки⁵, антропоморфные⁶ и зооморфные⁷ фигурки.

В данном случае, как мы уже отмечали, нас первым делом интересует вопрос стиля памятников художественного ремесла Кавказа эпохи железа, для характеристики особенностей которых применяется термин кавказский "звериный" стиль.

Как известно, этот термин первоначально был использован по отношению к сугубо скифским образцам художественного ремесла. Впоследствии Ф.Ганчар применил его по отношению ко всем подобного ряда памятникам Кавказа дохристианской эпохи⁸, что способствовало его укоренению; принял его и Ш.А.Амиранашвили⁹.

На том этапе исследования применение термина кавказский "звериный" стиль в отношении графического декора означенного времени было более или менее приемлемо. Однако после того, как специально изучены были характерные для Центрального Закавказья гравированные пояса и образцы малой пластики, стало ясно, что термин "звериный" стиль применяется уже по традиции или, если хотите, по инерции; причем следует подчеркнуть, что в отношении малой пластики он вовсе не применяется (Г.Джавахишвили, М.Табукашвили, Н.Чубинишвили). По мнению А.И.Джавахишвили, этот термин на сегодняшний день утратил всякий смысл¹⁰.

(со стр.23)

² Хранится в Гос.музее Грузии в "Основном фонде", № кол. 27-61.

³ Хранится в Душетском краеведческом музее.

⁴ Ш.А.Амиранашвили. История грузинского искусства, Тбилиси, 1944.

⁵ М.Хидашели. К истории художественной обработки бронзы в античной Грузии. Тбилиси, 1972.

⁶ Г.А.Джавахишвили. Антропоморфная пластика в языческой Грузии. Тбилиси, 1984.

⁷ М.Н.Табукашвили. Двуликость в зооморфной бронзовой пластике(Колхская культура). Тбилиси, 1983.

⁸ Fr. Hancar. Probleme des kaukasischen Tierstils. Wien. 1935.

⁹ Ш.А.Амиранашвили. Указ. соч.

¹⁰ А.И.Джавахишвили. Рецензия на книгу М.Ш.Хидашели "Графическое искусство Закавказья в эпоху раннего железа". Рукопись. Тбилиси, 1982.

Однако что такое стиль вообще? В широком смысле, в изобразительном искусстве под этим термином подразумевается совокупность исторически сложившихся изобразительных средств, характерных для той или иной конкретной эпохи и территории, т.е. в этом смысле имеем дело с эпохальным явлением.

Иногда этим понятием условно обозначают группу художественных памятников со схожими признаками. Так что же все-таки такое "звериный" стиль? Вот что пишет по этому поводу акад. М. Артамонов: "Характерным признаком искусства этих племен (степная и лесостепная Евразия от Средней Европы до Сев. Кавказа) было преобладание среди сюжетов изображений различных животных или их частей, ввиду чего они относятся к т.н. "звериному" стилю, распространенному у многих народов на ранней (архаической) стадии их развития"¹¹.

И хотя термин "звериный" стиль, как правило, употребляется с определением "так называемый", это, по существу, не меняет положения: термин весьма условен, и, главное, не точен. И если он более или менее применим в отношении скифского искусства, то пользоваться им для характеристики памятников кавказского художественного ремесла недопустимо. Это несоответствие особенно четко проявилось при попытке изучения данных памятников по отдельным группам. Именно по той причине, в отличие от Ш. Я. Амиранашвили и Фр. Ганчара, нами была предложена несколько иная схема развития "звериного" стиля.

В специальной литературе были предложены две периодизации кавказского "звериного" стиля, выделяющие в его развитии по 3 стадии.

I периодизация. Фр. Ганчар выделяет: 1) Ориенталистическую стадию, включающую памятники майкопской культуры; 2) Закавказскую стадию, включающую ганджакарабахскую, лелварскую и кобанскую культуры бронзового века; 3) Закавказскую стадию, включающую памятники этих же культур железного века.

II периодизация. Ш. Амиранашвили выделяет: 1) стадию майкопской культуры, 2) стадию триалетской культуры, 3) стадию - памятники Западной и частично Восточной Грузии, частью Зап. Азербайджана и пограничных с Грузией северных районов Армении, памятники Талыша и Ленкора эпохи поздней бронзы и раннего железа.

Таким образом, обе периодизации охватывают памятники Кавказа, начиная с эпохи раннего металла и до железного века включительно.

Вышеупомянутые периодизации явно нуждались в существенной поправке.

По моим понятиям, на примере скифского искусства, "звериный" стиль подразумевает не использование животных в декоре само по себе, а особую манеру их передачи - стилизации, выражавшейся в основном в их схематизации, орнаментально-символической трактовке и т.д. Это явление эпохальное, порожденное особым социально-экономическим укладом общества. По этой причине памятники майкопской и триалетской культур не могут быть включены в круг памятников "звериного" стиля, т.к. искусство Кавказа эпохи ранней и средней бронзы, с одной стороны, и начала I тысячелетия до н.э. - с другой, как по содержанию, так и по стилю представляют собой совершенно разные явления.

Особенности кавказского искусства нами были изучены по памятникам художественного ремесла колхидской и кобанской культур, в частности по графическому декору художественной бронзы. Графический декор можно подразделить на два вида: зооморфный и геометрический. Зооморфный декор состоит из изображений оленя, лошади, собаки, рыбы, птицы, быка. Более многообразны геометрические узоры: кружок с семиконечной звездой, шестилепестковая розетка, кресты, свастики и др.

Исследование материала позволило выявить и установить закономерность, которой подчиняется графический декор колхидско-кобанских топоров, имеющий характер

¹¹ М. Артамонов. Скифо-Сибирское искусство звериного стиля (основные этапы и направления). Проблемы скифской археологии. МИА, № 177, 1971, с. 24.

определенной системы, так же, как и принцип композиционного распределения составляющих его частей.

Первым долгом следует отметить, что главный элемент декора помещается на лопастях топора, остальные же занимают подчиненное ему положение. По тому, как распределен главный элемент, выделяется два варианта декоративной системы: первый вариант, в котором главный элемент спарен и симметрично, геральдически расположен на обеих плоскостях лопасти (табл.3), и второй вариант, в котором главный элемент один и расположен на всей поверхности топора (табл.4).

Обычно на лопасти с обеих сторон изображено одно и то же животное, в профиль (когда изображается олень, лишь рога переданы в фас), или же одинаковый геометрический узор, чем и создается геральдическая симметрия. Тем самым декор приобретает упорядоченный характер, иногда этот порядок нарушен и в таких случаях на одной плоскости лопасти всегда изображена собака, на другой же — лошадь, змея, мальтийский крест, свастика и др. (табл.5, 6).

В большинстве случаев талию топора охватывает широкий геометрический узор — пояс, разделяющий декоративное убранство на две части; кроме того, пояс этот, вместе с боковыми краями и краем лезвия, создает определенное обрамление для изображения, нанесенного на лопасти.

Топоры, на лопастях которых помещены изображения оленей, иногда не имеют поясов. В таких случаях впечатление опоясывающего орнамента создается переходящие на лобную плоскость топора кончики оленьих рогов, образующие три подобных ряда.

На памятниках художественных ремесел — топорах, копьях, кинжалах, булавах, пряжках, фибулах и др. — животные всегда переданы в движении, иногда голова повернута назад, живот сильно утончен, круп же приподнят, передние конечности развернуты во внутрь, лапы — в виде треугольных копыт или плавников. Стилизация настолько значительна, что иногда невозможно определить, какое животное хотел изобразить мастер.

Графическое искусство Центрального Закавказья изучено по графическому декору бронзовых поясов. Вот что пишет М.Хидашели: "Изображенные на поясах фигуры, выполненные в графической манере, подчеркнута декоративны и сильно стилизованы. Моделировка формы на плоскости условна и линейна... В связи с сильной стилизацией, пластические элементы декора превращаются в декоративно-орнаментальные и отличить их друг от друга не удается". И дальше: "Бронзовые пояса характеризуются функциональным, художественно-декоративным и стилистическим единством, что позволяет предположить, что мы имеем дело с одним художественным феноменом, являющимся общим для всего Центрального Закавказья"¹².

Сравнение художественного стиля этих памятников позволяет установить их стилистическое единство.

Композиции всех этих памятников носят одинаковый декоративно-орнаментальный характер. Наряду с тем общим, что сплачивает их разновидности и варианты в одну группу и состоит, в основном, в стилистическом единстве, каждый из них отличается существенными особенностями, но не переступает границы общего и единого для них художественного стиля.

Итак, анализ фактического материала приводит нас к выводу, что графическое искусство как определенный художественный феномен — явление исключительно цельное, самобытное и типичное именно для Закавказья определенного времени.

Для понимания данного явления первостепенное значение приобретает его правильное размещение во времени.

¹² М.Хидашели. Графическое искусство Центрального Закавказья в эпоху раннего железа. Тбилиси, 1982, с.45, 46 (на груз.яз.).

Когда мы сопоставили существующие для Колхидской и Кобанской культур датировки и результаты исследования конкретного материала, перед нами раскрылась довольно своеобразная картина культурного феномена, яркого, самобытного, но застывшего как по содержанию, так и по форме на протяжении более чем полтысячелетия. Это противоречит как общим представлениям об историческом процессе, так и тому, что известно о социально-экономическом развитии Кавказа в эпоху поздней бронзы и железа¹³.

Изучение художественных памятников графического искусства позволило выявить, что в нем получила отражение мировоззренческая система, безусловно соответствующая одной определенной стадии развития представлений о силах природы, когда происходит их персонализация в тех или иных символах и изображениях. Однако в содержании декора мы не наблюдаем значительных изменений, эволюции сюжетов или персонажей; все они тесно переплетаются по смыслу в единое целое. Общий характер выражения, формы, как мы убеждаемся, определяется набором более или менее стереотипных элементов, комбинация которых по четкому декоративному принципу создает неповторимый облик этого столь многообразного, но цельного искусства. Вместе с тем именно в форме, в ее динамичности, манере ее трактовки проявляется тенденция развития от схематического натурализма к геометричности и стилизации. Это позволило наметить определенную последовательность в датировке. Графическое искусство Закавказья как определенный, конкретный художественный феномен бытует с самого конца IX в. до н.э. до I половины VI в. до н.э. включительно¹⁴.

Указанные обстоятельства позволяют нам предполагать, что применение термина "звериный" по отношению к кавказскому графическому искусству не вполне правомерно, поскольку кроме изображений животных здесь широко использованы также антропоморфные изображения¹⁵. И второе, если всякое искусство, включающее в свой репертуар изображение животных (да и существует ли такое искусство, где эти изображения не встречаются?), объединить под названием "звериный", в этом случае мы получим множество различных "зверинных" стилей. Так, например, на Кавказе — урартский, ганджа-карабахский, колхидский; в Передней Азии — Луристанский, в Европе — Гальштатский и, наконец, по тому же принципу к нему можно относить также греческий геометрический и беотийский. Нами перечислены лишь более или менее синхронные памятники. Разумеется, искусство каждого отдельного региона имеет свой особый стиль (здесь речь идет не о том, что в выработке специфических особенностей скифского искусства, помимо переднеазиатского и греческого искусства, участвовали некоторые элементы Кавказского искусства, или же на типологическое сходство декора бронзовых поясов и диллонских ваз¹⁶, тех же бронзовых поясов и ассирийских¹⁷, чем отличается оно от прочих синхронных искусств. В таком случае, термин "звериный" выглядит еще более бессодержательным,

Так как же все-таки именовать Кавказское искусство вообще, со всеми своими многообразными изобразительными средствами, в частности же графическое искусство?

Мы полагаем, что решить данный вопрос археологам будет весьма затруднительно. С большим успехом с ним должны справиться искусствоведы, однако при этом требуется большая осторожность, поскольку каждый новый термин, не вполне соответствующий самой сути вопроса, может внести дополнительную неясность.

¹³ Д.Н.Панцхава. К истории художественного ремесла Колхидской и Кобанской культур. Автореферат. Тбилиси, 1975, с.22-23.
¹⁴ Л.Н.Панцхава. Указ. соч., с.29; М.Хидашели. Указ. соч., с.25-26.
¹⁵ А.И.Джавахишвили. Указ. соч.
¹⁶ М.Хидашели. Указ. соч., с.127.
¹⁷ И.А.Джавахишвили. История грузинского народа, т.1. Тбилиси, 1952, с.36.

На первых порах мы хотим предложить термин "графический" стиль, имеющий только лишь описательное и классифицирующее значение¹⁸.

Теперь, что касается датировки самих кладов. Предметы, входящие в их состав, позволяют довольно точно датировать оба комплекса в целом. Так, например, Чабарухский топор с изображением свастики датирован нами VII-VI вв. до н.э., топор же с изображением оленя и рыб - VIII-VII вв. до н.э.; бронзовый пояс с фризом в виде расположенных в один ряд животных и антропоморфных фигур как стилистически, так и композиционно проявляет близкое сходство с поясом из погребения № 161, тлийского могильника, который датирован VIII - первой половиной VII вв. до н.э.¹⁹, и с поясами погребений №№ 168 и 121, самтаврского могильника, которые соответственно датированы IX-VIII и VIII-VII вв. до н.э.²⁰. Другой пояс Чабарухского клада с изображением антропоморфных фигур и животных, расположенных в два ряда, аналогичен поясам из Триалети (Марелын-Дереси), Сагареджо и тлийского погребения № 76. Погребение из Триалети датируется ванской эпохой²¹, погребение № 74 IX-VIII вв. до н.э.²², а тлийское погребение № 76 - XII-X²³ и серединой - третьей четвертью VI в. до н.э.²⁴. В эти же хронологические рамки умещаются, по мнению Ю.Воронова, и бронзовые дугообразные фибулы²⁵; бронзовые фигурки оленей т.н. самтаврского типа относятся к этому же времени²⁶.

Что касается пламевидных кинжалов, которые бывают с узким и широким ребром, в Чабарухском кладе представлены образцы с узким ребром. По самтаврским материалам оба типа существуют; то же самое можно сказать и по материалам тлийского могильника. Однако пламевидные кинжалы обоих типов бытовали, по-видимому, на протяжении долгого времени, претерпевая определенные изменения, выражающиеся в увеличении их размеров, укрупнении ребра, четком выражении формы и даже в появлении графического декора на некоторых из них. По этим признакам выделяются ранне-обшашенские, самтаврские и квасатальские кинжалы, датированные XIII-XII вв. до н.э. (Р.Абрамишвили, Т.Чубинишвили, О.Джапаридзе) и поздние - тлийские, брильские и северокавказские; последние, по брильскому комплексу, датируются VIII-VI вв. до н.э. (Г.Гобеджишвили), по каменомостскому же погребению № 9 - VII в. до н.э. (Е.Гриневиц). Следовательно, подобные им кинжалы тлийского могильника должны быть отнесены к VIII-VI вв. до н.э.

Отыскать аналогии для железных наконечников копий и кинжалов как среди закавказских, так и северокавказских памятников не представляют никакой трудности. Причем, все они датируются VIII-VI вв. до н.э. Стекланные и сердоликовые бусы, характерные для этих кладов, встречаются исключительно на памятниках VII-VI вв. до н.э. (Мухурча, Эргета, Палури).

Уникальным по своей форме, среди великого множества колхидских бронзовых топоров, является топор из Пасанаурского клада с пластическим изображением животного на обухе и витым туловом. Пластическое изображение животного выполне-

¹⁸ Б.Р.Випер. Статьи об искусстве. М., 1970, с.63.

¹⁹ Б.Техов. Тлийский могильник. II. Тбилиси, 1981, с.28.

²⁰ Р.Абрамишвили. К вопросу о датировке... с.132, 135.

²¹ Б.А.Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, с.50-75.

²² Н.Р.Абрамишвили. Бронзовый пояс из Трельского могильника. Журн.Дзеглис ме-гобари, 1975, № 39, с.52.

²³ Б.Техов. Тлийский могильник. I. Тбилиси, 1980, с.14-23.

²⁴ Ю.Н.Воронов. О хронологических связях Киммерийско-скифской и Колхидской культур. В'сб. Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с.205.

²⁵ Ю.Н.Воронов. Кавказские дугообразные фибулы раннежелезной эпохи. КСИА, № 176, М., 1983.

²⁶ Н.Т.Чубинишвили. Некоторые стилистические особенности изображения оленей в металлопластике древней Грузии по археологическим находкам Шиди Каргли и Кахетии. Рукопись. 1983; Л.Кобаидзе. Археологические памятники Иорского ущелья. II. Могильник Ркинис Калто. Тбилиси, 1978, с.9.

но в манере, характерной для конца Колхидской культуры (Эргета, Мухурча, Куланурхва) и поэтому его следует датировать концом VII и первой половиной VI вв. до н.э.; к тому же времени можно отнести бронзовую бляху с изображением лошади, интересную и в том отношении, что она показывает перерастание форм графических зооморфных изображений, столь характерных для бронзовых предметов колхидской культуры, в своеобразно выраженную пластику, когда "объемная" форма передается четким силуэтом. Подобный процесс прослеживается и по материалам Кобани²⁷, Сванети²⁸ и Мерхеули²⁹.

Мы еще ничего не говорили по поводу бронзовой посуды, в частности, кружек с "зооморфными" ручками, которые, по мнению Е.И.Крупнова, являются самым надежным датированным предметом³⁰. Поэтому я уделю им несколько больше внимания.

Еще 30 с лишним лет назад, касаясь бронзовых ситул и кружек, правда, в связи с другим вопросом, О.Джапаридзе считал необходимым пересмотр датировки бронзовой посуды того типа. В то время ситулы и кружки с "зооморфными" ручками было принято датировать т.н. "скифским временем"³¹.

Посмотрим, как обстоит дело в настоящее время. Общее число ситул и кружек с "зооморфными" ручками достигает двухсот штук. В большинстве своем эти сосуды обнаружены без сопровождающего инвентаря.

Однако некоторые из них находятся в материалах, хорошо датированных памятников, хронологическое место которых принято считать окончательно установленным. Все же, как мы в том убедимся, некоторые из этих датировок, бесспорно, требуют пересмотра.

Комплексы, в состав которых входят ситулы и кружки с "зооморфными" ручками, в основном датированы VIII-VI вв. до н.э. Так, например, Келермесский Курган № 2, в инвентаре которого имеется бронзовая ситула³², датирован разными исследователями по-разному: VI веком до н.э. (точнее, второй его половиной)³³, второй четвертью VI в. до н.э.³⁴, временем не позднее VI в. до н.э.; возможно, концом VII в. до н.э.³⁵, рубежом VII-VI вв. до н.э.; второй четвертью либо концом VI в. до н.э.³⁷; серединой VI в. до н.э.³⁸. Е.И.Крупнов датирует ее рубежом VIII-VI вв. до н.э. или началом VI в. до н.э.³⁹.

Жаботинское поселение, где были обнаружены две бронзовые ситулы, датировано: VIII в. до н.э.⁴⁰ и второй четвертью и серединой VI в. до н.э.⁴¹.

²⁷ П.С.Уварова. Могильники Сев.Кавказа. МАК VIII, М., табл. XXXVI, 9.

²⁸ Там же, табл.

²⁹ М.Барамидзе. Мерхеульский могильник. Тбилиси, 1977, табл. VII.

³⁰ И.Е.Крупнов. Жемталинский клад. М., 1952.

³¹ О.Джапаридзе. Колхидский топор. БИМГ XVI-V. Тбилиси, 1950.

³² Раскопки Н.Веселовского в 1904 году.

³³ М.И.Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1935, с. 312.

³⁴ K. Schefold. Der skythische Tierstils in Südrussland. ESA, XII, 1932.

³⁵ Б.Б.Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, с. 248.

³⁶ А.И.Тереножкин. Киммерийские мечи и кинжалы. В сб. Скифский мир. Киев, 1975, с. 28.

³⁷ А.А.Иессен. К вопросу о памятниках VIII-VI вв. до н.э. на юге Европейской части СССР (А.ХVII, 1953, с. 101 (по мнению А.А.Иессена: "Вместе с тем, вполне возможно, что эту датировку, отнесли некоторые комплексы этого этапа несколько к более раннему времени, но все же в пределах VI в. до н.э. Бесспорных указаний на даты после 550 г. мы, как мне кажется, для Келермесских курганов не имеем". Там же).

³⁸ А.И.Тереножкин. Киммерийцы. Киев, 1976, с. 195.

³⁹ Е.И.Крупнов. Жемталинский клад. М., 1952, с. 28.

⁴⁰ В.Ильинская. Относительная хронология раннескифских курганов бассейна реки Тясмы. СА 1973, № 3, с. 4, 21, 22.

⁴¹ Е.Ф.Покровская. Предскифское поселение у с.Жаботины. СА, 1973, № 4, с. 181-183.

Курган № 15, близ с. Константиновки, отнесен ко второй четверти VI в. до н.э.⁴² и к концу VII в. до н.э.⁴³, а Каневский курган — к VI в. до н.э.⁴⁴.

Жемгалинский клад по кружкам с "зооморфными ручками", входящим в его состав, датирован VIII в. до н.э.⁴⁵, точнее концом VIII в. до н.э.⁴⁶.

Здание № 25 крепости Кармир — Блур, где рядом с ручкой от ситутлы найдено железное оружие, отнесено к VII-VI вв. до н.э.⁴⁷. Этот же комплекс Р.Абрамишвили причисляет к комплексам III ступени эпохи широкого освоения железа, т.е. ко второй половине VII и VI вв. до н.э.⁴⁸.

В погребении № 10 "Колумбария" Малакля обнаружена ручка от сосуда указанного типа. "Колумбарий" в целом, в том числе и погребение № 10, датированы VII⁴⁹, второй половиной VII и VI вв. до н.э.⁵⁰.

Клад из Лухвино, где тоже зафиксирована бронзовая ситутла, А.А.Иессеном датирован IX-VIII вв. до н.э.⁵¹; эту датировку разделяет и Д.Коридзе⁵².

Квишарский клад опубликован Г.Ниорадзе дважды: первоначально он его отнес к XII в. до н.э.⁵³, позднее же к VII в. до н.э.⁵⁴. Д.Коридзе относит клад к начальному периоду I тыс. до н.э.⁵⁵.

Клад из Окуреши — инвентарь, в который входят ситутла и две кружки, датирован VII в. до н.э.⁵⁶ и началом I тыс. до н.э., т.е. X-IX вв. до н.э.⁵⁷. Подобная датировка, по нашему мнению, требует пересмотра.

Д.Коридзе установил, что Окурешский, Квишарский, Сурушский, Цонский, Перевский и Лухванский клад являются синхронными памятниками; их объединяет плоский бронзовый топор. По его мнению, эти клад следует датировать началом I тыс. до н.э.⁵⁸.

Однако, следует отметить, что удила, входящие в состав Сурмушского клада, являются ближайшей аналогией для бронзовых удили из Новочеркасского клада, отнесенных к I типу удили по классификации А.А.Иессена и хорошо датированных серединой VIII — серединой VII вв. до н.э. (750-650 гг.), либо временем не позднее рубежа VIII-VII вв. до н.э.⁵⁹. Примерно этим же периодом — концом VIII и первой половиной VII в. до н.э. датирует тот клад Ю.Воронов⁶⁰. Мы полагаем, что

42 А.А.Иессен. Указ. соч., с.101.

43 В.Ильинская. Указ. соч., с.14.

44 Б.Б.Пиотровский. Указ. соч., с.242-243.

45 Е.И.Крупнов. Указ. соч., с.28.

46 Е.И.Крупнов. Древняя история Сев.Кавказа. М., 1960, с.128.

47 Б.Б.Пиотровский. Указ. соч., с.242-243.

48 Р.Абрамишвили. Указ. соч.

49 Б.А.Куфтин. Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. ВГМГ, XII-В, Тбилиси, 1944.

50 Р.Абрамишвили. Указ. соч., с.373.

51 А.А.Иессен. Клад из селения Лухвано в Грузии. Сообщ.Гос.Эрмитажа, XII. Л., 1962, с.46.

52 Д.Л.Коридзе. К истории Колхской культуры. Тбилиси, 1965, с.117.

53 Г.К.Ниорадзе. Археологические раскопки в селе Квишари. ВГМГ, XV-В, Тбилиси, 1948, с.20.

54 Его же. Археологические находки в селе Квишари. СА, XI, 1949, с.194.

55 Д.Л.Коридзе. К истории..., с.116-117.

56 Б.А.Куфтин. Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. ВГМГ, XII-В, Тбилиси, с.26-28.

57 Д.Л.Коридзе. К истории..., с.11.

58 Д.Л.Коридзе. К истории..., с.116.

59 А.А.Иессен. К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н.э. на юге европейской части СССР, СА, XVII, 1953, с.107, 109.

60 Ю.Воронов. О хронологических связях ...

сурмушский клад следует датировать рубежом УШ-УІ вв. до н.э. И так как сомневаться в синхронности всех вышеперечисленных кладов у нас нет основания, считаем, что Окурешский клад также относится к рубежу УШ-УІ вв. до н.э.

Клад из Мехчисихе, в составе инвентаря которого засвидетельствован фрагмент сосуда указанного типа, отнесен исследователями к III стадии бытования металла на Кавказе (конец II - начало I тыс. до н.э., по А.А.Иессену)⁶¹. Началом I тыс. до н.э. датирует этот клад Б.А.Куфтин⁶². В основном разделяя датировку Б.А.Куфтина, Д.Коридзе при этом однако отмечает, что верхним хронологическим пределом для данного клада следует считать время не позднее начала УШ в. до н.э.⁶³

Погребение № 91 могильника Красный маяк, где найдена бронзовая ситупа, датировано УШ-УІ вв. до н.э.⁶⁴

Особое внимание следует уделить металлической посуде из кобанских могильников. Здесь зафиксировано всего семь фрагментов от разных сосудов⁶⁵, причем на собственно верхнекобанском могильнике всего три экземпляра⁶⁶ - одно доннышко и две ручки для Кобани, давшей более 20000 предметов⁶⁷, эта цифра выглядит крайне незначительной и бесспорно указывает на то, что металлическая посуда для нее в общем не характерна.

По сообщению Н.Ольшевского, зафиксированная здесь бронзовая посуда происходит из погребений верхнего, т.е. позднего слоя Кобанского могильника⁶⁸. Ер. Шантр причисляет их к материалам древнейших погребений⁶⁹, по мнению же П.С.Уваровой, "к эпохе появления железа или к концу бронзового века следует, вероятно, отнести и бронзовые сосуды, добытые в верхних слоях Кобанского могильника".⁷⁰ Что касается нижнего слоя, его П.С.Уварова датирует УШ в. до н.э.⁷¹. Следовательно, подразумевается, что бронзовая посуда указанного типа относится исследователем к более позднему времени. И хотя со времени издания книги П.С.Уваровой прошло более 80 лет, предложенная ею для металлической посуды датировка выглядит сегодня вполне убедительной.

Остается рассмотреть Тлийский могильник, в материалах которого более сорока кружек с зооморфными ручками.

Погребения, в состав которых входит бронзовая посуда указанного типа, Б.Теховым в совокупности датируются XII-VI вв. до н.э. К XII-X вв. до н.э. отнесен следующие погребения: № 13,⁷² 16а, 18, 74б, 76, 83, 100, 108, 133, 156, 190, 201, 229, 231, 234, 244, 254, 256, 259, 264, 266, 286, 291⁷³. Концом X - IX вв. до н.э. датированы погребения № 51⁷⁴, 140, 198, 233, 248, 252, 263, 269,

⁶¹ А.И.Иессен. Древнейшая металлургия Кавказа и ее роль в Передней Азии.

Ш межд. конгресс по иранскому искусству и археологии. М., 1939.

⁶² Б.А.Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе, по данным археологии ВГМГ, XII-V, 1944, с.328, р.21, 22.

⁶³ Д.Коридзе. Указ. соч., с.119.

⁶⁴ М.М.Трапш. Древний Сухуми. Труды, II. Сухуми, 1969, табл. XIV, с.158, 168.

⁶⁵ Е.И.Крупнов. Жемталинский клад. М., 1952, с.25.

⁶⁶ П.С.Уварова. Могильники Северного Кавказа. МАК, УШ, с.71.

⁶⁷ А.А.Иессен. Указ. соч., с.115.

⁶⁸ П.С.Уварова. Там же.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ П.С.Уварова. Указ. соч., с.368.

⁷¹ Там же, с.361

⁷² Б.В.Техов. Центральный Кавказ в XVI - X вв. до н.э. М., 1977, с.73.

⁷³ Б.В.Техов. Тлийский могильник, I. Тбилиси, 1980, с.14 - 47.

⁷⁴ Б.В.Техов. Тлийский могильник, II. Тбилиси, 1981, с.6.

277, 302⁷⁵. К УШ – первой половине УП в. отнесены погребения № 130, 144, 162, 170⁷⁶. К УП–УІ вв. до н.э. – погребения № 130, 139⁷⁷.

Кружки с "зооморфными" ручками найдены на Тлийском могильнике как в мужском, так и в женском захоронениях. Усматривая определенное сходство ручек от кружек с головками животных, Б.Техов высказывает мнение, что появление посуды этого типа на Сев.Кавказе совпадает с появлением здесь скифских племен – носителей т.н. "скифского стиля"⁷⁸.

По словам Б.Техова, глубокое и всестороннее изучение бронзовой культуры Центрального Кавказа, в особенности же южных его склонов, привело его к заключению, что Тлийские комплексы, содержащие в себе кружки указанного типа, следует датировать XI–X вв. до н.э., невзирая на то, что подобная посуда не только не выходит из употребления в последующий период, а наоборот – в комплексах X–УШ вв. до н.э. она встречается в гораздо большем количестве, чем в материалах предшествующего времени⁷⁹.

Однако при ближайшем знакомстве с перечисленными комплексами вырисовывается совершенно иная картина. Выясняется, что в погребениях XI–X вв. обнаружено 25 кружек, в погребениях конца X и IX вв. до н.э. – 10 шт. и еще шесть штук – в погребениях УШ и I половины УІ вв. до н.э.

Б.А.Крупнов, а затем Б.Техов категорически отрицают гальштатское происхождение посуды данного типа. Б.Техов оставляет без внимания тот факт, что описанные металлические сосуды изготовлены в подражание глиняным сосудам, столь характерных для Колхидской культуры⁸⁰. Впрочем, в одной из своих работ Б.Техов отмечает, что по форме глиняные кружки (2 экземпляра Тлийского могильника) представляют собой прототипы для металлической посуды того же типа. Кроме Тлийских кружек, автор в качестве аналогий приводит глиняную посуду с Цхинвальского Нацаргора⁸¹.

Глиняные кружки культуры Центрального Кавказа вообще, а в частности, тлийского могильника, как по форме, так и в особенности, зооморфными ручками, не пригодны в качестве аналогий и тем более прототипов металлических сосудов, что же касается глиняной посуды Нацаргора, она сама изготовлена в подражание колхидской керамике, в частности керамике холма Наохваму.⁸² Однако сегодня мы не будем углубляться в рассмотрение этого вопроса, полагая, что целесообразнее заострить внимание на обоснованности датировки ряда погребений тлийского могильника, содержащих металлические кружки XI–X вв. до н.э.

К сожалению, даты, предложенные Б.Теховым, ничем им не обоснованы, хотя он и пишет, что пришел к своим выводам в итоге тщательного изучения материала. В действительности, даже поверхностное их рассмотрение заставляет нас усомниться в справедливости его заключений.

Обратимся, например, к погребению № 16 тлийского могильника. В нем, как известно, засвидетельствованы остатки двух скелетов, один из которых потревожен (захоронение № 16а), другой же в хорошей сохранности (захоронение № 16б). С

⁷⁵ Б.В.Техов. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа. Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с.220, 231.

⁷⁶ Б.В.Техов. Скифы и Центральный Кавказ в УІ–УІ вв. до н.э. М., 1980, с.30, 31, рис.10, 11.

⁷⁷ Б.В.Техов. Центральный Кавказ в ХУІ–Х вв. до н.э. М., 1977, с.73.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Б.В.Техов. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. Тбилиси, 1971, с.202.

⁸⁰ Б.В.Техов. Очерки древней истории Юго-Осетии. Тбилиси, 1971, с.202.

⁸¹ Б.В.Техов. Раскопки Тлийского могильника в 1960 г. СА, № 1, 1963, с.164.

⁸² Г.Гобеджинвили. Цхинвальская Нацаргора. Мимомхилвели, Ц. 1951, с.247.

первым костяком найдены следующие бронзовые предметы: два колхидских топора с графическим декором, кинжал, два браслета, две ажурные и одна сплошная пряжка и кружка с зооморфной ручкой. Второй костяк сопровождался бронзовыми пряжкой, фибулой, кольцом, пуговицей, фрагментом ситутлы и железным топором и кинжалным клинком.

Погребение № 16 Б.Техов первоначально датировал не дифференцированно VIII-VI вв. до н.э.⁸³. В дальнейшем он разделил это погребение на два захоронения № 16а и 16б, предложив для первого приблизительно XI в. до н.э.⁸⁴ затем - конец X в. до н.э.⁸⁵, для второго сперва - конец VIII, VII вв. до н.э.⁸⁶, затем - VIII - первая половина VII в. до н.э.⁸⁷. К сожалению, Б.Техов ничем не обосновывает ни первую датировку, ни дальнейшие ее изменения; это обстоятельство само собой лишает их какой-либо ценности.

Рассмотрение инвентаря могилы № 16 убеждает нас в том, что ее два захоронения - 16а и 16б не могут быть столь отдалены по времени друг от друга, как это полагает их раскопщик. Они должны уместиться в пределах второй половины VIII - начала VI вв. до н.э., причем захоронение 16а следует датировать концом VIII - VII вв. до н.э. и ни в коем случае, не позднее VII в. до н.э., захоронение же 16б - VII - VI вв. до н.э.

На эти даты указывает бронзовый кинжалный клинок захоронения 16а, прямые аналоги которого известны на могильниках Эргета, Нагвзиани, Палури VIII-VI вв. до н.э.⁸⁸, и фибула, твердо датированная VIII-VII вв. до н.э.⁸⁹. На эту же дату указывает бронзовая пряжка, украшенная узором из лентообразных ломанных полосок, образующих косую крестоподобную сетку. Таким узором украшены пряжки погребений могильников Эргета, Палури, Мухурча, относящихся к VIII-VI вв. до н.э.

Художественно-стилистический анализ графического декора колхидской и кобанской бронзы показал, что этот самобытный художественный феномен ни по содержанию, ни по форме не является застывшим; к такому же заключению пришел Ю.Воронов в связи с датировкой тлийских захоронений. Следовательно, невозможно предположить, чтобы бронзовые пряжки с вышеописанным узором бытовали на протяжении 400-500 лет без изменений, и поэтому датировать погребение, содержащее подобную пряжку, XI в. до н.э. не допустимо.

Датирующими в инвентаре захоронения 16б являются первым делом железный топор и кинжалный клинок. Их аналоги находятся в комплексах Мухурча, Эргета, Палури, Горадзири, Красного маяка, датированных VII-VI вв. до н.э.⁹⁰; так же датируются фибулы с тонкими дужками.

Ярким примером датировки, требующей пересмотра, может служить еще одно

83 Б.В.Техов. Могильник эпохи поздней бронзы в с.Тли. СА, № I, 1960, с.167-171, 177.
84 Его же. Очерки древней истории и археологии Кюг-Осетии. Тбилиси, 1971, с.156.
85 Его же. Тлийский могильник, I. Тбилиси, 1980, с.15.
86 Его же. Очерки древней истории..., с.157.
87 Его же. Тлийский могильник, II. Тбилиси, 1981, с.28.
88 Т.К.Микеладзе. О некоторых результатах полевых исследований в зонах новостройки колхидской низменности в десятой пятилетке. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. Тбилиси, 1982, с.78-86, табл. XXXIII, 7, 8; Н.И.Окропиридзе, М.З.Барамидзе. Палурское "садавле". Материалы археологии Грузии и Кавказа, VI. Тбилиси, 1974, с.110-118, табл. XVII, 537.
89 Ю.Н.Воронов. Там же.
90 Э.М.Гогоадзе, Ц.О.Давлианидзе. Горадзири (на груз.яз.). 1981, с.11; М.М.Трапиш. Труды, т. II. Сухуми, 1971.

погребение - № 76. Б.Техов датировал его первоначально VIII-VII вв. до н.э.⁹¹, затем передатировал - XI - X вв. до н.э.⁹². Ю.Воронов совершенно справедливо предложил датировать этот комплекс серединой - третьей четвертью VII в. до н.э.⁹³. Такая датировка подтверждается почти полной тождественностью инвентари тлийского погребения № 76 и Чабарухского клада. В обоих комплексах имеются одинаковые бронзовые пояса, кружки с зооморфными ручками, топоры со свастикой на лопастях, фибулы; в обоих имеются кинжалы разного типа, встречающиеся вместе в некоторых тлийских погребениях (например, погр. № 56, 98 и др.). Следовательно, поздняя дата погребения № 76 не вызывает сомнения.

Можно привести еще много примеров необоснованной, неправильной датировки тлийских погребений с бронзовыми кружками, но полагаем, выше рассмотренное погребение № 16 в этом отношении достаточно красноречиво. Таким образом, с уверенностью можно сказать, что все погребения тлийского могильника, содержащие бронзовые кружки, поздние, т.е. уместаются в рамках VIII-VI вв. до н.э. Помимо вышеприведенных доводов, об этом свидетельствуют черешковне кинжальные клинки, серебряные, электровые и золотые спиральные подвески, бронзовые треугольные ажурные подвески, браслеты со спиральными концами, входящие обычно в инвентарь погребений с означенными кружками.

Мы постарались показать, что даты, предложенные Б.Теховым, для определенной категории погребений тлийского могильника, требуют весьма значительных изменений. К сожалению, то же следует сказать и о других погребениях, первым делом о тех, которые отнесены им к XIII-X вв. до н.э., однако, по основным датированным предметам, безусловно более поздние и, как мы полагаем, принадлежат к VIII-VI вв. до н.э. Передатировку некоторых погребений счел необходимым и Ю.Воронов.

Правильная датировка тлийского могильника имеет принципиальное значение, т.к. от этого в значительной степени зависит датировка Верхнекобанского могильника, что, со своей стороны, связано с датировкой Кобанской культуры в целом.

⁹¹ Б.В.Техов. Раскопки тлийского могильника в 1960 г. СА, № I, 1963, с.162.

⁹² Его же. Тлийский могильник (комплексы XVI-X вв. до н.э.). Тбилиси, 1980, с.6, 14.

⁹³ Ю.Н.Воронов. О хронологических связях Киммерийско-скифской и Колхидской культур. В сб.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с.205.

თამაზ კილერაძე

მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა=ჩამოყალიბების
საკითხისათვის საქართველოს ტერიტორიაზე

მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა=ჩამოყალიბების, ანუ ე.წ. „ნეოლითური რევოლუციის“, პრობლემა მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრის მსოფლიო არქეოლოგიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრობლემათა რიგს მიეკუთვნება. იგი ფართოდ ისწავლება როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე მის საზღვრებს გარეთ.

მწარმოებლურ ეკონომიკაზე გადასვლა, ე.ი. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახვა=ჩამოყალიბება, ერთერთი უმნიშვნელოვანესი გარდატეხის პერიოზია ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში. აკად. ვ. ი. ვარნადსკი წერდა, რომ მიწათმოქმედების აღმოჩენამ, მიწათმოქმედებაზე გადასვლამ განსაზღვრა ადამიანთა საზოგადოების მომავალი განვითარება.

თანამედროვე ადამიანისათვის წარმოუდგენელია შინაური ცხოველებისა და კულტივირებული მცენარეულის გარეშე არსებობა. იმდენად სისხლხორცეული ცნებებია მისთვის „შინაური საქონელი“ და „კულტურული მცენარეული“, რომ პათი წარმომავლობის შესახებ დაფიქრებაც კი არაა საჭირო. თუ როდის და მყარდა ადამიანის ბატონობა ცხოველებსა და მცენარეულზე, რაც ასე ბუნებრივად გვეჩვენება დღეს, ამაზე პასუხს უკანასკნელ ათეული წლების არქეოლოგიური გამოკვლევები გვაძლევს. ეს მოხდა სულ 10-12 ათასი წლის წინათ, ისიც არა ყველგან, არამედ ძველი სამყაროს უფრო განვითარებულ ნაწილში - წინა აზიასა და მასთან მიმდებარე ქვეყნებში. წინა აზიაში ჩაისახა მსოფლიოში პირველად მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის საფუძვლები, აღმოკენდა პირველი სოფლები და ქალაქები, გაჩნდა პირველად ლიტერატურა და მეცნიერება. 10 ათასი წელი ძალიან ცოტად გვეჩვენება იმ დროსთან (დაახლოებით 2 მილიონი წელი) შედარებით, რაც ადამიანი გამოეყო ცხოველთა სამყაროს და არსებობდა ბუნების მზამზარეული პროდუქტების მითვისებით - ნადირობა=მეთევზეობითა და შეპვროვებლობით.

მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლამ საზოგადოება რევოლუციურ ცვლილებამდე მიიყვანა. ამ დროიდან ადამიანი უკვე აღარაა მთლიანად დამოკიდებული ბუნების მზარესურსებზე; მას შეუძლია ზეგავლენა მოახდინოს ბუნებაზე და კონტროლი გაუწიოს საკვებით მომარაგებას. სწორედ მწარმოებლურ ეკონომიკაზე გადასვლასთანა დაკავშირებული უდიდესი ძვრები ადამიანთა საზოგადოების ისტორიაში - კლასობრივი საზოგადოების, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნა. ეს იყო ათასწლეულების განმავლობაში „გაჭიმული“ რევოლუცია, რაც შეესაბამებოდა სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების იმდროინდელ ტემპებს. მეურნეობის ამ ახალი, პროგრესული ფორმების დამკვიდრებას ცნობილმა ინგლისელმა არქეოლოგმა გ. ჩაილდმა ნეოლითური რევოლუცია უწოდა. გ. ჩაილდის მსგავსად, ბევრი მეცნიერი ხმარობს ამ ტერმინს მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა=ჩამოყალიბების აღსანიშნავად. XVIII და XIX ს. დასაწყისის საწარმოო რევოლუციასა და თანამედროვე სამეცნიერო-ტექნიკურ რევოლუციასთან შედარებით ნეოლითური რევოლუციის საფუძველი მეურნეობის ძირეულ ფორმებშია¹.

1 В. Кабо, У истоков производящей экономики, сб. Ранние земледельцы, Л., 1980, с. 59.

გერმანელი არქეოლოგი ბურხარდ ბრენტიესი ნეოლითური რევოლუციის მაგივრად იბარებს ტერმინს „აგარული რევოლუცია“ და აღნიშნავს, რომ „რევოლუციის“ პერიოდის ხანგრძლივობა თითქმისდა საეჭვოს ხდის ამ ტერმინის გამოყენების სისწორეს: თუ აგარული რევოლუცია იწყება მწარმოებლური ეკონომიკის ახალი ფორმების პირველი გაჩენით ძვ.წ. X ათასწლეულში და მთავრდება კლასობრივი საზოგადოების გაჩენით ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოსათვის, მაშინ რევოლუციის თითქმის 6 ათასი წელი სჭირდება. ეს პერიოდი, როგორც ვარდამავალი პირველყოფილი საზოგადოებიდან კლასობრივზე, განსაკუთრებულ განსაზღვრებას საჭიროებს, მაგრამ რადგანაც საზოგადოების განვითარების ტემპები იმ დროისათვის ძალიან დაბალი იყო, ბ.ბრენტიესის აზრით შეიძლება უგულებელვყოთ ამ პერიოდის ხანგრძლივობა და მივიღოთ ტერმინი „აგარული რევოლუცია“, რათა აისახოს ეპოქის ხასიათი და მამოძრავებელი ძალები².

ზოგიერთი მეცნიერი სამიწათმოქმედო ნეოლითის აღსანიშნავად გვთავაზობს ტერმინს „აგრონეოლითი“ და უპირისპირებს მას სამონადირეო ნეოლითს „აგრონეოლითს“; სადაც ნეოლითური ტექნიკა შეიჭრა მატერიალურ კულტურაში, არსებობის საფუძველი კი ტრადიციული (მიმოვისებლური) დარჩა.

მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა სხვადასხვა ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს ხდებოდა, მაგრამ, ძირითადად, განვითარების ერთ (ერთნაირ) დონეზე მდგარ საზოგადოებაში. საზოგადოება მზად უნდა იყოს მეურნეობის ახალი ფორმების მისაღებად.

მწარმოებლური მეურნეობის, კერძოდ კი მიწათმოქმედების ძირითად წინამძღვრებად გვევლინება გეომორფიკური ფონი (პირველ ყოვლისა, კულტივაციისათვის გამოსადეგი მცენარეულის არსებობა), შემგროვებლური ტექნიკის მაღალი დონე, არსებული მიმოვისებლური მეურნეობისათვის გამოსადეგი ტერიტორიის მთლიანი ათვისება და მიმოვისებლური მეურნეობის საერთო კრიზისი.

მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახება-ჩამოყალიბება უმეტესად ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული პროცესია და ხშირად ერთსა და იმავე საზოგადოებაში ხდებოდა.

ხდება ხოლმე, რომ ზემოჩამოთვლილი წინამძღვრებიდან ერთი ან რამდენიმე არსებობს, მაგრამ მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა არ ხდება. ე.კაბოს მოჰყავს მაგალითები ავსტრალიელთა ცხოვრებიდან. ავსტრალიელებს რამდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში შქონდათ ხელსაფქვავიცა და გახეხილ-გაპირილებული ცულიც, მაგრამ ისინი იყო მიმოვისებლური მეურნეობის იარაღები, ისევე, როგორც მიმოვისებლურ მეურნეობას ემსახურებოდა ავსტრალიელებთან ჯერ კიდევ ევროპელთა კოლონიზაციამდე არსებული ირი-გაციაც. არც ხელსაფქვავს, არც გახეხილ-გაპირილებულ ცულს, არც თოხს, არც სამკელ დანას თავისთავად ნეოლითური რევოლუციის მოხდენა არ შეუძლია. ეს იარაღი არის მხოლოდ ტექნიკის დონის მაჩვენებელი. ტექნიკა კი (როგორც ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ - თ.კ.) მხოლოდ ერთერთი წინაპირობაა, წინამძღვარია გადატრიალებისა, მაგრამ არა აქტიური მამოძრავებელი ძალა. აქტიურ ძალად გვევლინება მხოლოდ ადამიანი - უფრო ზუსტად საზოგადოება. ამავდროულად დროს საზოგადოება სიახლის მისაღებად მზად უნდა იყოს - უნდა იდგეს განვითარების შესაბამის დონეზე... მწარმოებლური ეკონომიკა, ჩაისახება რა, თანდათანობით გარდაქმნის თვითონ საზოგადოებას და მის კულტურას - სწორედ ასე უნდა გავიგოთ ნეოლითური რევოლუციის არსი, წერს ე.კაბო⁴.

მიუხედავად იმისა, აგარულს ვუწოდებთ მომხდარ გარდაქმნას თუ ნეოლითურს, გადატრიალებას თუ რევოლუციას, მისი შედეგები განუზომლად დიდი იყო ადამიანთა საზოგადოების შემდგომი განვითარებისათვის. ამდენად, ვფიქრობთ, არა აქვს გადაწყვეტი მნიშვნელობა პირობით სახელწოდებას და ისევე ფართოდ დამკვიდრებულ ტერმინს „ნეოლითური რევოლუცია“ ხმარება მიგვაჩნია უფრო მიზანშეწონილად.

ნეოლითური (თუ აგარული) რევოლუცია პირველად წინა აზიაში მოხდა და აქედან მისი გავლენები და იმპულსები მთელ ძველ სამყაროს მოედო.

2 Б.Брентъес, От Шанидара до Аккада, М., 1976, с.7.

3 Сб. Охотники, собиратели, рыболовы, Л., 1972.

4 В.Р.Кабо, დასახ. ნაშრ., გვ.84.

5 Б.Брентъес, დასახ. ნაშრომი, გვ.7.

„აგარული რევოლუციის“ 6-5 ათასი წელი მახლობელ აღმოსავლეთში განეკუთვნება ადამიანთა საზოგადოების ისტორიის ნაკლებად შესწავლილ პერიოდებს, ბოლო 20 წელიწადში იზრდება ცოდნა ამ ეპოქის შესახებ.

II მსოფლიო ომამდე ამ ეპოქის რამდენიმე ნასახლარი იყო გათხრილი (მაგ., შალაფი, უბეიდი, ნატუფი, იერიქონი და სხვ.), მაგრამ მათი არც ქრონოლოგიური და არც კულტურული ადგილი მკაფიოდ განსაზღვრული არ ყოფილა. ამ პერიოდის ძეგლებს მეცნიერებმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაპყრეს II მსოფლიო ომის შემდეგ.

ჯერ კიდევ ომის დროს, 1943-1944 წლებში, სეტონ ლიფმა და ფუად საფარმა გათხარეს შასუნას ნამოსახლარი ჩრდილოეთ ერაყში, სადაც შალაფისა და სამარას სტილის მოხატული კერამიკის შემცველი ფენების ქვეშ კიდევ რამდენიმე ფენა აღმოჩნდა, რომელიც შეიცავდა აქამდე უცნობი სტილის მოხატულ კერამიკას და წმინდა ნაკაწრი ორნამენტით შემკულ კერამიკას. სულ ძირა ფენა კი, სადაც ალიზის შენობები არაა დადასტურებული, რელიეფური ორნამენტით შემკულ სადა კერამიკას შეიცავდა. ძეგლის ეს ფენები ახალ-შასუნას კულტურას მიაკუთვნეს.

ომის შემდგომ პერიოდში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში გაითხარა ამ პერიოდის (ე.ი. ნეოლითური რევოლუციის დროის) მრავალი ძეგლი-ენიანი, ნახალორენი, ბეერ-შება, სირია-კილიკიის ნეოლითის ძეგლები და სხვ. სერსაციური შედეგებით აღინიშნა ქეთლინ კენიონის გათხრები (რომელმაც ჯონ გარსტანგის მიერ დაწყებული სამუშაოები განაახლა) იერიქონში. აქ კერამიკული ნეოლითის ფენების ქვეშ აღმოჩნდა ალიზის შენობების შემცველი მძლავრი ფენები უკერამიკო ნეოლითის ორი ფაზისა - ორი კულტურისა, მათ ქვეშ კი მდებარეობდა ნატუფის ტიპის მეზოლითური ფენები. იერიქონის ძველი ნამოსახლარი ქვის გალავნით იყო შემოზღუდული, რომელშიც კოშკები იყო ჩართული.

ადრეული სამიწათმოქმედო ნამოსახლარების გამოვლენისა და, საერთოდ, მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა-ჩამოყალიბების პრობლემების მრავალმხრივი შესწავლასა და პოპულარიზაციაში უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის ამერიკელ არქეოლოგ რობერტ ბრედენფელს, რომელიც ხელმძღვანელობდა ჩიკაგოს უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ინსტიტუტის ექსპედიციას. მათ მიაკვლიეს არაერთ ნამოსახლარს ჩრდილოეთ ერაყსა და დასავლეთ ირანში - ჯარმო, ასიაბი, მლფაბატი, ქარიმ-შახირი და სხვ. რაბრედეფელის სახელთანაა დაკავშირებული ამჟამის ველის ძეგლების გათხრა და შესწავლა, აგრეთვე სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიის უკერამიკო ნეოლითის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლის გათხრა, როგორცაა ჩაიონუ-თეფესი.

მნიშვნელოვანი შედეგებით აღინიშნა ფრენკ შოულის, კენტ ფლანერისა და ჯეიმს ნილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული გათხრები სამხრეთ-დასავლეთ ირანში, ხუზისტანში - დეჰ-ლუჩანის ზეგანზე, სადაც რიგით ნამოსახლარებზე მათ მოიპოვეს მრავალფეროვანი მასალები ძვ.წ. VIII-IV ათასწლეულებისა.

მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი და სენსაციური აღმოჩენები ინგლისელ არქეოლოგ ჯეიმს მელარტს ჰქონდა, ანატოლიაში გათხრილ VII-VI ათასწლეულების ძეგლებზე ჯერ შაჯილარში, შემდეგ კი მართლაც უნიკალურ ნამოსახლარ ჩათალ-ჰუიუჯზე. ამ უკანასკნელზე საცხოვრებელი შენობების გარდა გათხრილია უძველესი სამლოცველოები, სადაც კედლის მხატვრობა, კედლის რელიეფები და უძველესი ხელოვნების სხვა მრავალი ნიმუშია მიკვლეული. ჩათალ-ჰუიუჯის გათხრებმა ძირფესვიანად შეცვალეს ჩვენი წარმოდგენები პირველყოფილი საზოგადოების, უფრო ზუსტად, ადრესამიწათმოქმედო ტომების პოტენციური შესაძლებლობისა და მათი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების, პირველყოფილი ხელოვნების და სხვ. შესახებ.

მნიშვნელოვანი შედეგებით აღინიშნა ერაყში საბჭოთა არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა რ. მუნჩაევის, ხელმძღვანელობით, რომელმაც გათხარა ობეიდის, შალაფისა და შასუნას კულტურის ნამოსახლარები, კიდევ უფრო ადრეული ძეგლი თელ-სოტო (ერაყის ტერიტორიაზევე დიანა კირკბაიღის მიერ გამოვლენილი უმ-დაბაჰის ტიპისა თუ კულტურისა) და უკერამიკო ნეოლითის ნამოსახლარი თელ-მაგზალია; ამ უკანასკნელს

მასიური, I მ სივანის, ქვის გალავანი ერთკაე.

საბჭოთა კავშირში მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბების პრობლემის შესწავლაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ვ.მასონს, რომელმაც საფუძვლიანად შეისწავლა მიწათმოქმედების ერთ-ერთი უძველესი ცენტრი სსრკ-ში - მუხაბზიური და, ამავდროულად, გლობალური მასშტაბით საკითხის შესწავლას არაერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი მიუძღვნა.

ჩამოთვლილი და მრავალი სხვა გათხრილი ძეგლის შესწავლის საფუძველზე ნეოლითური რევოლუციის მიმდინარეობა მწარმოებლური მეურნეობის უძველეს ცენტრში - წინა აზიაში ასე წარმოგვიდგება (ძეგლების დათარიღებასა და ურთიერთმიმართებაში უდიდესი როლი ითამაშა 40-იანი წლების ბოლოს უ.ლიბის მიერ აღმოჩენილმა დათარიღების რადიოაქტიურმა მეთოდმა, ნახშირბადის იზოტოპის C^{14} -ის ნახვევარდაშლის საფუძველზე მიღებულმა, რომელიც, მიუხედავად მთელი რიგი უზუსტობისა და ზოგჯერ შეუსაბამობისა ცი, მაინც ერთ-ერთ ძირითად დამათარიღებელ მეთოდად გვევლინება ადრეული ეპოქებისათვის).

ძვ.წ. X-IX ათასწლეულებში ჩნდება პირველი ხელოვნური დასახლებები, სადაც მწარმოებლური ეკონომიკის ჩანასახები, საწყისები შეინიშნება - მაგ., ზავი-ჩემი შანიდარი, ჩრდილოეთ ერაყში (თარიღდება დაახლოებით ძვ.წ. 9200 წლით); განჯ-დარე ირანში (თარიღდება ძვ.წ. 8450 ± 150 წლით), ნატუფის კულტურის ძეგლები პალესტინაში. იერიქონის ქვედა ფენა (თარიღდება დაახლოებით ძვ.წ. 9500 წლით), ეინანი, ანუ ეინ-მაღახა (მეტრიაანას ანალიზი მიუთითებს მიწათმოქმედების ? არსებობაზე), ნახალ-ორენი მულარეთ-ელ-კებარა და სხვ.

VIII-VII ათასწლეულებში უკვე ჩნდება ალიზის ნაგებობით წარმოდგენილი ნამოსახლარები (ძირითადად უკერამიკო ნეოლითი), ისეთები, როგორცაა: იერიქონის წინა-უკერამიკული ნეოლითის A ფაზის ნამოსახლარი - ქვის გალავნით მოზღუდული 2,5 ჰა ფართობზე მდებარე „ქალაქი“, აშკლი ჰუიუკი, ჩაიონუ-თეფესი და ჰაჯილარის უკერამიკო ფენები (თარიღდება ძვ.წ. 7040 წლით; უკერამიკო ჰაჯილარში დადგენილია მრავალმწკრივა ქერი, ორმარცვალა ხორბალი და ოსპი) ანატოლიაში, სეილ-აკლათი ანუ ბეიდა იორდანიაში (თარიღდება ძვ.წ. VIII ათასწლ. ბოლოთი - VII ათასწლ. დასაწყისით, ამ ძეგლზე თითქმის მონათა შრომაცაა გამოყენებული). უგარიტი სირიის სანაპიროზე (სადაც VII ათასწლეულის დასაწყისში ზღუდეშემოვლებულია, რამდენიმე ჰექტარზე გაჭიპული „ქალაქი“, უკერამიკო ხანისა), ალი-კოშის უკერამიკო ფაზა დეჰ-ლურანში, თელ-მაგ-ზალია (ქვის გალავნით მოზღუდული-ერაყში) და სხვ.

ძვ.წ. VII ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ჩნდება პირველი უკერამიკული ნაწარმი, რომელიც ფართოდ ვრცელდება VI ათასწლეულიდან, ისევე, როგორც მყარი დასახლებები უკვე უდაოდ მიწათმოქმედებასა და პესაქონლეობაზე დაფუძნებული.

ძვ.წ. VII ათასწლეულიდან მოყოლებული დადასტურებულია ნამოსახლართა დარბევა, გადაწვა, განადგურება და დაპყრობები სხვა ტომთა მიერ, რაც უფრო მძაფრ სახეს იღებს და უფრო ნათლად ვლინდება VI-V ათასწლეულებში. IV ათასწლეულის ბოლოს კი უკვე ყალიბდება პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები.

გაცივლა-გამოცვლა და ვაჭრობაც კი შეინიშნება ძვ.წ. VIII ათასწლეულიდან თუ არა, VII ათასწლეულიდან აშკარად. იერიქონის ძლიერებას ზოგიერთი ავტორი სწორედ მარლითა და ბითუმიტის ვაჭრობას უკავშირებს. ბეიდას მცხოვრებნი მძივებითა და სამკაულით ვაჭრობდნენ. ჩათალ-ჰუიუკის სიმძლავრის ერთ-ერთ მიზეზად ობსიდიანით ვაჭრობას უკავშირებენ.

ძვ.წ. VI ათასწლეულის შუა ხანებიდან ფართოდ ვრცელდება მოხატული უკერამიკა. ამ უკერამიკის დამზადებას გაწაფული ხელოსნის ხელი სჭირდება, რომელიც ამ საქმეზე სპეციალდებოდა - ე.ი. ამ დროიდან უკვე მიწათმოქმედება და პესაქონლეობა ძირითად მასას გამოეყო ხელოსანთა ფენა.

მწარმოებლური ეკონომიკის წარმოშობის პრობლემა კომპლექსური კვლევის საგანია; რომლის გადასაჭრელად საჭიროა ბოტანიკის, ზოოლოგიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის,

7 Б.Брентъес, დასახ. ნაშრომი, გვ. I01.

ბელოჯის, გეოგრაფიისა და სხვა მეცნიერებათა მონაცემების გათვალისწინება და შეჯამება.

დავიწყით ბოტანიკური ფონით - იყო თუ არა კავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში კულტივირებისათვის ვარგისი ჯიშები. ამიერკავკასიის მრავალი ხორბლეული ჯიშის სამშობლოა. ცალმარცვალა ველური ხორბლეულის სამშობლოდ ანატოლიასთან ერთად საქართველო ითვლება. საქართველოში დღესაც მოიპოვება ხორბლეულის ველური ფორმები; ცნობილია ისეთებიც, რომლებიც გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენენ ველურ და კულტურულ ფორმებს შორის. ერთ-ერთი ასეთი ჯიშია მახა, რომელიც ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი რაჭა-ლეჩხუმში.

ამიერკავკასიაში ძველთაგანვე გატრეკილებული ყოფილა რბილი ხორბალი. არსებობს მოსაზრება, რომ რბილი ხორბლის ძირითადი კერა ამიერკავკასიისა უნდა ყოფილიყო, სადაც ამ ჯიშთა დიდი მრავალსახეობა იყო. საქართველოში კარგადაა წარმოდგენილი ადგილობრივი, ენდემური ჯიშები. აქაა ჩასახული და ჩამოყალიბებული მახას გარდა დოლის პური, ზანდური, დიკა და სხვა ფორმები. ზანდური კილიანი ხორბლის უძველესი ქართული ჯიშობულებაცაა, საქართველოს ენდემია, წარმოდგენილია პოლიპლოიდური რიგით, მოიცავს გვაწა, ჩელტა და ჰექსაპლოიდურ ზანდურს. დიკა (*Triticum carthlicum* Nev.) ძველი ქართული საგაზაფხულო ხორბლის სახეობაა.

გამორჩენილი საბჭოთა ბიოლოგი, გენეტიკოსი ნ. ვავილოვი, რომელსაც უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის კულტურულ მცენარეთა წარმოშობისა და სხვა საკითხთა კვლევაში, უამრავი ბოტანიკური მასალის ანალიზის საფუძველზე გამოჰყოფდა ფორმათა წარმოქმნის შვიდ ძირითად კერას: 1. სამხრეთ-დასავლეთი აზიის, ანუ წინააზიის, სადაც შედის ცენტრალური და აღმოსავლეთი მცირე აზია, ირანი, ავღანეთი, შუა აზია და ამიერკავკასიის; 2. ინდოეთისა და ინდონეზიის; 3. ჩინეთის; 4. ხმელთაშუაზღვის პირეთის, რომელიც მოიცავს ხმელთაშუაზღვის სანაპიროს, ჩრდილო აფრიკას, პალესტინასა და სირიას, საბერძნეთს, ესპანეთს, იტალიას და მცირე აზიის დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ რაიონებს; 5. აპონინის; 6. მექსიკისა და 7. პერუ-ბოლივიის.

გამოყოფდა რა ამ ცალკეულ კერებს, ნ. ვავილოვი მიუთითებდა, რომ საქმე ეხება მსოფლიო მიწათმოქმედების კერებს, უფრო ზუსტად, დამოუკიდებელ ოქტებს, რომელშიც მოხდა სხვადასხვა (განსხვავებულ) მცენარეთა მოშინაურობა.

ჩვენთვის საინტერესოა ნ. ვავილოვის მიერ გამოყოფილი წინააზიური კერა, სადაც მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა-ჩამოყალიბების უძველესი ცენტრებია განლაგებული. ამ კერას იგი მიაკუთვნებს 18 სახეობის მარცვლელ კულტურას, მათ შორის ხორბლის 9 ენდემურ სახეობას, 8 სახეობის საკვებ მცენარეულს, 9 სახეობის ზეთოვან, 7 სახეობის ეთერზეთოვან, ალკალიდურ და მთითილავ მცენარეს, გოგრისებრთა 4 სახეობას, II ბოსტნეულისას, 24 სახეობის ხილის მომცემ კულტურას და სხვ.

წინააზიურ კერაში ნ. ვავილოვი გამოჰყოფს ძირითადი მცენარეული კულტურების ფორმათა წარმოქმნის სამ მნიშვნელოვან ცენტრს: I. ცენტრალურ და აღმოსავლეთ მცირე აზიას 2. ამიერკავკასიას და 3. თურქმენეთ-ხორასანის პროვინციას.

ამიერკავკასიის მოსაზღვრე ჩრდილო-დასავლეთ ირანთან ერთად გვევლინება არსებულ ჯიშთა მრავალსახეობის, კულტურულ მცენარეთა ფორმათა წარმოქმნისა და უძველესი დომესტიკაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რეგიონად.

საქართველოსა და ამიერკავკასიის ხორბლეულის შესწავლას მრავალი ნაშრომი მიუძღვნეს ვ. მენაბდემა, ლ. დეკაპრეღვიჩმა, მ. აკუბცინერმა, ვ. შუკოვსკიმ და სხვ. ლ. დეკაპრეღვიჩი მიუთითებდა საქართველოს განსაკუთრებულ როლზე ხორბლეულის წარმოშობაში და აღნიშნავდა აქ გატრეკილებული ხორბლეულის 130 ნაირსახეობას; ასევე გამოჰყოფდა ცალმარცვალა ხორბალთა მრავალ გარდამავალ ფორმას ველურსა და კულტურულ სახეობას

8 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბ., 1971, გვ. 9.

9 Н. И. Вавилов, Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. М.-Л., 1932.

შორის¹⁰. ჯიშთა მრავალსახეობით ხასიათდება სომხეთში გავრცელებული ხორბლებული ბაიჯანის ტერიტორიაზე გვხვდება მრავალი სახეობის მარცვლეული.

ნ. ვაცილოვი წერდა: „ამიერკავკასიის ხორბლეულის განხილვა გვიჩვენებს, რომ აქ ხორბლეულის ფორმათა წარმოქმნის დამოუკიდებელი პროცესი მიმდინარეობდა, მათი სახეთა წარმოქმნის რატიონით¹¹“.

ამიერკავკასიას მიიჩნევენ სხვა მარცვლეული კულტურების, კერძოდ ქერისა და ჭვავის სამშობლოდაც. ეს უკანასკნელი აქ წარმოადგენდა ფორმათა დიდი მრავალსახეობის¹². კავკასია ითვლება არა მარტო ხორბლეულისა და სხვა მარცვლეული კულტურების წარმოშობის უმდიდრეს ცენტრად, არამედ ხეხილის გავრცელებისა და გაკულტურების ერთ-ერთ უდიდესი და უადრესი კერაცაა. აქ გვხვდება 80 სახეობისა თუ ჯიშის ნაყოფის მომცემი ველური ხე თუ ბუჩქი. მათ შორის ყველაზე გავრცელებულია: ვაშლი, მსხალი, ალუბალი, ტყეშალი, კუნელი, შინდი, ჭვრამი, კომში, წყავი სხვ. კაკლოვანთაგან გავრცელებულია: კაკალი, თხილი, წაბლი. ნ. ვაცილოვის აზრით, ამ მცენარეთა ჯიშისა და ფორმაწარმოქმნის ძირითადი ცენტრი ამიერკავკასიაში მდებარეობდა¹³.

ამიერკავკასია ითვლება, აგრეთვე, ველური და კულტურული ვაზის ფორმათა წარმოქმნის ძირითად კერად¹⁴.

როგორც ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც აშკარად ჩანს, ბოტანიკური ფორმაწარმოებლური მეურნეობის განვითარებისათვის საქართველოსა და, საერთოდ, ამიერკავკასიაში შეტად ხელსაყრელი ყოფილა.

პალეოზოოლოგიური მონაცემები ბევრად უფრო ნაკლებია (ნაკლებადაა შესწავლილი) და სისტემაში არ არის მოყვანილი. როგორც ჩვენთვის ხელმისაწვდომი პალეონტოლოგიური მონაცემებიდან ჩანს, საქართველოსა და კავკასიის ტერიტორიაზე მოსაშინაურებლად ვარგისი სახეობებიდან ადრეულ პოლოცენში გვხვდება: გარეული ცხვარი (*Ovis ophion*) და თხა (*Capra sp.*), ღორი (*Sus scrofa*); გავრცელებული ჩანს ძროხა¹⁵.

ახლა გადავიდეთ არქეოლოგიური მონაცემების განხილვაზე.

ღვინისათვის როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში მიკვლეულია რამდენიმე მეზოლითური ძეგლი: საგვარჯილე (მეზოლითური ფენა), ჭახათი II, წონასა და ქვედის მღვიმეები, დარკვეთის ეხის V ფენა (ყველა რიონ-ყვირილის აუზში), ქვაჭარის, იაშხვას, ციცი მღვიმისა და კე-ბოლაზის ნაბინარები (აფხაზეთის ტერიტორიაზე), ეძანი და ზურტაკეტი (თრალეთში).

ქვაჭარაში მოპოვებულ ოსტეოლოგიურ მასალაში გვხვდება მუფლონის, ირმის, ჯიხვის, შვლის, ლეოპარდის, მგლის, მელის, მურა და მღვიმის დათვის ძვლები¹⁶.

ეძანის მღვიმეში ნაპოვნია რუხი კურდღლის, თახვის, გარეული ცხენის, კულანის (ანუ კანჯარის), გარეული ღორის (ტახის), ირმის, ჯეირანის, ხარის ან ბიზონის ძვლოვანი ნაშთები, ზურტაკეტში კი კურდღლის, ირმის, შვლის, გარეული ცხვრის, ბიზონის (ანუ ღომბას), კულანის, ჰრევალსკის ცხენის, სამი სახეობის ფრინველისა და კიდევ ორიოდე ცხოველის ერთეული ძვლები¹⁷.

დარკვეთის გვიანმეზოლითური ფენიდან მომდინარეობს შვლის, ირმის, გარეული ღორის, გარეული თხის, დათვის, ზღარბისა და თახვის ძვლები¹⁸.

- 10 Л.Л. Декапрелевич, Роль Грузии в происхождении пшеницы, Сообщения АН ГССР, т. II, № 10, 1941.
- 11 Н.И. Вавилов, Избр. тр., т. III, стр. 371.
- 12 Г.Н. Лисицына, Л.В. Прищепенко, Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, М., 1977, с. 19.
- 13 Н.И. Вавилов, Избр. тр., т. II, с. 343-348.
- 14 Г.Н. Лисицына, Л.В. Прищепенко, დასახელებული ნაშრომი, იქვე.
- 15 О.Г. Бендукидзе, Голоценовая фауна позвоночных Грузии, Тб., 1979.
- 16 ა. კალანდაძე, ქვის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 109.
- 17 О.Г. Бендукидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15, 16.
- 18 ლ. ნებიერიძე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978, გვ. 91, 92.

სა მწუხაროდ, საქართველოს ტერიტორიაზე მიკვლეული მეზოლითური ძეგლებიდან სხვა მონაცემი (პალინოლოგიური და ა.შ.) არა გვაქვს, რომელიც მეურნეობის შესახებ რაიმე ინფორმაციას იძლეოდა.

უკერამიკო ნეოლითის ძეგლები ჯერჯერობით მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა მიკვლეული. მათი რაოდენობა თითქმის ყოველწლიურად იზრდება. უკერამიკო ნეოლითი თარიღდება შემდეგი ძეგლები: ანასეული I, ქობულეთი, ხუცუბანი, კვირიკე, ჯიხანჯური, ჩოლოქი, პალური, მელური და სხვ. ამ ძეგლების ერთი ნაწილი (ქობულეთ-ხუცუბანის ტიპის ძეგლები) მეზოლითიდან ადრენეოლითზე გარდა მავლად ითვლება¹⁹, რომელზედაც ნეოლითური ტექნიკის ნიშნებიც კი უმნიშვნელოა; ისე რომ, მათი მიკუთვნება მეზოლითისადმიც თავისუფლად შეიძლება. ძეგლების მეორე ჯგუფზე (ანასეული I-ის ტიპისა) ნეოლითური ტექნიკის ელემენტები თვალსაჩინოა, ისე რომ მათი მიკუთვნება ნეოლითისადმი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

სა მწუხაროდ, არც ერთი ამ ძეგლიდან არ გაგვარჩნია არავითარი მონაცემი, არც პალეობოტანიკური და არც პალეოზოოლოგიური, რომელიც უტყუარად გვიდასტურებდეს მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვას. პირიქით, იარაღთა შემადგენლობა ისეთია, რომ მეურნეობის ტრადიციული (შემგროვებლობა და მონადირეობა) ფორმების უცვლელობაზე უფრო მიუთითებს, ვიდრე სიახლის შემოსვლაზე.

ზოგიერთი ავტორი უკერამიკო ნეოლითის ისეთ ძეგლებს, როგორცაა ხორში და ლემურში, სადაც რიყის ქვის განხეხილ-გაპრალეული იარაღების მრავალფეროვნება გვხვდება (ლემურში რიყის ქვის იარაღებისადვის დამახასიათებელია გვერდითი წახანაგების გაჩენა) და რომელთათვისაც უცნობია კერამიკა, აერთიანებს ე.წ. შუა ნეოლითში და მათ გარდა მავლად მიიჩნევენ ანასეული I ტიპის კომპლექსებსა და ოდიშის ტიპის კომპლექსებს შორის²⁰.

უკერამიკო ნეოლითის ძეგლების ერთ ჯგუფს გ. გრიგოლია პირობითად აერთიანებს "მთის ნეოლითში" და ცალკე კულტურადაც გამოყოფს - პალურ-ნაგუთნის ჯგუფის ძეგლების სახით.²¹ არც ამ ძეგლებზეა მიღებული ობიექტური მონაცემები მწარმოებლური მეურნეობის არსებობისა.

უკერამიკიანი ნეოლითის ძეგლების თავმოყრაც ძირითადად კოლხეთის დაბლობზე გვაქვს. ისინი ბევრად უფრო მრავალრიცხოვანია, წინა პერიოდის ძეგლებთან შედარებით. ასეთებია: ოდიში, ანასეული II, გურიანთა, მამათი, მახვილური, ქვემო შილოვკა და სხვ. ამ ტიპის ძეგლები გავრცელებულია აჭარა-გურიაში, სამეგრელოსა და აფხაზეთში - ზღვისპირა ზოლში.

ვიღრე მათ დახასიათებაზე გადავიდეთ, აუცილებელია ყურადღება გავამახვილოთ ზემო იმერეთის ერთ ძეგლზე - დარკვეთის ეხზე, სადაც გვიანმეზოლითურ და ენეოლითურ ფენებს შორის ძეგლის გამხრელი ლ. ნებიერიძე ადრენეოლითურ (ე.ი. უკერამიკო ნეოლითის) ფენასაც გამოყოფს. თუ ფენა არეული არ არის (რაც თითქმის ეჭვს არ უნდა იწვევდეს), მაშინ აქ მოპოვებული მონაცემები მეტად საყურადღებო დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არა თუ უკერამიკო ნეოლითში, არამედ კერამიკიანი ნეოლითის ძეგლებზეც არსად არ ყოფილა მოპოვებული მწარმოებლური მეურნეობის დამადასტურებელი პირდაპირი მონაცემები. დასავლეთ საქართველოს ნეოლითში მეცხოველეობის არსებობის შესახებ ვარაუდი გამოიქმნა იყო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში გათხრულ ნეოლითურ ძეგლზე - კამენა მოსტისკაიას მღვიმეში, უძრავ ფენაში ირმის, შვლის, დათვისა და სხვ. გარეული ცხოველის ძვლებთან ერთად შინაური ცხოველები - ხარის, თხისა თუ ცხრის, ღორისა და ძაღლის ძვლების აღმოჩენის საფუძველზე²². დარკვეთის ეხის IV ფენაში (უკერამიკო, ადრენეოლითურ ფენაში - ლ. ნებიერიძის განსაზღვ-

19 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბ., 1978, გვ. 122.

20 იხ. ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60-62.

21 გ. გრიგოლია, ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, პალური, თბ., 1977, გვ. 88-109.

22 ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

რით) გარეული ცხოველების მრავალრიცხოვან ძვლებთან (ირემი, შველი, გარეული ღორი, არჩვი, გარეული თხა, დათვი, მარცვი და სხვ.) ერთად აღმოჩნდა შინაური ცხოველების – ძროხის, ცხვრის, ღორისა და ძაღლის ძვლები²³. (ო.ბენდუქიძის განსაზღვრა). ამ აღმოჩენების უდავოდ დიდი მნიშვნელობის მოუხდავად, ჯერ კიდევ ბევრი რამ რჩება ბოლომდე დასადგენი. დარკვეთის ეხის „ადრენეოლითური“, ე.ი. უკერამიკო, ფენის უდავოდ იმავე კულტურაზე მიკუთვნება, რომელიც ზღვისპირა ზოლში (ე.ი. სხვა ეკოლოგიურ პირობებში) იყო გავრცელებული, ჯერჯერობით დამტკიცებული არ არის – ისე რომ ზღვისპირა ზოლშიც იგივე ცხოველები იყო მოშინაურებული თუ არა, ჯერ კიდევ საბოლოოდ გადაუჭრელია. თუმცა უნდა ვიცარაუდოთ, ლ.ნებიერიძის მსგავსად²⁴, რომ მესაქონლეობის ადრეული ფორმების არსებობა კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებზეც სავარაუდებელია.

სამწუხაროდ, არ არსებობს არც ერთი რადიოკარბონული თარიღი დარკვეთის ამ ფენის მეტ-ნაკლებად ზუსტი თარიღის დასადგენად და, შეესაბამისად, დარკვეთის ამ ფენისა და მისი ანალოგიური ნეოლითური კომპლექსების როლის შესახებ, საერთოდ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის, კერძოდ კი მეცხოველეობის, ჩასახვა-განვითარების შესახებ. დასავლეთ საქართველოს ნეოლითში მწარმოებლური მეურნეობის მასშტაბებსა და დონეზეც სპეციალად განსხვავებული მოსაზრებანი არსებობს.

ლ.ნებიერიძე (ლ.სოლოვიოვის მონაცემებზე დაყრდნობით) აღნიშნავს, რომ ცივი-მღვიმის (ხუპინიპშახვა) ადრენეოლითურ ფენაში ველური ღომის დანახშირებული მარცვლები აღმოჩენილი, რასაც იგი რთული შემგროვებლობის არსებობას უკავშირებს, თუმცა იქვე აციოთარებს ვარაუდს, რომ „ამ მცენარის კულტივირება ადრენეოლითის ხანაზე მოდის“²⁵. ეს ვარაუდი შესაძლებელია სწორიც იყოს, მაგრამ ველური მცენარის მარცვლების აღმოჩენის საფუძველზე შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება ჯერჯერობით ნაადრევია²⁶.

როგორც აღვნიშნეთ, კერამიკული ნეოლითის ძვლები უფრო მრავალრიცხოვანია, მაგრამ არ ერთ მათგანზე არ არის შემონახული პირდაპირი ნიშნები მწარმოებლური მეურნეობის არსებობისა. მის შესახებ ჩვეულებრივ მსჯელობენ არაპირდაპირი საბუთებით.

ლ.ნებიერიძე წერს, რომ „დასავლეთ ამიერკავკასიაში განვითარებული (ე.ი. კერამიკული – თ.კ.) ნეოლითის ხანაში მიწათმოქმედების წარმოშობასა და განვითარებაზე მეტყველებს მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი შრომის იარაღები. ამ პერიოდის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილია როგორც მიწის დასამუშავებელი იარაღები (წერაქვისებური, სახნისისებური, სოლისებური მაკროლითები; თხისისებური და სახნისისებური გახეხილი იარაღები), ასევე სამკელი დანების ჩასართები (რეტუმონებული და დაკბილული ლამელები) და სამიწათმოქმედო პროდუქტების გადასამუშავებელი იარაღები (ხელსაფტავები, სანაყები, სახეხ-სასრესები)“²⁷. ჩვენი აზრით, კატეგორიული მსჯელობისათვის საფუძველს არც შემორჩამოვლილი ნიშნები იძლევა. მიწის დასამუშავებელი იარაღების არსებობა არ მიუთითებს მიწათმოქმედების არსებობაზე. ტრასოლოგიური ანალიზის გარეშე, თუ ლამელებს ნამგლისპირებისათვის დამახასიათებელი ბზინვა მაინც არა აქვთ, შეუძლებელია სამკელი იარაღის ჩასართების გამოყოფა. ხელსაფტავებიც მეტად იშვიათია დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური ხანის ძვლებზე.¹

ი.კიკვიძეს არ ეეჭვებოდა დასავლეთ საქართველოში ნეოლითის ხანაში მიწათმოქმედების არსებობა, იგი წერდა: „როდესაც არა გვაქვს ნივთიერი საბუთი, ვფიქრობ, ყველაზე მიზანშეწონილია საკითხის ასე დასმა: რა შეიძლება მოეყვანა დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ სადგომებზე მცხოვრებ ადამიანს? – ამის გასარკვევად საჭიროა ნეოლითური ძვლების გავრცელების მიკრორაიონის პალეოკლიმატისა და ტრადიციული სამიწათმოქმედო კულტურების ადგენა ისტორიულ ხანაში“²⁸.

23 იქვე,

24 იქვე, გვ.70-71.

25 Л.Н. С о л о в ъ е в , Об итогах археологических раскопок в гроте Хупи – нишпахва, Труды Абхазского ИИЛ, XXXII, 1961, с.194.

26 ლ.ნებიერიძე, დასახ.ნაშრომი, გვ.71,72.

27 ლ.ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972, გვ.107.

28 ი.კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ.14.

ი.კიკვიძე გეოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალეოზოოლოგიური მონაცემების განხილვის საფუძველზე მიდის დასკვნამდე, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მესამეული ეპოქიდან დადგმულ ეკოლოგიური პირობები არ შეცვლილა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის პალეოკლიმატი ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც დღესაა. დღეს კი ამ რაიონებში საკმაოდ ნოტიო ჰავაა... ასეთი მაღალი სინოტივის შემცველი კლიმატის პირობებში, რა თქმა უნდა, გამორჩეულია წინა აზიის უძველესი სამიწათმოქმედო ცენტრების ტრადიციული კულტურების - ხორბლისა და ქერის წარმოება, ისტორიულ ხანაში კოლხეთის დაბლობში, უმთავრესად, ჭვავის, ღომისა და ფეტვის მოყვანას მისდევდნენ. ჭვავი კოლხეთში არქეოლოგიურად და მოწმებული უძველესი სამიწათმოქმედო კულტურაა... ბუნებრივად ვიფიქროთ, რომ ეს კულტურები უდებენ ჩვენში მიწათმოქმედებას სათავეს და დასავლეთ ამიერკავკასია წარმოადგენს მათი წარმოების ერთ-ერთ უძველეს ცენტრს.²⁹

იმის გამო, რომ ყველა სამიწათმოქმედო ცენტრში, რომელთანაც კი შეიძლება კონტაქტი ჰქონოდა დასავლეთ ამიერკავკასიის ტომებს, ძირითადი სამიწათმოქმედო კულტურები ხორბალი და ქერი იყო, ი.კიკვიძის აზრით მოხსნილია საკითხი უცხო გავლენების შესახებ.

მხოლოდ საკითხის ასეთი დასმით შეიძლება აიხსნას ის უცნაური ფაქტი, რომ წარმოებითი მეურნეობა დასავლეთ ამიერკავკასიაში ისახება იქ, სადაც საამისოდ ყველაზე არახელსაყრელი პირობებია, ხოლო ის რეგიონი (რაჭა, ლეჩხუმი, ზემო იმერეთი), სადაც ეკოლოგიური პირობები საუკეთესოა და მრავალი მიწათმოქმედების განვითარებისათვის (მთისძირა პლატოების შემცველი ზოლი, ზომიერი სუბტროპიკული ჰავა, ხორბლის ენდემური ჯიშების სიმრავლე), საერთოდ დაუახლებელია, ყოველ შემთხვევაში, ჯერჯერობით ნეოლითური ხანის ძეგლები ამ რაიონში მიკვლეული არ არის.³⁰

ი.კიკვიძის აზრით, კოლხეთის დაბლობში გავრცელებულ ნეოლითურ ძეგლებზე მესაქონლეობა ან არ უნდა ყოფილიყო საერთოდ, ან ძალიან სუსტად უნდა ყოფილიყო განვითარებული. მესაქონლეობის განვითარების მთავარ ხელისშემშლელ პირობად მას მტკიცე საკვები ბაზის უქონლობა მიაჩნდა. იმ სამიწათმოქმედო კულტურების, რომლის გავრცელებასაც დასავლეთში იგი ვარაუდობს - ღომის, მჭადისა და ფეტვის - დეროები საქონლის გამოსაკვებად არ ვარაუდობს. მეორე მხრივ, ნოტიო კლიმატი და აქტიური ტყე ხელს შეუშლიდა საძოვრებისა და სათიბების მოწყობასაც.³¹

დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური ნამოსახლარების მიერ შექმნილი კულტურული ფენა ძალიან თხელია (0, 4-0, 5 მ), მაგრამ ხშირად დიდ ფართობზეა გაშლილი. ფენის სითხელესა და არეულობას ალ.ჯავახიშვილი - პირველ რიგში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა-ჩამოყალიბების პროცესის სპეციფიკით ხსნის ამ ძეგლების გავრცელების რეგიონში, ხოლო შემდეგ ფენის ცუდი შენახულობითა და დაცულობით. მისი აზრით, დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა, დაბლობ რაიონები (ძირითადად, კოლხეთის დაბლობი), სადაც გავრცელებულია ნეოლითური ძეგლები, ეკუთვნის მეტად ნოტიო სუბტროპიკებს, რომელიც უნდა გამოიწვიოს უძველესი მიწათმოქმედების ჩასახვის პირველადი კერებიდან. აქ მიწათმოქმედება სხვა პირველადი ცენტრიდან უნდა გავრცელებულიყო და მას ექსტენსიური ხასიათი უნდა ჰქონოდა, ამავდროულად ნაკლებად პროდუქტიული უნდა ყოფილიყო და განვითარების შედარებით დაბალი ტემპი ჰქონოდა. კოლხეთის დაბლობის ნეოლითურ ნამოსახლარებზე დატოვებული თხელი და არეული ფენები მის შემქნელთა კულტურის შედარებით კონსერვატიულობით უნდა აიხსნას, რაც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ეკოლოგიური პირობებით, რომელიც ხელს უწყობდა მეურნეობის მიმდინარეობის ფორმების შედარებით გვიანდელამდე შემორჩენას.³²

რ. მუნჩაიევი კავკასიის ადრეული კულტურებისადმი მიძღვნილ ნაშრომში, ეხება რა

29 ი.კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14, 15

30 იქვე, გვ. 15.

31 იქვე, გვ. 16.

32 А.И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Кавказа V-III тыс. до н.э., Тбилиси, 1973, с. XIV-XV.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითს, წერს, რომ ადრენეოლითურ (ე.ი. უკერამიკო ნეოლითის -თ.კ.) ძეგლებზე მოპოვებული ინვენტარი ნათლად გვიჩვენებს, რომ მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას მონადირეობა და შემგროვებლობა წარმოადგენდა - არავითარი მონაცემი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარების შესახებ აქ არა გვაქვს³³.

მისი აზრით, გვიანნეოლითის ძეგლებზე არა მარტო ქვის იარაღთა მნიშვნელოვანი დიფერენციაცია ხდება, არამედ ჩნდება იარაღთა თვისობრივად ახალი ტიპები, რაც სამეურნეო საქმიანობის გაროულებაზე უნდა მიუთითებდეს. ძველებურად, ნადირობა, შემგროვებლობა და მეფევეზობაც, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა, მაგრამ იარაღთა ახალი ტიპების (თხისებური იარაღები, ხეღსაფქვავეები, სანაყები და სხვ.) გაჩენა მიგვანიშნებს მიწათმოქმედების განვითარებაზე. მას, ლ. ნებეიერიძესაგან განსხვავებით, სადავოდ მიაჩნია საკითხი, ძირითად როლს ასრულებდა მიწათმოქმედება ნეოლითური ტომების მურწრობაში თუ არა, მაგრამ მიწათმოქმედების არსებობას უდავოდ თვლის. რ. მუნჩაიანი დარკვევის ეხის მონაცემების გამოქვეყნებამდე ბევრად ადრე, ლ. ნებეიერიძის მსგავსად, კამენოისტესკაის მონაცემების გათვალისწინებით, ვარაუდობდა ე.წ. გვიან-ნეოლითში მესაქონლეობის არსებობასაც³⁴.

იგივე ნაშრომში რ. მუნჩაიანი წერს, რომ ჰერჯერობით ამ ნეოლითური ძეგლების აბსოლუტური თარიღისათვის მყარი საფუძველი არ არსებობს; გამოიყვანილი არ არის, რომ ამ ძეგლების ერთი რიგი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითური (იგულისხმება შულავერ-შომუთეფეს კულტურის წრის ძეგლები - თ.კ.) ძეგლების სინქრონული იყოს. როგორც ჩანს, ცენტრალური და სამხრეთი ამიერკავკასია კულტურულ-ისტორიული განვითარებით წინ უსწრებს კავკასიის შავიზღვისპირეთსა და სხვა ოლქებს³⁵.

ამიერკავკასიის დანარჩენ ოლქებში, თუ არ ჩავთვლით კობისტანის ძეგლებს, უდავოდ ნეოლითური ძეგლები აღმოჩენილი არ არის³⁶. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დიდ ნაწილში გავრცელებულია შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლები, რომლებსაც ზოგიერთი არქეოლოგი ენეოლითით ათარიღებს. ჩვენ თავის დროზე, ამ კულტურის პერიოდიზაციისადმი მიძღვნილ ნაშრომში, შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლების ერთი ნაწილი ნეოლითის ხანას თავისუფლად შეიძლება ეკუთვნოდეს (თუ ძეგლების დიდი ნაწილი არა, კულტურის ადრეული საფეხურები აშკარად ნეოლითური ხასიათისაა). ამავ ნაშრომში ჩვენ გამოვთქვით მოსაზრება შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ადრეული საფეხურებისა და დასავლეთ ამიერკავკასიის კერამიკული ნეოლითის ძეგლების (ოდიშისა და ანასეული II) სავარაუდო სინქრონიზაციის შესახებ. ამავ დროს, აღვნიშნავდით, რომ გარკვეული განსხვავებანი ქვის ინდუსტრიებში გამოწვეული უნდა იყოს დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითში მწარმოებლური ეკონომიკის შედარებითი სისუსტით და ტრადიციული დარგების სიცოცხლისუნარიანობით, რასაც ეკოლოგიური ფაქტორი უწყობდა ხელს³⁷.

აღმოსავლეთ საქართველოს და მთლიანად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, შულავერ-შომუთეფეს კულტურის გარდა, ენეოლითის პერიოდით განსაზღვრული სხვა ძეგლებიც გვხვდება — მაგ., სიონი (მარნეულის რ-ში), ალაზნის ველის გორანა მოსახლარები და სხვ. საქართველოში, ალიკემეკ-თეფესი და ქეჩილი აზერბაიჯანში, თელუბა და სხვ. სომხეთში და ა.შ.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური და ენეოლითური ძეგლებისაგან განსხვავებით, შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ბევრი ნამოსახლარია დათარიღებული რადიოკარბონული C₁₄-ის მეოლით. ძეგლების უმეტესობა მრავალფენიან, მძლავრ თეფე-გორებს წარმოადგენს, რომელთა ფენებიც კარგადაა დაცული; ზოგიერთი მათგანი საკმაოდ ვრცელ ფართობზეა გათხრილი და მრავალმხრივია შესწავლილი. მათ შესახებ გაგვიჩინა პალეო-ზოოლოგიური და პალეობოტანიკური მონაცემები და ა.შ.

33 P. M. M u n c h a e v, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, с. 70.

34 იქვე, გვ. 71.

35 იქვე, გვ. 79.

36 თ. კილურაძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბ., 1976, გვ. 29.

37 იქვე, გვ. 141.

შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლები გავრცელებულია არიდულ ზონაში. საქართველოში ამ კულტურის ძეგლები მარნეულისა და ბოლნისის რაიონებშია მიკვლეული. ისინი გავრცელებულია დასავლეთ აზერბაიჯანში, მილისა და ყარაბაღის ველებზე, ნახიჭევანში და არარატის ზეგანზე. საქართველოში მდებარე ნამოსახლარებიდან გათხრილია -შულავერის გორა, იმირის გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლო I; მცირე მასშტაბის გათხრებია ჩატარებული დანგრეულ გორაზე, გადაჭრილ გორაზე და არუხლო II-ზე. აზერბაიჯანში გათხრილია ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I, ბაბადერვიში, შომუ-თეფე, გარდაღარ-თეფესი, თორა-თეფე და ილანლი-თეფე; მოსინჯულია რამდენიმე სხვა ძეგლიც. სომხეთში თელუტას გარდა გათხრილია ხათუნარხი; მცირე გათხრებია ჩატარებული ენგიჯასა და მახალ-თაფა-ზე.

აღნიშნული და სხვა (ზედაპირული დაზევრებით განსაზღვრული) ძეგლები ერთიანდება შულავერ-შომუთეფეს არქეოლოგიურ კულტურაში, რომლის შიგნითაც ორი ძირითადი ლოკალური ვარიანტი გამოიყოფა:

I. მტკვრის შუა წელზე, მის მარჯვენა სანაპირო ზოლში, სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მდებარე ძეგლები; II. ნახიჭევანისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლები. მესამე სავარაუდო ლოკალური ვარიანტი შესაძლოა გამოიყოს არარატის ველებზე³⁸.

რადიოკარბონული თარიღებისა და სხვა მონაცემების გათვალისწინებით პირველი-ჩრდილოეთი ლოკალური ვარიანტის ძეგლები უფრო ადრეულია, ვიდრე სამხრეთული.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლები მრავალფენიან გორა-ნამოსახლარებს წარმოადგენს, ხშირ შემთხვევაში რამდენიმე მეტრის სიმაღლერის (სისქის) კულტურული ფენებით, სადაც შესაძლებელია გამოიყოს ურთიერთმომდევნო საამშენებლო დონეები, რის საფუძველზეც უმეტესად კარგად დგინდება ძეგლის სტრატოგრაფია. ამ კულტურის ძეგლებზე გამოვლენილია წრეული და ოვალური მოყვანილობის გუმბათური საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, სამეურნეო ეზოები და სხვა ნამოსახლარებზე მრავლადაა წარმოდგენილი კერამიკა, ობსიდიანის, კაუჩის, ქვის (დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური ძეგლებისაგან განსხვავებით, სადაც ძვლოვანი ნაშთები ძალიან ცუდად ინახება), ძვლისა და რქის ნაწარმი, აგრეთვე ისტეოლოგიური ნაშთები. ხშირია მარცვლეულის აღმოჩენის ფაქტებიც.

ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების სტრატოგრაფიის შესწავლის საფუძველზე ჩვენ შულავერ-შომუთეფეს კულტურის განვითარების ხუთი საფეხური გამოვყავით. I საფეხურს ეკუთვნის შულავერის გორის ქვედა IX-IV სამშენებლო პერიოდები; II საფეხურს - შულავერის გორის ზედა III-I პერიოდები, იმირის გორის ქვედა VII-VI პერიოდები და გადაჭრილი გორა (მელანადა); III საფეხურს იმირის გორის მხოლოდ V საფეხური; IV საფეხურს - იმირის გორის ზედა IV-I პერიოდები, ხრამის დიდი გორის ქვედა I-IV პერიოდები, დანგრეული გორის ქვედა ფენა; ამავე საფეხურს უნდა ეკუთვნოდეს ბაბადერვიშის ქვედა ფენა, თორა-თეფე და შომუ-თეფე; მეტ-ნაკლები პირობითობით არარატის ველის ძეგლები - ხათუნარხი და ენგიჯა. კულტურის განვითარების V საფეხურს ეკუთვნის ხრამის დიდი გორის ზედა, V-VII პერიოდები, არუხლო I ზედა დონეები, გარდაღარ-თეფესი და ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I-ის ქვედა ფენა.³⁹

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლების ერთი რიგი არ ეკუთვნის შულავერ-შომუთეფეს არქეოლოგიურ კულტურას და მათი უმეტესობა (წოფი, თელუტა, ალიკემეკ-თეფესი, ალბათ ილანლი-თეფე და ზოგიერთი სხვა) შულავერ-შომუთეფეს კულტურის განვითარების V საფეხურზე უფრო მოგვიანო ხანით უნდა დათარიღდეს⁴⁰.

შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლებისათვის, როგორც აღვნიშნეთ, გვაქვს რამდენიმე რადიოკარბონული თარიღი, რომელთა უმეტესობაც ძვ.წ. V ათასწლეულში თავსდება. შულავერის გორისათვის მიღებულია შემდეგი თარიღები: I. ძვ.წ. 3955 ± 300 წ. 2. ძვ.წ. 4360 ± 160 წ.; 3. ძვ.წ. 4660 ± 210 წ.; 4. ძვ.წ. 4678 ± 55 წ.;

38 თ. კილურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.
 39 იხ. თ. კილურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106-128.
 40 იქვე, გვ. 132.

5. ძვ.წ. 4750 ± 80 წელი. იმირის გორის ერთ-ერთი ზედა პორიზონტი თარიღდება ძვ.წ. 4350 ± 120 წლით; თორა-თეფე - ძვ.წ. 4295 წლით, ქიულ-თეფეს I ფენის შუა ნაწილი - ძვ.წ. 3807 ± 90 წლით. ხრამის დიდი გორისათვის ორი თარიღი გვაქვს: I. ძვ.წ. 570+70 წ. და 2. ძვ.წ. 4630 ± 80 წ. (ხაკორელაციო ფაქტორის გათვალისწინებით ეს თარიღები ძვ.წ. VI ათასწლეულის შუა ხანებზე მოდის ძვ.წ. 5550 და 5580 წლები შესაბამისად). შომუ-თეფესათვის მიღებული რადიოკარბონული თარიღია ძვ.წ. 5560 ± 70 წელი. ძვ.წ. VI ათასწლეულში გადადის არუხლო I სულ ძირა ფენიდან აღებული ნახშირის თარიღიც.

აქედან გამომდინარე შესაძლებელია ჩავთვალოთ, რომ შულავერ-შომუთეფეს კულტურა ძირითადად ძვ.წ. VI-V ათასწლეულებში ვითარდებოდა, რაც შეესაბამება ჩვენს მიერ ანა-ლოგიებზე დაყრდნობით გამოთქმულ ვარაუდს შულავერის კულტურის საწყისი საფეხურების ძვ.წ. VI ათასწლეულში გადატანის თაობაზე⁴¹.

შულავერ-შომუთეფეს კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიკა დღეისათვის ცნობილ უაღრეს საფეხურზევე უკვე მწარმოებლური ხასიათისაა. აქ საქმე გვაქვს მწარმოებლური მეურნეობის უცვლელ ჩამოყალიბებულ ფორმასთან, რომელიც დაშორებულია მისი საწყისი, ჩანასახოვანი ეტაპისაგან.

როგორც ჩანს, ამ კულტურის განვითარების I საფეხურზევე საქმე უნდა გვქონდეს შინაური საქონლის ყველა იმ სახეობასთან, რომლებიც მომდევნო საფეხურებზე გვხვდება - თხა, ცხვარი, ზრობა თუ ღორი ადრიდანვე მოშინაურებული ჩანს⁴².

მონადირეობას და მეთევზეობას, როგორც ჩანს, მეორეხარისხოვანად, მხოლოდ დამხმარე როლი ეკავა.

ნანადირევა ჩანს: შულავერის გორაზე - ირემი, შველი და ტახი; იმირის გორაზე - ირემი, გარეული ცხვარი (*Ovis ophion* Blyth.), დომბა (*Bison Bonasus* Boj.), გარეული ცხენი, კულანი, ტახი, შველი, კურდღელი, მელა, ხმელეთის კუ და I3 სახეობის ფრინველი; იშვიათად გვხვდებოდა თევზის ძვლები (ზუთხისებრი?); ხრამის დიდ გორაზე - ტახი, ირემი, შველი, ქურციკი, ნიამორი; აქვეა თევზის ძვლები (ერთ-ერთი მტკვრის წვერა)⁴³. არუხლოზე - დომბა (*Bison Bonasus*), გარეული ცხვარი (*Ovis ophion*) ირემი, გარეული ცხენი, ნიამორი, მელა, ტურა, კურდღელი და სხვ.⁴⁴

შულავერ-შომუთეფეს კულტურის I საფეხურიდანვე ჩანს მიწათმოქმედების არსებობის ნიშნები. საყურადღებოა სამიწათმოქმედო იარაღების განვითარებაში შენიშნული რამდენიმე საინტერესო მომენტი. კულტურის განვითარების პირველ ორ საფეხურზე სამიწათმოქმედო იარაღები მეტად პრიმიტიულია - ირმის რქის თხები ყველა სატარე ნახვრეტის გარეშეა, ხელსაფეხავები არქაული ტიპისაა და შედარებით იშვიათად გვხვდება. როგორც ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგად გაირკვა, ნამგლები სწორი მოყვანილობისა ყოფილა, ე.ი. ფაქტიურად სამკვლ დაწას წარმოადგენდა; ჩასართებად კი გამოყენებულია იბსიდია-ნის ლამელები, ძირითადად მეორადი დამუშავების გარეშე. აქვე ვხვდებით მასიურ ქვებს, შუაში ფართო ნახვრეტით, რომლებიც, საყოველთაო აღიარებით, „საჩიჩქნი ჯოხის“ დასამძიმებლად გამოიყენებოდა. მომდევნო, ე.ი. III საფეხურზე ჩნდება ირმის რქის თხები გამჭოლი სატარე ნახვრეტით, სპეციალურად დამუშავებული ნამგლის ჩასართები, ე.ი. შომუთეფეს ტიპისა, რომლის ბუდეც მორკალულია, აგრეთვე უფრო განვითარებული ფორმის ხელსაფეხავებიც. ყოველივე ეს, ე.ი. სამიწათმოქმედო ტექნიკის განვითარება, მიწათმოქმედების შედარებით დაწინაურებაზე მიგვიჩვენებს. აღარ ჩანს დასამძიმებელი ქვები.

IV საფეხურზე იწყებს გამოჩენას და V საფეხურზე ფართოდ ვრცელდება კიდევ უფრო ეფექტური მიწის დასამუშავებელი იარაღები - ლულოვან თუ ბევის ძვალებზე ნაკეთები თხები „ზემოდან ჩახვრეტლი“ სატარეთი⁴⁵. I საფეხურიდან მოყოლებული ყველა მომდევ-

41 იქვე, გვ. 134.

42 А.Л. Цицишлили, Костные остатки животных из Шулавери, საქ.სახ.მუზეუმის არქეოლოგ.ექსპედიციები, I, თბ., 1969, გვ. 27-35.

43 განსაზღვრულია პალეონტოლოგ ო. ბენდუქიძის მიერ.

44 О.Г. Бендукидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17, 18.

45 თ. კილრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136, 137.

ნოზე გვხვდება ქვის მასიური როდინები, რომლებიც განსაკუთრებით მრავლად ხრამის დიდი გორის მასალაშია წარმოდგენილი.*

საქართველოსა და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის რამდენიმე ნამოსახლარ-რიდან ჩვენ ვაგვაჩინა მრავალრიცხოვანი პალეობოტანიკური მონაცემი, რომელთა ძირითადი ნაწილი სისტემატიკურად კატალოგების სახით გამოქვეყნებულია გ.ლისიციანასა და ლ.პრიშჩეპენკოს ნაშრომში⁴⁶. მოვიყვანთ ქვემო ქართლის ადრესამიწათმომქმედო ნამოსახლარების მონაცემებს. იმირის გორაზე, ლ.პრიშჩეპენკოს განსაზღვრით, ნაპოვნი შემდეგი კულტურული მცენარეების ნაშთები:

1. რბილი ხორბალი - *Triticum aestivum* L.
2. ქონდარა ხორბალი - *Triticum compactum* Host.
3. ასლი ნამდვილი - *Triticum spelta* L.
4. ორმარცვალა ხორბალი - *Triticum dicoccum* Schrank.
5. მრავალმწკრივა ქერი - *Hordeum* L.
6. უკილო ქერი (შიშველმარცვლიანი) - *Hordeum* L.
7. შვრია - *Avena sativa* L.

8. ფეტვი - *Panicum miliaceum* L.
9. ოსპი - *Lens esculenta* L.

ლ.პრიშჩეპენკოსა და დ.ოჩიაურის განსაზღვრით, არუხლო I-ში აღმოჩენილია შემდეგი კულტურული მცენარეები:

1. რბილი ხორბალი - *Triticum aestivum* L.
2. ორმარცვალა ხორბალი - *Triticum dicoccum* Schrank.
3. ქონდარა ხორბალი - *Triticum compactum* Host.
4. ცალმარცვალა ხორბალი - *Triticum monococcum* L.
5. ასლი ნამდვილი (სპელტა) - *Triticum spelta* L.
6. ქერი კილიანი ბრტყელი (ე.ი. ორმწკრივა) და მრავალმწკრივა - *Hordeum* L.
7. ქერი შიშველი ბრტყელი და მრავალმწკრივა - *Hordeum* L.
8. ფეტვი - *Panicum miliaceum* L.
9. ოსპი - *Lens esculenta* L.

10. ჩვეულებრივი ბარდა - *Pisum sativum* L.*

არუხლო II-ში კი აღმოჩენილია (ლ.პრიშჩეპენკოს განსაზღვრით):

1. რბილი ხორბალი
2. ორმარცვალა ხორბალი
3. ქონდარა ხორბალი
4. ასლი ნამდვილი (სპელტა ხორბალი)
5. ქერი უკილო (შიშველმარცვლიანი)
6. ქერი კილიანი, ბრტყელი და მრავალმწკრივა
7. ჩვეულებრივი ბარდა
8. ოსპი

გარდა ამისა, არუხლო I-ში განსაზღვრულია 45 სახეობის ველური მცენარეული, იმირის გორაზე-30 სახეობის, არუხლო II-ში - 19 სახეობის ველური მცენარეული.

46 Г.Н.Лисицина, Л.В.Прищепенко, დასახ. ნაშრომი.

- * წინამდებარე ნაშრომის გამოცემაში გამოყენებულია დადგინდა აგრეთვე ღიკას, მახას, მაგარი და მრგვალმარცვალა ხორბლის, ბოთლისებური ქერის, შვრიის, ჭვავის, ლმისა და ცერკველას არსებობა. ხრამის დიდ გორაზე აღმოჩნდა მახას, ცალმარცვალა, ორმარცვალა, მაგარი, რბილი, ქონდარა და მრგვალმარცვალა ხორბლის, ბოთლისებური, კილიანი და უკილო ქერის, ცერკველას და კაკლის ნაშთები, ყურძნის წიბწა, აგრეთვე ველური ცალმარცვალა ხორბლისა და ეგილოფის მარცვლები. ცნობა მოგვაწოდა პალეობოტანიკოსმა ნ.რუსიშვილმა (რომელმაც განსაზღვრა ეს ნაშთები), რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

დანგრეულ გორახზე, გრუნტში ჩაჭრილ სამეურნეო ორბოში აღმოჩნდა მცენარეთმცოდნეობის გროვა, რომელიც განსაზღვრეს საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის მიწათმოქმედების კათედრის გამგემ გრ.ქემელაშვილმა და ასისტენტმა ი.სეფერთელაძემ. აქ დადგენილია:

1. ნესვი - *Cucumis melo* L.
2. ღოღო - *Rumex crispus* L.
3. მწვანე ძურწა - *Setoria viridis*
4. თათაბო - *Atriplex patulum* L.
5. ჯიჯილაყა - *Amarantus retroflexus* L.
6. ყანის ჭლეკი - *Poligonum Convolvulus* L.
7. შალაფა (ვაღამი) - *Andropogon-Urlepenis* Brot.
8. შავთარა - *Fumaria officinalis* L.
9. ნაცარქათამა - *Chenopodium album* L.
10. ბრტყელი ნარი - *Onopordon acathium* L.

გრ.ქემელაშვილისა და ი.სეფერთელაძის აზრით, ამ მცენარეთა ერთად აღმოჩენის ფაქტი მებაღეობის არსებობაზე მიუთითებს⁴⁷. ნესვი კავკასიის ადრეულ კულტურებში სხვაგან არსად მიკვლეული არ ყოფილა. იგი აღმოჩენილია არქეოლოგიური გათხრების დროს მხოლოდ ორენ-ყალაში (სამხრეთ აზერბაიჯანი, ახალი წ. XI-XIII ს.ს.). ღოღო, ჯიჯილაყა, ნაცარქათამა და ბრტყელი ნარი იმირის გორის და არზულ I-ის მასალებშიცაა დადასტურებული კულტურული მცენარეული ამიერკავკასიის სხვა ადრესამიწათმოქმედო ნაშთსაზღვრებზეცაა დადგენილი. მათ შორის ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა შულავერ-შომუთეფეს კულტურის იმ ძეგლების მასალები, რომლებიც ისტორიულ ქვემო ქართლში, დღევანდელი აზერბაიჯანის დასავლეთ ნაწილში, ყაზახისა და ალტაის რაიონებში მდებარეობს; ესენია შომუ-თეფე, თორა-თეფე და რუს-თეფესი.

შომუ-თეფეზე აღმოჩენილია: 1. ორმარცვალა ხორბლის, 2. ხორბლის (ჯიშის დაუდგენლად), 3. მრავალმწკრივა და 4. ბრტყელი ქერის და აგრეთვე 5. ყურძნის (ჯიში არ არის განსაზღვრული) ნაშთები.

აღსანიშნავია, რომ ყურძნის წიბწა აღმოჩენილია შულავერის გორახზე და ხრამის დიდ გორახზე, სადაც სპეციალური პალეობოტანიკური კვლევა ჩატარებული არ ყოფილა. სპეციალისტთა აზრით (შულავერის გორის წიბწა განსაზღვრა მ.არამიშვილმა, ხრამის დიდი გორის ნაპოვნი კი რ. რამიშვილმა), ორივე ძეგლებზე ნაპოვნი ყურძენი (*Vitis vinifera* L.) ველურიდან კულტურულზე გარდამავალ სახეობას მიეკუთვნება.

თორა-თეფეზე ნაპოვნია კულტურული მარცვლეულის შემდეგი სახეები: 1. რბილი ხორბალი, 2. მაგარი ხორბალი, თავთუხი (*Triticum durum* Dest.), 3. დატოტვილი კახური ხორბალი, ანუ ინგლისური ხორბალი (*Triticum turgidum*), 4. ორმარცვალა ხორბალი და 5. მრავალმწკრივა ქერი (*Hordeum pollidum* L.). აქვეა აღმოჩენილი ველური მცენარეულის ნაშთები: 1. გარეული ცერცველა (*Vicia villosa* L.), 2. ღვარძლი (*Lolium* sp.) და 3. ბრტყელი (ანუ ორმწკრივა) ველური ქერი (*Hordeum spontaneum* C. Koch.).

რუს-თეფესიზე აღმოჩენილია რბილი ხორბლის, მაგარი ხორბლის, მრავალმწკრივა ქერის და ეგილფისის მსგავსი ველური მცენარის მარცვლები.

აზერბაიჯანის კიდევ ორ ადრესამიწათმოქმედო ძეგლზე არის განსაზღვრული მცენარეულის ნაშთები. ნახიჭევანის ქიულ-თეფეზე ნაპოვნია: 1. რბილი ხორბალი, 2. მაგარი ხორბალი (*Triticum durum* Dest.), 3. ქონდარა ხორბალი, 4. ქერი კილიანი, ბრტყელი (*Hordeum sativum* L.). 5. ქერი კილიანი, ექვსკუთხა (*Hordeum vulgare* L.) და 6. ფეტვი (*Panicum miliaceum* L.); ილანლი-თეფეზე კი აღმოჩენილია: 1. რბილი ხორბალი, 2. მაგარი ხორბალი, 3. ქერი მრავალმწკრივა (*Hordeum pollidum*) და 4. გარეული ცერცველა.

47 თ. კილურაძე, დასახ. ნაშრომი.
 48. Г.Н. Лисицина, Л.В. Прищепенин დასახ. ნაშრომი.

არარატის ველის ძეგლებიდან მხოლოდ ადრეულ ეტაპზე მითითებული ხორბლისა და ქერის (ჯიშის განუსაზღვრელად) აღმოჩენა.

გ.ლისიციანსა და ლ.პრიშჩეპენკოს მიხედვით, რომლებიც ძვ.წ. 10000-7000 წლებს შორის დროის მონაკვეთს სპეციალიზებული შემგროვებლობისა და მონადირეობის პერიოდს უწოდებენ, ძვ.წ. VIII ათასწლეულამდე კულტივირებული მარცვლეულის პოვნა დოკუმენტირებული არ ყოფილა⁴⁹.

მომხდენო პერიოდში - ძვ.წ. VII (VI) - V ათასწლეულებში, რომელსაც ადნიშნული ავტორები ადრესამიწათმოქმედო პერიოდს უწოდებენ, ისინი გამოჰყოფენ შვიდ მსხვილ ცენტრს: 1.სამხრეთანატოლიური, 2. აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის, 3. აღმოსავლეთანატოლიური, 4. ზაგროსისა, 5. ამიერკავკასიის, 6. მესოპოტამიის და 7. კასპიისპირეთისა⁵⁰.

მასშობელი აღმოსავლეთის ვრცელ ტერიტორიაზე ადრეული სამიწათმოქმედო ნამოსახლარების გავრცელება არათანაბარი იყო. ისინი თავმოყრილია ცალკეულ რაიონებში, რომლებიც წარმოადგენენ და მოუკიდებელ ცენტრებს, სადაც მცენარეთა დომესტიკაცია და მიწათმოქმედების ჩამოყალიბება მიმდინარეობდა სხვა ცენტრებისაგან დამოუკიდებლად, ადგილობრივი ბუნებრივი რესურსების ბაზაზე⁵¹.

მთლიანად ამიერკავკასიის ცენტრის დამახასიათებელ ღირსშესანიშნაობად გვევლინება ხორბლის ჯიშთა მრავალსახეობა. ძვ.წ. V ათასწლეულისათვის აქ აღმოჩენილია შვიდი სახის ხორბალი: რბილი, ქონდარა, ორმარცვალა, ცალმარცვალა, სპელტა (ასლი ნამდვილი), მაგარი (თავთუხი) და ტურგიდუმი (ე.ი. დატოტვილი კახური ხორბალი, ანუ ინგლისური ხორბალი). ქერი წარმოადგენდა კილიან და უკილო (შიშველმარცვლიანი), ბრტყელი (ორწყვირივთა) და მრავალწყვირივთა (კერძოდ კი ექვსკვთა) სახეობებითა და გარეული ქერის *Hordeum spontaneum* -ის სახეობით. მარცვლეული კულტურები წარმოადგენდა აგრეთვე ფეტვითა და შვრიით. ბარკოსებიდან გვხვდება ოსპი, ჩვეულებრივი ბარდა და ცერცველა. აღმოჩენილია აგრეთვე დიდი ჯგუფი ყანის სარეველებისა და სხვ. ველური საჩივებისა. ყველა ეს სახეობა, გარდა ხორბლის ორი ჯიშისა - მაგარი ხორბლის და ტურგიდუმისა, შულავერისა და არუხლოს ჯგუფის ძეგლებზეცაა დადასტურებული.

გ.ლისიციანსა და ლ.პრიშჩეპენკოს აზრით, აღნიშნული კულტურული მცენარეების ასე ადრეული ათვისება ადასტურებს, რომ მათი პირველადი დომესტიკაცია ადგილობრივ მიმდინარეობდა, ადგილობრივი ფლორის ბაზაზე, ამავდროულად მარცვლეული მცენარეთა ასეთი ფართო ასორტიმენტი მიუთითებს მათი კულტივაციის დიდი ხნის წინანსტორიაზე, რომლის ფესვებიც ნეოლითში (ავტორები შულავერ-შოშუთეფეს კულტურას მთლიანად ენეოლითის აკუთვნებდნენ-თ.კ.) და შესაძლოა უფრო ადრეულ ხანაშიც გადადიოდეს⁵².

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს რბილი ხორბლის ფართო გავრცელება ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებზე, რომლის წარმოშობასაც ავტორები ადგილობრივ ვარაუდობენ, რადგანაც ამ ოლქის ფიტოცენოზში არსებობენ საწყისი სახეობები, რომლებიც მონაწილეობდნენ მის ჩამოყალიბებაში. რბილი ხორბალი ნაპოვნია *Triticum* -ის გვარის ისეთ სახეობებთან ერთად, რომლებიც მასშობელი აღმოსავლეთის სხვა არც ერთ ცენტრში არ გვხვდება.

ენდემური ჯიშების გარდა მეტად საინტერესოა სპელტას (ნამდვილი ასლის) არსებობის დადასტურება ამიერკავკასიის ცენტრის ადრეულ ნამოსახლარებზე. ზოგიერთი ავტორი სპელტას ევროპიდან შემოსულ კულტურად მიიჩნევდა. ამ აღმოჩენების შექმნე შეიძლება პირიქით ვივარაუდოთ, რადგანაც ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი სპელტას თარღი ზევრად უფრო ადრეულია, ვიდრე ევროპის ძეგლებზე ნაპოვნი სპელტისა⁵³.

არანაკლებ საინტერესოა ამიერკავკასიის კულტურულ მარცვლეულში მაგარი ხორბლის (*Triticum durum* Dest.) ადრე გავრცელება. ხორბლის ეს სახეობა ადრეულ ხანაში (საეჭვო აღმოჩენის გარდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ თურქეთში)

49 იქვე, გვ. 23-29

50 გ.ლისიციანა, ლ.პრიშჩეპენკო, იქვე, გვ. 31.

51 იქვე, გვ. 20

52 იქვე, გვ. 43

53 იქვე

სხვაგან არსად არაა ნაპოვნია. მესოპოტამიაში ის ვრცელდება მხოლოდ ჯემდე-ნანსის პერიოდთან⁵⁴.

ამავე ავტორთა აზრით, მეტად მნიშვნელოვანია ყურძნის ადრეული კულტივირების ფაქტი, რომელიც ამიერკავკასიაში უკვე ძვ.წ. V ათასწლეულიდან იწყება⁵⁵.

ჯერ კიდევ შულავერ-შომუთეფის კულტურის ძეგლების აღმოჩენამდე, ყოველ შემთხვევაში მათზე მოპოვებული პალეოენობოტანიკური მონაცემების გამოქვეყნებამდე, ვ.ტიტოვი ფიტვის გარეშად ვერობის ადრეულ სამიწათმოქმედო კულტურებში ამიერკავკასიის ცენტრს უკავშირებდა. მისი აზრით, ევროპაში მიწათმოქმედება შესულია მცირე აზიიდან (ვ.ტიტოვის გაზრდა ამ აზრისაა არქეოლოგთა აბსოლუტური უმეტესობა), რადგანაც ევროპაში ველური სახით მხოლოდ ცალმარცვალა ხორბალი იყო გავრცელებული, ადრეულ-უკერამიკო ნეოლითის კულტურებში კი ვხვდებით როგორც ცალმარცვალა, ისე ორმარცვალა ხორბალსა და ქერს, ფეტვას და ოსპს, სტარჩევო-კრიშ-კერემის კულტურის მატარებელ ტომებს მიჰყავდათ ცალმარცვალა და ორმარცვალა ხორბალი, ქერი, ცერცველა და ფეტვი. ფეტვი არ გვხვდება წინა და მცირე აზიის არც ერთ ადრეულ კულტურაში, საიდანაც იგი შეიძლება შესულიყო ევროპაში. ერთ-ერთ შესაძლებელ ცენტრად, საიდანაც შეიძლება ევროპაში შესულიყო ეს კულტურა, მას მიაჩნია ამიერკავკასია, სადაც ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან უკვე ფეტვი გავრცელებული ჩანს.⁵⁶ მით უმეტეს საყურადღებო და ანგარიშგასაწევია ეს ჰიპოთეზა ახლა, როდესაც ამიერკავკასიაში დოკუმენტირებული გვაქვს ფეტვის აღმოჩენა ძვ.წ. V ათასწლეულში. გ.ლისიჩინა და ლ.პრიშჩენკო ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებს გამოყოფენ როგორც გარდამავალს ურწყავი მიწათმოქმედებიდან სარწყავზე. საქართველოს ენოგრაფიის მონაცემების საფუძველზე მათ მიაჩნიათ, რომ აქ მოწყვას არარეგულარული ხასიათი ჰქონდა და ხორციელდებოდა მხოლოდ საეგებტაციო ციკლის გარკვეულ პერიოდში. მათ საეჭვოდ არ მიაჩნიათ, რომ ქვემო ქართლში ამ დროს არსებობდა სახემართ და საგაზაფხულო ხვნა-თესვა, რადგანაც აქ აღმოჩენილია ისეთი საერეველები, რომლებიც დამახასიათებელია მხოლოდ საგაზაფხულო ან მხოლოდ საშემოდგომო ნათესებისათვის. მათ დასაშვებად მიაჩნიათ ამავე ტერიტორიაზე შეტეული ნათესების არსებობა ურწყავ მიწებზე⁵⁷.

პალეოენობოტანიკური მონაცემების გათვალისწინებით, ისინი თვლიან, რომ მიწათმოქმედების ჩასახვა-ჩამოყალიბების ვადა მნიშვნელოვნად უნდა დაძველდეს⁵⁸.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება შემდეგი დასკვნების გამოტანა:

1. ამიერკავკასიაში, კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოში, მიწათმოქმედება შულავერ-შომუთეფის კულტურის განვითარების I საფეხურზე ბევრად ადრე უნდა ჩასახულიყო, თუ მიწათმოქმედება მზამზარეული სახით არ არის შემოტანილი, რის საწინააღმდეგოდც ლაპარაკობს პალეოენობოტანიკური მონაცემები - მახლობელი აღმოსავლეთის არც ადრეულ კულტურაში არა გვაქვს ხორბლისა და ქერის ისეთი მრავალსახეობა, როგორც ამიერკავკასიაშია.

2. იგივე შეიძლება ითქვას მესაქონლეობის შესახებაც, რის საფუძველსაც გვაძლევს დარკვეთის ენის უკერამიკო ნეოლითის ფენა.

3. კოლხეთის დაბლობში გავრცელებული ადრეული - ე.ი. ნეოლითური კულტურები ვითარდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოსაგან განსხვავებულ ეკოლოგიურ პირობებში, ისე რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მონაცემების გავრცელება დასავლეთ საქართველოს ძეგლების მიმართ შეუძლებელია. დასაშვებად მიგვაჩნია დასავლეთ საქართველოში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ადრე გარენაც. მიწათმოქმედება, როგორც იგარაუდება, აქ სხვა მარცვლელ კულტურებზე იყო დაფუძნებული.

4. მწარმოებლური ეკონომიკის საწყისი პერიოდის ნამოსახლარები მომავალი კვლევის შედეგად უნდა გამოვლინდეს.

54 იქვე, გვ. 43, 44.
55 იქვე, გვ. 44.
56 В.С. Т и т о в , Древнейшие земледельцы в Европе, сб. Археология старого и нового Света, М., 1966, стр. 28, 29.
57 Г.И. Л и с и ц ы н а и Л.В. П р и ш ч е н к о , დასახ. ნაშრომი, გვ. 47, 48.
58 იქვე, გვ. 48.

Тамаз Кигурадзе

К ВОПРОСУ О СТАНОВЛЕНИИ ПРОИЗВОДЯЩЕЙ ЭКОНОМИКИ
 НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ

Р е з ю м е

Проблема становления производящей экономики – земледелия и скотоводства – на сегодня относится к разряду важнейших проблем общей археологии. В данной работе рассмотрены связанные с этой проблемой данные одного из древнейших очагов земледелия и скотоводства на территории Советского Союза – Закавказья, а в частности Грузии.

Грузия состоит из двух, значительно отличающихся друг от друга по климату, частей. Западная Грузия характеризуется излишне влажным климатом, в Восточной же, наоборот – дефицит влаги. Судя по палеогеографическим данным, подобная ситуация была и в раннем голоцене, т.е. в то время, когда зарождалось производящее хозяйство.

На Кавказе, в частности в Грузии, был благоприятный ботанический фон для перехода к земледелию: Закавказье считается родиной многих сортов пшеницы и других зерновых культур – ячменя и ржи. Менее изучены палеозоологические данные; предполагается, что на территории Грузии и Кавказа обитали животные, пригодные для одомашнивания.

Археологические данные для решения указанной проблемы эпох мезолита и раннего неолита – неполноценны. На мезолитических памятниках как Западной, так и Восточной Грузии, как и следовало ожидать, засвидетельствована лишь дикая фауна; другими данными (палинологическими и т.д.), по которым можно было бы судить об уровне хозяйства того времени, пока мы не располагаем.

Памятники бескерамического неолита, в основном, сконцентрированы на территории Западной Грузии (исключение составляют два пункта на берегу оз. Паравани). К сожалению, и на этих памятниках не имеются палеоботанические, палеозоологические и др. данные, бесспорно свидетельствующие о существовании здесь производящего хозяйства.

Исключение в этом плане составляет IV слой Даркветского навеса (Чиатурский р-н), который раскопщик Л.Д.Небиеридзе относит к раннему неолиту. Этот слой, где не найдена керамика, следует отнести к бескерамическому неолиту. Если данный слой не потревожен (что как будто не вызывает сомнения), то полученные здесь данные весьма значительны и заслуживают большого внимания. Дело в том, что не только на памятниках бескерамического, но и керамического неолита Западной Грузии не найдено данных, бесспорно подтверждающих существование производящей экономики. А в отмеченном слое Даркветского навеса, наряду с многочисленными костями диких животных, найдены кости и домашних – коровы, овцы, свиньи и собаки (определение О.Г.Бендукидзе). Но несмотря на большое значение данного факта, ряд существенных вопросов остается еще не совсем ясным – например, место доместикации указанных животных и, что существеннее, отсутствие радиоуглеродных дат для установления сравнительно точного возраста этого слоя. По этим причинам затрудняется определение роли неолитических комплексов этого и подобных ему па-

мятников в процессе зарождения и развития в Закавказье производящего хозяйства, в частности скотоводства. Несмотря на вышесказанное, находки Даркветского навеса дают основание допустить существование животноводства на территории Закавказья в довольно раннюю эпоху.

О масштабах и уровне производящей экономики Западной Грузии в эпоху керамического неолита единого мнения не существует. Памятников этой эпохи здесь множество, но ни на одном из них не сохранились прямые свидетельства существования производящего хозяйства, об этом обычно судят по косвенным данным. Исходя из того факта, что в Каменомостской пещере (где засвидетельствована близкая западногрузинскому неолиту культура) были обнаружены кости домашних животных, предполагалось существование скотоводства и на неолитических памятниках Западной Грузии. На существование земледелия указывает присутствие сельскохозяйственных орудий.

Учитывая климатические условия Западной Грузии, Я.А.Киквидзе считал, что здесь, в условиях повышенной влажности, исключалось разведение традиционных для Передней Азии культур — пшеницы и ячменя, и подобно исторической эпохе, в Колхидской низменности, в основном, возделывались рожь, просо и гоми (просо итальянское). Это мнение Я.А.Киквидзе кажется весьма обоснованным.

К сожалению, памятники керамического неолита также не датированы методом C_{14} . Вполне вероятно, что они синхронны с аналогичной шулавери-шомутепинской культурой, распространенной в Восточном Закавказье. В остальных регионах Закавказья, не считая Кобкстана, не найдено безусловно неолитических памятников. На большей части Восточного Закавказья распространены памятники вышеупомянутой Шулавери-шомутепинской культуры. Часть исследователей считает их энеолитическими; мы же, наряду с другими учеными, предполагаем, что ранние памятники этой культуры, могут быть без натяжки отнесены к эпохе неолита.

Поселения Шулавери-Шомутепинской культуры обычно представляют собой многослойные холмы типа тепе-теглы, которые распространены в аридной зоне. На территории Грузии памятники этой культуры найдены в Марнеульском и Болнисском районах. Из сегодняшних памятников Грузии и Западного Азербайджана являются древнейшими в этой культуре.

Многие поселения Шулавери-Шомутепинской культуры датированы методом C_{14} . Преобладающая их часть по традиционным (неисправленным) радиоуглеродным датам отнесены к концу VI-V тысячелетиям до н.э. (калиброванные, исправленные их значения уместаются в пределах VI тысячелетия до н.э.).

Экономика племен, носителей Шулавери-Шомутепинской культуры с ранних же ступеней носит ярко выраженный производящий характер. Здесь мы имеем дело уже со сформировавшимся производящим хозяйством. Как видно, уже на ранней стадии развития рассматриваемой культуры, мы имеем дело с такими одомашненными видами скота, которые встречаются и на последующих ступенях — крупным рогатым скотом, козами, овцами, свиньями. Охота и рыболовство играли лишь незначительную роль.

Уже с древнейшей ступени имеются все признаки существования земледелия. На многих памятниках Грузии и Закавказья в целом, собраны палеоботанические остатки, определения которых даются на таблице (Определения Г.Н.Лисицыной, Л.В.Прищепенко, А.Д.Горгидзе, Н.Ш.Русишвили, И.Д.Мустафаева).

Г.Н.Лисицына и Л.В.Прищепенко в UP(VI) — V тысячелетиях до н.э., определяемых ими в качестве раннеземледельческого периода, на территории Ближнего Востока и Кавказа выделяют семь крупных центров земледелия, в число которых входит и Закавказский центр.

Характерным отличием всего закавказского земледельческого очага представляется многообразие существовавших здесь сортов пшеницы, в частности, в Восточном Закавказье, обнаружено десять сортов этой зерновой культуры, известных здесь уже в V тыс. до н.э.: мягкая пшеница, карликовая, двузернянка, однозернянка,

спельта, круглозерная, твердая ("тавтухи"), маха (*Triticum macha* Des. et Men.), дика (*Triticum carthlicum* Nev.) и тургидум.

Чмень же был представлен здесь пленчатым, голозерным, двурядным, многорядным, бутылковидным и диким (*Hordeum spontaneum*) своими разновидностями. Зерновые культуры были представлены в Восточном Закавказье также просом и овсом. Из бобовых же встречаются чечевица настоящая, обычный горох и бобы. Обнаружены были также в памятниках семена огородных и диких сорняков. Следует отметить, что на трех памятниках были обнаружены косточки винограда. Все перечисленные виды растений, за исключением тургидума, засвидетельствованы были и в памятниках Квемо Картли (Восточная Грузия).

По мнению Г.И.Лисицной и Л.В.Прищепенко, такой широкий ассортимент культурных растений указывает на длительную пред историю их культивации, корни которой уходят в неолит, а возможно, и в более древние времена (названные авторы относили культуру Шулавери-Шомутепе целиком к энеолиту - Т.К.). По их мнению, особый интерес вызывает широкое распространение в раннеземледельческих поселениях Закавказья мягкой пшеницы, происхождение которой они считают местным; мягкая пшеница найдена здесь вместе с такими видами *Triticum*, которые ни в одном другом районе Ближнего Востока не встречаются.

Весьма интересно и то, что кроме эндемичных сортов в ранних поселениях Восточной Грузии была засвидетельствована и спельта, которая считалась некоторыми авторами культурой, завезенной на Кавказ из Европы. В свете же указанных находок можно предполагать обратное, ибо дата обнаруженной в Закавказье спельты намного более ранняя, чем дата спельты, выявленной в европейских памятниках.

Не менее интересно и раннее распространение в Закавказье твердой пшеницы (*Triticum durum* Des.) среди злаковых культур. Этот вид пшеницы в ранние эпохи больше нигде не был обнаружен.

По мнению цитирующихся здесь авторов, очень важен также и факт древней культивации здесь винограда, которая начинается в Закавказье уже с V тыс. до н.э.

Еще до выявления памятников Шулавери-Шомутепинской культуры, во всяком случае, еще до опубликования установленных в них палеоботанических данных, В.С.Титов связывал происхождение проса обыкновенного в раннеземледельческих культурах Европы с Закавказьем. Единственным возможным регионом, откуда эта зерновая культура могла бы распространиться в Европу, по его мнению, является Закавказье, где просо представляется распространенным уже с начала III тысячелетия до н.э., писал он в 1966 г. С этой гипотезой следует тем более считаться сейчас, когда в Закавказье документировано засвидетельствование появления проса в VI-V тыс. до н.э.

Исходя из вышеизложенного, можно полагать:

1. В Закавказье, в частности, в Восточной Грузии, земледелие должно было зародиться намного раньше существования I ступени Шулавери-Шомутепинской культуры, если это земледелие не было привнесено сюда в готовом виде; однако, против последнего предположения говорят палеоботанические данные - ни в одной из культур Ближнего Востока мы не имеем такого многообразия видов пшеницы и ячменя, как в Закавказье.

2. В пользу довольно ранней даты скотоводства в Закавказье говорят находки бескерамического слоя Даркветского навеса.

3. Неолитические культуры Колхидской низменности развивались в различных от Восточной Грузии экологических условиях; можно предполагать становление земледелия в Западной Грузии в неолитическую эпоху, но, как отмечалось выше, земледелие здесь базировалось на культивации специфических зерновых культур.

4. На территории Закавказья, в частности Грузии, в дальнейшем могут быть обнаружены и поселения начальных этапов производящей экономики.

Э.К.Кикодзе

БИФАС-КОЛУН В АШЕЛЕ КАВКАЗА

Среди многочисленных ашельских орудий (ручные рубила, разные бифасы, скребла, чопперы и т.д.) местонахождения Чикиани¹ имеется один экземпляр крупного частичного бифаса с поперечным дистальным концом (полевой шифр I-38), привлекающий внимание своей морфологией, массивностью и грубостью обработки (см.рис.1). Орудие изготовлено на крупном массивном куске андезита, но вполне ясного происхождения. Кусок этот имел две параллельные плоскости с легким изгибом в профиле. Заготовка была, видимо, тщательно подобрана и на оформление орудия затрачено минимум усилий. С одной из сторон, условно названной дорсальной (т.к. она более выпукла в сечении), обработка-оббивка идет по краям: с правой стороны два уплощающих скола, а с левой - несколько более мелких, образующих залом из-за внутренней трещины на заготовке. Акцент падает на некоторое утончение верхнего конца, имеющего вид широкого поперечного лезвия, занимающего почти всю ширину орудия. Лезвие получено путем снятия одного крупного скола - мощным ударом, нанесенным с дорсальной стороны, после чего его доработали несколькими мелкими сколами с вентральной стороны. Вентральная плоскость слегка вогнута, в средней части оставлена без обработки, у основания снято несколько сколов, с правой стороны по всей длине орудия тянутся негативы в виде плоских чешуек естественного происхождения (возможно, следы морозного выветривания, имеющиеся еще на заготовке). С левой стороны этой плоскости гаснут негативы очень крутой краевой оббивки. Таким образом, брешковская сторона состоит из четырех основных плоскостей - центральная, гладкая необработанная часть (слегка вогнутая), две краевые и одна верхняя - наклонные под разными углами. Основание необработанное, представленное в виде двух площадок, расположенных под тупым углом друг к другу. Одна, более длинная площадка, расположена косо по отношению к длинной оси, более короткая перпендикулярна ей. Основание сохраняет по всей протяженности естественную поверхность. Орудие покрыто мощной, ноздреватой серой патиной, а натуральный черный цвет породы просматривается в местах свежих побитостей на дистальном конце.

Учитывая подъемный характер орудия, некоторую окатанность, мощную патину, мешающую "чтению" обработки, мы бы не осмелились отнести его к орудиям типа бифаса-колуна (*Biface-hachegaux*), если бы не любопытное совпадение морфологических признаков и пропорций с ашельским орудием из окрестностей с.Годогани (под г.Кутаиси), которое имеет ярко выраженные черты бифаса-колуна, также подъемного происхождения и также из вулканической породы (базальт). Орудие найдено непосредственно на территории с.Годогани, на ведущей к реке узкой тропинке, в публикации представлено как ашельское грубое рубящее орудие на клетонском отщепе (Ниорадзе М.Г., 1979)².

¹ Чикиани - ашельская стоянка-мастерская, приуроченная к выходу сырья, находится в Южной Грузии, на Джавахетском высокогорном вулканическом плато (Кикодзе, Коридзе, 1978; Кикодзе, 1983).

² Пользуюсь случаем выразить глубокую благодарность М.Г.Ниорадзе, любезно предоставившей возможность всестороннего изучения и зарисовки орудия.

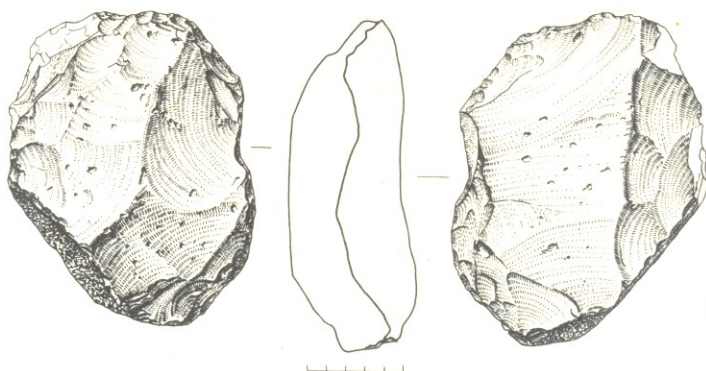

Рис. I

По нашему мнению, это орудие изготовлено на массивном базальтовом куске или блоке естественного происхождения. По некоторым признакам есть основания предполагать, что заготовка является результатом морозного выветривания, так как она сохранила основание в виде широкого естественного слома (криокластическая поверхность?), занимающего наибольшую ширину и толщину в базальной части и наклоненного к вентральной поверхности орудия; а как отмечают французские коллеги, "Чаше всего скошенные, эти прямолинейные основания почти во всех случаях сильно наклонены к вентральной поверхности, напоминая тогда клектонские отщепы" (G-Guichard, 1976:918)³. Кроме того, заготовка рассматриваемого орудия имела естественную поверхность в виде двух почти параллельных плоскостей. Естественная поверхность сохранилась с вентральной стороны в виде легкой вогнутости по всей центральной части, а с дорсальной только в нижней половине орудия. Как и в случае чикианского бифаса, заготовка выбрана весьма тщательно, и для изготовления орудия приложены лишь небольшие усилия. С дорсальной стороны оббивка краевая с акцентом на уплощение дистального конца; в нижней части негативы оббивки не заходят вглубь и таким образом центральная часть у основания остается нетронутой. Дистальный конец отщесан по всей площади (при этом снятия уплощающие, выверенные), после чего усечен двумя ударами, нанесенными с дорсальной стороны и направленными по длинной оси орудия под разными углами; впоследствии же снят один мелкий скол для его окончательного выравнивания.

Вентральная часть обработана меньше – всего 8 или 9 снятий, включая вышеупомянутые два, усекающие верхний конец снятия, и опять-таки состоит из четырех основных плоскостей.

Основание необработанное, массивное, двухплощадочное – более длинная часть основания наклонена к вентральной плоскости и расположена косо, более короткая имеет противолежащую ориентацию.

Орудие покрыто равномерной, мощной шероховатой патиной серого цвета, в результате сильной оглаженности грани между фасетками закруглены и стерты до естественного черного цвета породы.

³ Вспомним, в публикации орудие было представлено как изготовленное на клектонском отщепе (Ниорадзе, 1979, с.210).

Представляется целесообразным перечислить как общие, так и отличительные морфологические признаки обоих вышеописанных орудий. Общность заключается в следующем:

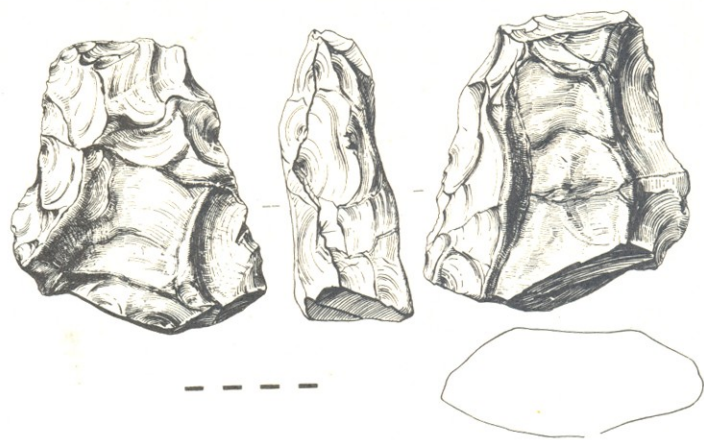

Рис.2

1. Тщательная подборка заготовки-болванки, в результате чего на оформление орудий затрачиваются малые усилия.

2. Заготовки крупные, массивные, имеющие по две почти параллельные плоскости естественного происхождения.

3. Основания массивные, "двухплощадочные" или двухгранные, необработанные.

4. После окончательного оформления орудий вентральная сторона представляется в виде четырехгранной поверхности, где центральную (наибольшую) часть оставляют нетронутой, в результате она ровная или слегка вогнутая (но это не брешко - "face plane", т.е. поверхность раскалывания отщепа, а поверхность естественного расслаивания породы). В целом эта сторона обрабатывается минимально.

5. Дорсальная сторона обрабатывается интенсивнее с акцентом на уплощение верхнего конца.

6. Верхние концы намеренно сжимаются ударами, нанесенными с дорсальной стороны, слегка подправляются; после окончательного оформления они ровные, занимают почти всю ширину орудия.

Отдельно нужно отметить близость сырьевого материала (тонкозернистая магматическая порода андезит-базальт). Вопрос сырья заслуживает особого внимания и мы обсудим его ниже подробнее.

Отличительные черты орудий:

1. Края в одном случае почти параллельные (Чикиани), в другом несколько сходящиеся (Годогани).

2. Обработка краев различная, у годоганского орудия края острые (режущие) по всей длине, а у чикианского один край затуплен в результате очень крутой оббивки.

3. Усекающий дистальный конец удар в одном случае направлен диагонально (Чикиани), а в другом - по длинной оси орудия.

Помимо морфологического сходства следует подчеркнуть также поразительную близость, а порою и совпадение параметров, пропорций и абсолютного веса рассматриваемых орудий, кроме параметров, отражающих степень параллельности краев

(B_1 , B_2 , $\frac{B_1}{B_2}$) (см. табл. I и II)*.

Таблица I

Параметры	Чикиани	Годогани
L	17 см	16,3 см
B	13	12,8
L_1	7,3	5,8
B_1	11,1	8,9
B_2	9,8	12,1
	5,9	5,8
	4	4
Абсолютный вес	1590 гр	1480 гр

Таблица II

Соотношения (пропорции)	Чикиани	Годогани
$\frac{T}{B}$	0,45	0,45
$\frac{T_1}{L}$	0,24	0,25
$\frac{L_1}{L}$	0,42	0,36
$\frac{B_1}{B_2}$	1,13	0,74
$\frac{B}{L}$	0,77	0,79

При сравнении данных и сопоставлении параметров, пропорций и веса орудий по таблицам I и II невольно возникают вопросы: коков уровень близости? Имеем ли мы дело со случайным совпадением, или это явление хронологического порядка? Можно ли считать, что оба орудия принадлежали первобытным людям, носителям одной традиции изготовления орудий? Или может быть, они принадлежали одному коллективу, мигрировавшему из одной местности в другую?

Перед попыткой проанализировать эти вопросы, напомним о нашей тенденции относить описанные орудия к типу Бифас-колун (*biface-hachereaux*); при этом представляется целесообразным выделение их в кавказский подтип. Малочисленность материала оставляет вопрос об окончательной интерпретации орудий открытым. Для подкрепления нашего мнения обратимся к литературе по вопросу:

Термин "*biface-hachereaux*", введенный Дж. и Ж. Гишарами в 1966 г. для обозначения бифасов с режущим поперечным концом (*Breizillon, 1968:160*), долгое время оспаривался, но, по-видимому, выдержал проверку временем, и вот

* При сравнении орудий мы пользуемся методикой Д. Роу, разработанной на материалах нижнего и среднего палеолита Британии (*D. Roe, 1964, 1968*) и применяемой как для ближневосточных (*J. D. Clark, 1966; Ofer Bar Yozef, 1975*), так и для африканских (*J. D. Clark, 1976; Isaac, 1977*) ашельских материалов. Применяемые обозначения параметров: L - максимальная длина орудий, B - максимальная ширина, L_1 - расстояние от максимально широкой линии до основания орудий, B_1 - ширина орудий в 1/5 части общей длины у верхнего конца, B_2 - ширина орудий в 1/5 части у основания, T_h - максимальная толщина, t_1 - толщина орудий на линии B_1 , то есть в 1/5 части у верхнего конца.

что писал в 1976 году тот же Ж.Гишар о нем: "Bifaces-Hachereaus" не следует смешивать с *chopping-tool* лезвие которого всегда остается извилистым. Не следует смешивать бифас-ашеро и с бифасом, имеющим нечто вроде скошенного конца, причем последний всегда является очень узким и очень коротким. Нельзя также допускать смешения с ашеро (русс. Колун - З.К.), от которого бифас-ашеро отличается наличием либо значительной, либо частичной бифасиальной ретуши.

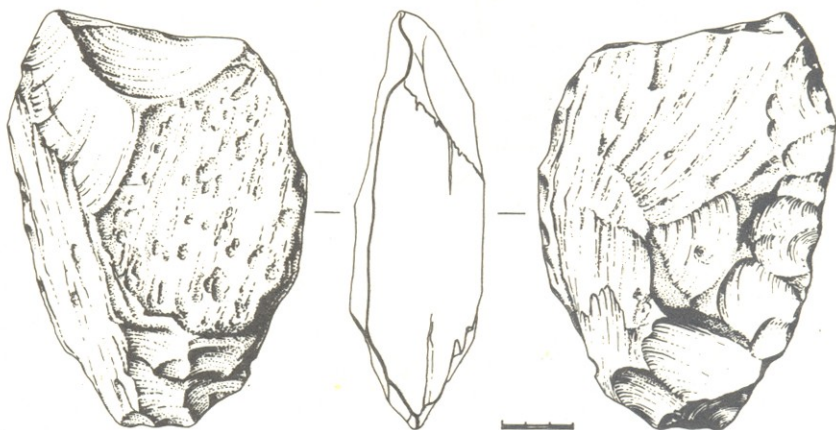

Рис.3

В действительности, бифас-ашеро происходит от этих двух последних категорий: он имеет бифасиальный корпус и скошенный конец (*un biseau terminal*), занимающий почти всю ширину и треть длины изделия. Этот скошенный край получается различными способами, которые будут анализироваться ниже. Термин бифас-ашеро оспаривался, однако представляется желательным его сохранить. В самом деле, выражение "ашеро-бифас" исключается, так как несет в себе противоречие. Оно вызывает образ ашеро, которое могло бы трансформироваться в бифас, что противоречит определению самого ашеро. Напротив, термин "Бифас-ашеро" помещает изделие в его первичную типологическую группу, группу истинных бифасов, одновременно свидетельствуя о его несомненном родстве, преднамеренном или функциональном, с ашеро.

Хотя в рамках данной работы невозможно дать исчерпывающий морфологический обзор различных типов бифас-ашеро, однако следует обратить внимание на часто встречающийся подтип, зависящий от определенного вида первичного сырья: это бифас-ашеро на блоке (притке, желваке и т.д.).

Кроме того, все известные экземпляры имеют поразительное сходство в своих пропорциях, как в отношении длины, ширины, толщины, так и в отношении профиля или сечения. К тому же они находятся в одних и тех же стратиграфических контекстах и индустриях. Наконец, они могут подвергаться перемещению с одной стоянки на другую и не казаться чужеродными" (G.Guichard, 1976, pp.915-920) (выделено нами - З.К.).

Далее в статье автором подробно рассмотрены по отдельности - первичный материал и заготовка, края, основания и естественная поверхность выделяемых им Бифасов-ашеро.

Орудия из Чикиани и Годогани по всем рассмотренным Гишаром пунктам попадают под категорию "Бифас-ашеро на блоке". Единственное незначительное отклонение у наших орудий - массивные верхние концы (как в одном, так и в другом случае $T_1 = 4$ см). Но и этот факт можно объяснить либо региональной особенностью, либо общей массивностью наших экземпляров, индекс уплощенности которых по Ф.Борду равняется 2,20 и 2,21, то есть меньше, чем 2,35, и таким образом попадают в группу массивных бифасов (Brezillon, 1968:154; Bordes F., 1961:50-53). Кроме того, отдаленные им аналогии (Biface-Hachereaux с массивным верхним концом) известны из материалов с Верхнего Лангедока (Tavoso A., 1978: fig. 108).

Вернемся теперь к вопросу об уровне морфологической близости и совпадения параметров и пропорций рассмотренных орудий. На мой взгляд, случайное совпадение исключается: ведь из всех выделяемых типологических групп бифасов Чикиани интересующий нас экземпляр стоит совершенно обособленно; не было надежды найти ему прямые аналогии, но при случайном ознакомлении с годоганской коллекцией М.Г.Ниорадзе было замечено неожиданное сходство. После детального исследования обоих экземпляров подтвердилась близость морфологических признаков, параметров, пропорций.

Правда, если для местонахождения Чикиани вулканическая порода представлялась естественной, поскольку памятник приурочен непосредственно к выходу сырья (андезиты, дациты, обсидианы), то для Годогани она казалась неожиданной, так как все пещерные памятники в окрестностях доставляют мустьерские и верхнепалеолитические кремневые индустрии (Чахати, Сакажиа, Ортгала Киде); представлялось допустимым, что орудие могло быть принесено издалека, ведь хорошо известно и доказано петрографически, что в ашельскую эпоху разные крупные орудия (ручные рубила, кливеры, бифасы) переносились на большие расстояния (Кларк Дж.Д., 1977:93; Isaac, 1977:218). Однако петрографическое изучение наших орудий⁴ показало, что годоганский экземпляр изготовлен из куска оливинового базальта из местной вулканической толщи Туронского (мелового) возраста - так называемой свиты "Итавари"⁵. Чикианский же экземпляр сделан из куска роговообманкового андезит-дацита местного - джавахетского происхождения (Годердзская свита). После изучения шлифов вопрос о принесении годоганского орудия издалека естественно отпал. Однако хочется обратить внимание читателя на некоторые любопытные особенности, связанные с сырьевым материалом палеолитических индустрий Кавказа - все ниже- и среднепалеолитические памятники Армянского нагорья (Сатани-дар, Джрабер, Арзни, Лусакерт, Ереванская пещера) и Джавахетского плато (Чикиани, Ахалкалаки I, II, Кумурдо и т.д.) представлены лавовыми индустриями (андезито-базальты, дациты, обсидианы). Также лавовыми породами представлено и множество ашельских и мустьерских местонахождений Шида Картли к северу от среднего течения р.Куры (современная Юго-Осетинская А.О.) вплоть до Сурамского хребта на западе. По этому поводу высказано мнение: "Богатые бифасами андезитовые ашельские индустрии Южной Осетии (полоса предгорий Большого Кавказа) была каким-то образом связана с расположенными от них к югу андезитовыми ашельскими индустриями Джавахетии" (Любин, 1981:14-15). В то же время Колхидская низменность и ее причерноморское побережье до Северного Кавказа характеризуется кремневыми индустриями

⁴ Шлифы были изучены старшими научными сотрудниками Геологического института им.А.И.Джанелидзе АН СССР - Кулошвили С.И., Надарейшвили Г. Выражаю свою признательность за оказанную помощь.

⁵ О характере и датировке вулканических толщ в окрестностях г.Кутаиси см.: Схиртладзе Н.И., 1948; Дзоценидзе Г.С., 1951.

(множество ашельских и мустьерских находок как подъемного, так и пещерного происхождения). На этом фоне единичные ручные рубила из вулканических пород, появляющиеся на разных местонахождениях западного Закавказья, кажутся чужеродными и указывают на иные связи, либо миграционные, либо культурные⁶. И хотя связанные с сырьем вопросы требуют специальной разработки и петрографического обоснования, опережая события, можно с уверенностью предположить, что данные примеры свидетельствуют именно об определенном направлении движения мелких популяций первобытных людей с юга (Африка, Передняя Азия) на север в ашельскую эпоху⁷. Нужно отметить, что обратное влияние в это же время по сырьевому материалу не прослеживается, поскольку нам не известно ни одно кремневое ручное рубило или бифас из Армении или Южной Грузии, тогда как эти области дают самые большие коллекции бифасов. Кремень же появляется там лишь в начале голоценовой эпохи - в эпипалеолитических индустриях Южной Грузии (Зуртакети, Эдзани и т.д.). Ашельская дата рассматриваемых орудий (Чикиани и Годогани) не вызывает сомнения. Вещи эти типологически и морфологически выглядят очень архаично, прямых аналогий в стратифицированных ашельских памятниках Кавказа (Азых, Кударо I, III, Цона) не имеют. Если учесть, что колуны⁸ (*cleaver* - английское название, *hachereau* - франц. название) были выделены в африканских ашельских индустриях, где они являются преобладающим элементом для многих памятников, и что они также характеризуют ряд древнейших стоянок Передней Азии, то вполне вероятно, что появление бифаса-колуна на ашельских местонахождениях Кавказа является свидетельством проникновения одного из первых потоков первобытных людей в этом регионе. Породы вулканического (лавового) происхождения были хорошо знакомы древнейшим людям - обитателям Африки и Передней Азии. Что касается их морфологической общности и близости параметров-пропорций, уместно привести мнение Д.Кларка: "Большие рубящие орудия с тонкой обработкой (рубила и кливеры), о которых идет речь, возможно, представляют собой первое свидетельство появления у человека эстетического чувства, и хотя общая для этих орудий форма непостоянна, они являются первыми в истории человека изделиями, "соответствующими стандартам", и изготовленными по установленным образцам" (Кларк, 1977:85).

⁶ Наглядным примером является крупное андезитовое (или базальтовое) рубило с Яштуха с массивной "пяткой", типологически отличающееся от всех орудий такого же типа с причерноморского побережья Кавказа (рубило хранится в Гос.Музее Грузии им. Мжанашиа и опубликовано Н.З.Бердзенишвили, 1979, с.36, табл. XXXI).

⁷ Вопрос о заселении Кавказа (с юга) неоднократно касался в своих исследованиях В.П.Любин (1969, 1974, 1981), предлагавший ашельскую дату для этих процессов. Обходя вопросы хронологии кавказского ашеля в данной статье, добавим, что за последние годы в специальной литературе утвердилось мнение об относительно большой древности нижних ашельских слоев (археологические слои 5-6) пещеры Азых (Величко А.А., Праслов Н.Д., 1978; Величко, Антонова Г.В. и др., 1980: *Loubine*, 1981). Вместе с этим, учитывая древность переднеазиатских ашельских стоянок (Убеидия, Латамна) и наблюдаемую широкую адаптивную радиацию Homo *erectus* примерно 1 млн. л. назад, не видно наличия серьезных препятствий для проникновения человека на Кавказ в раннеашельскую эпоху (конец нижнего и начало среднего плейстоцена).

⁸ В будущем русский термин "колун" требует уточнения - поскольку он употребляется по-разному: 1) взамен французского "*hachereaux sur éclat*" - колун на отщепе (Коробков И.И., 1978); 2) взамен английского "*cleaver*" или франц. "*achereaux*" (Григорьев Г.П., 1977); 3) в сочетании с "*cleaver*" -ом, т.е. "колун-кливер" по Коробкову (1978:159); а иногда (кажется, не совсем верно) для обозначения бифасов со скошенными концами (Матюхин, 1981:16).

Р. 3.

Настоящая статья была написана зимой 1982 года, но отсутствие петрографических данных и качественных рисунков задержало ее публикацию. Летом 1983 года, во время полевых разведывательных работ в Южной Грузии, я не удержался от "соблазна" и после трехлетнего перерыва вновь посетил г.Чикиани, вопреки решению временно прекратить его исследование. За истекшее время некоторые участки местонахождения были размывы тальми водами и ливневыми дождями весны 1983 г. Был собран новый материал (около 30 ручных рубил, скребла и т.д.), среди которых примечательно крупное рубящее орудие (публикуемое без детальной характеристики, рис.3), которое кажется типологически близким к африканским колунам с расходящимися краями. Его появление на нашем памятнике подтверждает правильность направления наших рассуждений.

Полевой шифр орудия - Ч, I-II. 1983.

Размеры: $L=17,4$; $L_1=10,3$; $B=11,8$; $B_1=10,7$; $B_2=8,1$; $t_1=3,6$; $th=5,6$;

Параметры: $\frac{Th}{B} = 0,47$; $\frac{T_1}{L} = 0,20$; $\frac{L_1}{L} = 0,59$; $\frac{B_1}{B_2} = 1,32$; $\frac{B}{L} = 0,68$.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Бердзенишвили Н.З. 1979. Нижнепалеолитические памятники предгорной зоны Абхазии (Яштух). Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т.VI. Тбилиси, Мецниереба, с.13-41.
2. Величко А.А., Праслов Н.Д. 1978. Предисловие к книге - Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. Путеводитель. М., Наука.
3. Величко А.А., Антонова Г.В., Зеликсон Э.М., Маркова А.К., Моносзон М.Х., Морозова Т.Д., Певзнер М.А., Сулейманов М.Б., Халчева Т.А. 1980. Палеогеография стоянки Азых - древнейшего поселения первобытного человека на территории СССР. Известия АН СССР, серия географическая, № 3, с.20-35.
4. Григорьев Г.П. 1977. Палеолит Африки. - В кн.: Возникновение человеческого общества. Палеолит Африки. Л.: Наука.
5. Дзоценидзе Г.С. 1951. Развитие магматических явлений в Кутаисском районе. Сборник трудов Института геологии и минералогии. Тбилиси, с.49-60.
6. Кикодзе З.К., Коридзе И.Д. 1978. Краткий отчет работ, проведенных Параванской разведывательной археологической экспедицией за 1977 г. - Археологические экспедиции Гос.Музея Грузии, т.VI. Тбилиси: Мецниереба, с.19-26.
7. Кикодзе З.К. 1983. К методике изучения нижнепалеолитических бифасов: Советская Археология, № 3. М., Наука.
8. Кларк Дж.Д. 1977. Доисторическая Африка. М.: Наука.
9. Коробков И.И. 1978. Палеолит Восточного Средиземноморья. - В кн.: Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Л.: Наука.
10. Любин В.П. Изучение нижнего палеолита Кавказа (история исследования и проблема первоначального заселения). - КСИА, вып.118, с.13-19.
11. Любин В.П. 1974. Природная среда и человек в плейстоцене Кавказа. В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., Наука, с.169-177.
12. Любин В.П. 1981. Нижний палеолит Кавказа (история исследования, опорные памятники, местные особенности). - В кн.: Древний Восток и мировая культура. М., Наука.
13. Матюхин А.Э. 1981. Технология изготовления и типология бифасов Сатани-Дара. - КСИА, вып.165.

14. Ниорадзе М.Г. 1979. О некоторых открытых стоянках нижнего палеолита ущелья р.Цкалцитела. Сообщения АН Груз.ССР, 96, № I, с.210-211. Тбилиси.
15. Схиртладзе Н.И. 1948. О некоторых базальтовых породах Кутаисского района. Сообщения АН ГССР, т. IX, № 4. Тбилиси.
16. Vat-Yozef O. 1975. Archeological Occurences in the Middle Pleistocene of Israel. After the Australopithecines. Editors-Butzer Karl W., Isaac Glyn Ll. Paris: 571:604.
17. Bordes F. 1961. Typologie du Paleolithique ancien et moyen. Publiee de l'Inst. de Prehis. de L'univ. de Bordeaux, mem. 1,2 Bordeaux.
18. Brezillon Michel N. 1968. La Dénomination des Objets de Pierre Taillée. Paris.
19. Clark J.D. 1966. Acheulian Occupation Sites in the Middle East and Africa: A study in cultural variability.- American Anthropologist, special publication, v.68, part 2, n.2.
20. Clarc J.D. and Hiro Kurachina. 1976. New Plio-Pleistocene archaeological occurences from the plain of Gadeb., Upper Webi Shebele basin, Ethiopia, and a statistical comparison of the Gadeb sites with other early stone age assemblages. Union International de sciences Préhistoriques et Protohistoriques. IX-e Congres, Colloque V, Les Plus Anciennes industries en Afrique. Nice, 158-216.
21. Guichard G. 1976. Les civilisations du Paléolithique inférieur en Périgord in La Préhistoire Francaise, t.1,2.
22. Isaac Glynn Ll. 1977. Olorgesailie: University of Chicago.
23. Loubine V.P. 1981. L-Acheuléen de la Partie Européene de l-URSS et du Caucase. Anthropologie, Brno, t. XIX, N 1.
24. Roe D. 1964. The British Lower and Middle Paleolithic: some problems, methods of study and preliminary results. Proceeding of the Prehistoric Society, n.c. Cambridge, t. 30:245-67.
25. Roe D. 1968. British Lower and Middle Palaeolithic hand-axe groups. Proceedings of the Prehistoric Society, n.s. 34:1-82.
26. Tavoso A. 1978. Le Paléolithique inferieur et Moyen du Haut Languedoc. These, présentée a l'université de Provence pour obtenir de Docteur en sciences. Marseille.

III საუკუნის იბერიის ფალავნის ავტორიტეტის
დაცვლის მიხედვით

III ს. ხასიათებთა მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ძვრებით. ირანში არშაკიანთა პარტია ახ.წ. II-III საუკუნეებში მინაგან მინააღმტრებთან და განუწყვეტელი საგარეო ომების გამო იმდენად დასუსტდა, რომ ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლება არც კი არსებობდა. 224 წ. როდესაც გადამწყვეტ ბრძოლაში ჰომანიზმთან გამარჯვება არშაკიანთა უკანასკნელი მეფე არტაშეს V (212-227), რომლის დამარცხებით დასაბამი მიიღო მცირე, შეკავშირებული და ორგანიზებული სასანიანთა სახელმწიფოს შექმნას.

ახალი დინასტიის დაარსებამდე ირანის სახელმწიფოს ძირითადი მეტოქეები რომის იმპერია წარმოადგენდა. საომარი მოქმედება ამ ორ ქვეყანას შორის სავაჭრო გზების, მავი და ხმელთაშუა ზღვების სანაპიროების, მუამდინარეთის და აზიურკავკასიის ქვეყნების ხელში ჩასაგდებად დაიწყო.

III ს. 20-ან წლებში ირანში სასანიანთა გვარის გამეფებამ და სახელმწიფოში მომხდარმა ცვლილებებმა როგორც გაველნა მოახდინეს იბერიის სამეფოს ისტორიაც. I-II საუკუნეებში იბერია აზიურკავკასიის ქვეყნებს შორის ყველაზე ძლიერ პოლიტიკურ ურთულს წარმოადგენდა¹ და დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკას ატარებდა.

III საუკუნეში კი ვითარება შეიცვალა.

პირველი სასანიელი მეფის არტაშეს I-ის (224-241) დროს მისმა ჯარმა დაიწყო დაპყრობითი ომი. არაბი ისტორიკოსი ფაბარი (გარდაიცვალა 923 წ.) აღწერს პირველი სასანიელი მოხარვის დამტრუბლებს, რომელთა შედეგად მრავალი ქვეყანასა და ოქცს შორის ზღვების არტაშეს I-ის დაპყრობა ირანის ჩრდილოდასავლეთით მდებარე ოქცში, მათ შორის აზერბაიჯანი და სომხეთი². როგორც გამოიჩინა, არტაშეს I-ის დროს არც სომხეთი და მისი უმეტეს იბერია არ იყვნენ დაპყრობილნი³.

პირდაპირი ცნობები იბერიის პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ სასანიანთა პირველი მეფის დროს ქვეყნობით არ გვაქვს. III საუკუნის იბერიის ისტორია ნაკლებად ცნობილია. წერილობით წყაროებში იბერია მოხსენიებულია 250 წელს მომხდარ მოკლევადიან დაპყრობებით. ამ წელს მასურ I-მა ფეფე ჩაიგდო რომელი იმპერატორი ვალერიანზე (253-260). ახლად არსებული იმპერატორმა ფილიპე არაბმა (244-249)

1 Г.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, стр. 357-358.
2 Tabari. Th. Nöldeke. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari, Leiden, 1879, стр. 17-18.
მკვლევართა შორის ამ საკითხის დაზუსტებულ საერთო აზრს არ არსებობს. Е.Еремян. Очерки истории СССР III-IX вв. М., 1958, стр. 165; Н.В. Пигулевская, А.Ю. Якубовский и др., М., стр. 39; А. Christensen. L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, стр. 219. ზოგიერთი მეცნიერი სომხეთის გეოგრაფიის დაპყრობის თარიღად 244-253 წწ. მიიჩნევს: Е. Honigsmann, A. Maricq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953, стр. 131-151; J. Harmatta. Die Parthische Ostraca aus Dura-Europos, AAH, V, стр. 155.
3 ეკუთნის აზრით, სომხეთის დაპყრობა უნდა მომხდარიყო 252-253 წლებში.
В.Г. Луконин ВДИ, № 2, 1969.

ირანთან დაკრთ მივირთბინი ბავი. ბრძოლა ირანსა და რომს შორის კვლავ განახლდა მესოპოტამიისათვის ვალერიანეს (253-260) მიმართულებით ორის. ედესაში წარმოებულ ბრძოლებს ორის (250 წ.) რომელი იმპერატორი ფევეტ ჩავარდა. მაჰურ I-მა გაგზავნა წერილები მრავალ ქვეყანაში რომელიც გამოარჯებინს მუცლობინებთ. იბე-რებმა, აღბანელიებმა, ფავროსკინებმა და ბაქტრიელიებმა (ქუშანებმა) არ მიიღეს მაჰურ I-ის მუცლობინება და უსტარი გაუგზავნეს რომელიც, რომელიც აღუშვეს დახმარება ვალერიანეს ფევეტობიდან ხსენის საქმეში⁴.

ირანული ეპიგრაფიკული წყაროების თანახმად, მაჰურ I 250 წლის შემდეგ თავის ქვემეცრობი ქვეყნებს შორის იბერიის მოსახლეობასაც ზღვის. სწორედ ირანული ეპიგრაფიკული ძეგლები გვანვიიან მინიშნელებიან ცნობებს იბერიის იმპრობინევი პოლიტიკური მიგრობინების შესახებ.

ღრმედ აღმოჩენილი სასანური ეპიგრაფიკული ძეგლების უბიიესი ნაწილი ეკუთვნის პირველ სასანელ მანანმაჰმად ბეობის ხანას. ისინი გვანვიიან საფირო ცნობებს იმპრობინევი ირანის პოლიტიკური და სოციალური ისტორიის შესახებ. როგორც მაჰურ I-ის წარწერიიან "გოროსასტრის ქაბაბი" (ŠKZ) ირკვევა, იბერია ამ მუცლობინის ორის უკვე ემორჩილებოდა ირანს და იხსენიება ირანმაჰრის მუმიადგენლობი მუმიადი ოღ-ქებს შორის.

მაჰურ I-ის ეს ცნობილი წარწერა აღმოჩენილია პერსეპოლისში - აქამინიებობის ონიასტრის წარმომაგენლებობის სახარებობის ახლოს - 1935 და 1938 წწ.⁵ წარწერა ამოკვეთილია კოშკის ფორმის მუცნი მენობის ფუნდამენტის ოთხ კუბელებზე ნაფი-ო რუს-თამის ხეობაში და აფარებს "გოროსასტრის ქაბაბის" სახელს. გოგინგოთ მიკვივარის ამროთ, ŠKZ წარმომაგენდა აკლიამას⁶, მუცრენი მას ირანის მიავარ ცეცხლის ფაძარა მიიჩინევი⁷. III ს-ის ირანის ცნობილი რელიგიური მოღვაწის მაგუსაფ ქარგირის წარწერის მიხევიი, "გოროსასტრის ქაბაბი" წარმომაგენდა ე.წ. ბირითადი ბებულიებობის სახელს, სამეფო არქივებობის, კანონმებებობის და, მესაძლებილია, რელიგიური ფეუს-ფებობის საცავსაც.

ŠKZ მებებინილია ბერძნული, პარსული და ფალური (სამუარო სპარსული)⁸ ენებზე და ამოკვეთილია 252 წელი. წარწერაში მაჰურ I აქამებს თავისი საგარეო პოლიტიკის მუ-ბეებებს. მასში მოთხრობილია რომთან წარმოებული ობებობის შესახებ, მოცუბულია იბ

4 Scriptores historiae Augustae, v. I-2, Lipsiae, 1965. Два Валериана IV. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, გვ. 133-134.

5 წარწერა პირველად გამოაკვეფნა მ. მ. სპრენგლინმა, რომელიც ის არასწორედ განსაზღვრა და მისი მებებნა დაუკავშირა მანანმაჰ ნერსეს კორონაციას. M. Sprengling. Zur Parsik Inschrift an der "Kaaba des Zoroaster". Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, 91, N 3, 1937, გვ. 352-372; M. Sprengling. Shapur I the Great on the "Kaabah of Zoroaster". American Journal of Semitic Languages and Literatures, LVII, 1940 გვ. 341-429. ვ. კინინგმა ამო-კოთხა ფალური ფეუსტი: W. B. Henning. The Great Inscription of Shapur I. Bulletin of the school of Oriental Studies, London, IX, part 4, 1939, გვ. 823-849; ა. მარნიკმა და ე. კონიგმანმა გამოკვივია უძვენეს წარწერის ბერძნული ვერსიას: E. Konigsmann, A. Maricq. Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953.

6 F. Sarre, E. Herzfeld. Iranische Felsreliefs, Berlin, 1910, გვ. 3.

7 K. Erdmann, Das Iranische Feuerheiligtum, Leipzig, 1941, გვ. 17-21.

8 სასანიანთა მიმართეობობის ხანაში (III-VII სს.) ფალური ენა იცა სახელმწიფო-სა და გოროსასტრული ეკლესიის ოფიციალური ენა. ფალური რამწერლობის ნიმუში მიმორჩენილია ბერ ეპიგრაფიკული ძეგლებზე - კლებებზე არსებულ წარწერებზე, ლებენ-ღებ მიხეფებზე, გოროსტრის ნიმუშიებზე (სახებზე, სინებზე), საბეფავებსა და გეშიებზე.

სასაბუნდოვანი დიპლომატიის სია, რომელიც იყვანა შავი I-ის, მისი მამის და პაპის კარზე. წარწერის პირველი ნაწილი ჩამოთვლილია და აღწერილია ლათინურად, ბრძოლა რომთან, ვაღერისა და სხვადასხვა. მეორეში - გადმოცემულია შავი I-ის საკუთრივ და მემორიალური ხასიათის წინსახიდან.

სასაბუნდოვანი დიპლომატიის და ნარაგული წყაროების განხილვა გვჩვენებს - რეზიანი იბერიის სამეფოს სასაბუნდოვანი ირანის მიმართ დაქვემდებარების დაბრუნებაში. ამ მოვლენას ადგილი უნდა ჰქონოდა 253-255 წწ.⁹ საგარეო, რომ იბერია პერიოდულად ემორჩილებოდა ირანს, თუმცა არა ნათელია თუ როგორი პირობებით.

ՏԿԶ -ის წარწერაში მასშტაბის მიხედვით ქვეყნებს შორის დასაბუნდოვანი ისეთი - ბიჭ, რომელიც შავი I-ს არ დაუჭერია, არამედ დაუბეჭდავს. იბერია სასაბუნდოვანი ირანის შემადგენლობაში შევიდა ხელქვეითი ოქტა შემადგენლობაში, როგორც მიხედვით ქვეყანა.

ՏԿԶ -ის მიხედვით ირანმასპინძელი შემადგენლობაში შემავალი ქვეყნები სხვადასხვა - ვანაში იყვნენ დამოკიდებული ირანისაგან. გ.მელიქიშვილის აზრით, იბერია ირანის უზენაესობის მცნობი მოკავშირე იყო, ვიდრე იარაღით დაპყრობილი ქვეყანა¹⁰.

ՏԿԶ ფაქტობრივ იხმარება ორი ფორმით: 'BDKpy , რომელიც იხმარებოდა, როგორც "ხელქვეითი" (მოხუც მცხოვრებლობაში მყოფი) და pty b'z "მიხარკე". რას ნიშნავდა კონკრეტულად ფორმები "მიხარკე", ძნელია შესწავლა. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ ქუთაისის მცხოვრებლობა შავი I-ის დროს. ეს ქვეყანაც მიხსენიებულია ՏԿԶ -ის წარწერაში, როგორც "მიხარკე". სხვა სახის წყაროებიდან ვიცობ, რომ ქუთაისის ქვეყნის ირანის შემადგენლობაში შესაყრდელად საკმარისი აღმოჩნდა მხოლოდ ერთი ლათინური მისი საზღვრებიდან სავსე და ამ ქვეყნის ფორმირების მხოლოდ მცირე ნაწილის დაპყრობა.

საგარეო, რომ იბერია, ისევე როგორც ქუთაისი ქვეყანა, ვაღერის იყო სასაბუნდოვანი ირანის მიმართ "ხარკით" (წარმოადგენდა "მიხარკე ქვეყანას")¹¹. ისე რომ დამოკიდებულების მეორე კატეგორია უფრო მისაღებია იბერიის მიმართ, თუკი გავითვალისწინებთ ადგილობრივი მეფის მცხოვრებლობას სასაბუნდოვანი მეფის კარზე.

ՏԿԶ-ში მოხსენიებულია მეფე ამაზასპ¹², რომელსაც ადგილობრივი გვარის წარმომადგენელი ჰქონდა. ამა თუ იმ პირობების მიხედვით შავი I-ის დაპყრობა იყო ფიქსირებული სასაბუნდოვანი მეფეების მიერ. სივრცე იწყებოდა ახლოველი ნათესავების ჩამოთვლით. მათ მოსვლამდე იბერია უფროსობის რიგის მიხედვით. ՏԿԶ-ის წარწერაში იბერიის მეფე ამაზასპი მოხსენიებულია მეფის ადგილზე იმ პირობის შორის, ვინც ძალაუფლება მიიღო შავი I-ის დროს (ფაქტობრივ ფაქტობრივ: 30-31 სტრ., პარაფრაზი - 24-25, ბრძენური - 59-60): 1) 'rthštr ntwšrkn MLK' - "არგამირი, აბაძენის მეფე", 2) 'rthštr ZY krm'n MLK' - "არგამირი, კრამანის მეფე", 3) dynky ZY myš'n MLK' dskrtky Šhyphwry "დინაკი, მესენის ბიჭობა, დასაყვრელ შავი I-ისა", 4) 'mčzpy wlš'n MLK' - "ამაზასპი, იბერიის მეფე".

III ს-ის მეორე ნახევრის იბერიის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ირანის სახელმწიფოს მოკვების უფროსი მოხელე მთელი ქარტლი, რომლის თხზი წარწერაა ქუთაისში. მათში მოხსენიებულია მისი მოღვაწეობა მიმართული ბორთასკრბის, როგორც სახელმწიფო რელიგიის, დასამკვიდრებლად ირანსა და მის საზღვრებს გარეშ.

ქუთაისის დიდ გავლენაზე ირანის სახელმწიფოებრივ საქმეებზე გვაძინებს მაგალით ქარტლის წარწერა ნაფი-ი რუსთამში, რომელიც აღწერილია მოხელე მთელი სახელმწიფოებრივ საქმეების საკეთილდღეოდ, მასშტაბის შავი I-ის, პირიმი I-ის, ვარაპრან I-ის და ვარაპრან II-ის ბეჭდის დროს.

9 ნ.ლემოური. ნარკვევები ქარტლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბ., 1975, გვ.98
10 Г.Меликишвили.К истории древней Грузии,Тб.,1960, გვ.394-395.
11 В.Г.Луконин. ВДИ, 1969, № 2.
12 А.Мариц, დასახ.ნაშრ., გვ.325-327

რჩები ქვეყნებში, რომლებიც მასპირ 1-ის მიერ ŠKZ-ის წარწერაში მიკვთვნი-
ბულია ირანისაგან (სომხეთი, იბერია, ბაღსაკანი), ქართველის წარწერებში¹³ შედი-
ან "არაერანის" (Anērān) შემადგენლობაში¹⁴.

ქართველის წარწერა "მორთასტრის ქაბაბე" გვამცნობს: "...და აგრეთვე არა-
ირანის ქვეყნებში ცეცხლი და მოგვინი, ვინც კი იყვნენ არაირანში [იქ სადაც] ცხე-
ნეზა და ხალები მასპირისა, მეფეშვიდისა მიაღწიეს: -ქალაქი ანტიოხისა და ქვეყანა
სირია და ის, რაც სირიის პროვინციამა, ქალაქი კასარია და ქვეყანა კასარია
და ის, რაც კასარიათის პროვინციამა ვიდრე საბერძნეთის ქვეყნამდე, ქვეყანა
არმენია და იბერია, და აღბანია და ბაღსაკანი, ვიდრე" აღბანთა კარამდე". [იქ სა-
დაც] მასპირმა, მეფეშვიდემ ცხენებთან და ხალებით თვით... ნგრევა და ხანძარი... მო-
ახდინა იქ მეფეშვიდის ბრძანებით მოგვინი, ვინც კი აქ ქვეყნებში იყვნენ, მე ისინი
გაყავრთიანე [ვაგუსტანში]¹⁵.

ქართველი აღწერს 252 წ. შემდეგ მომხდარ მოვლენებს, რომელთაც ადგილი ჰქონ-
დათ მას შემდეგ, რაც მასპირ 1-მა რომის იმპერიას წაართვა რიგი ქვეყნები და მიი-
ღო ახალი ტიტული "მეფეშვიდე ირანისა და არაირანისა".

III ს-ის 50-ან წლებში არმენიისა და ქერმანის დამოუკიდებლობას ბოლო მოუღო
და იქ გაგზავნილი იქნენ მეფეშვიდის ვაჟიშვილები. მუსგაპ რომელი წიგნი იყვნენ მე-
ფეშვიდის "ცხენები და მუხრები" იბერიაში და რამდენად ღირს იყო ნგრევა და ხან-
ძარი" აქ ქვეყანაში - ძველია ზემა. საფიქრებელია, რომ ირანის გაყვანა იბერიაში
III ს-ის 50-ან წლებში შემდეგ გაგრძელდა. სავარაუდოა, რომ ამიერიდან სასაწი-
ლოდ ხელისუფლებას იბერიაში ახორციელებდა სასაწილო მეფეშვიდის ნაცვარი "პი-
ტიოხის" ტიტულით.

ფრეზიანი "პიტიოხის" ან "კატიოხის" ირანული წარმოშობისაა, ზემა მისი ეტი-
მოლოგია ელემენტი არაა ნათელი. მას უკავშირებენ აქამენიურ თანამედროვეს ("მე-
ფის ზემა")¹⁶ და თარგმნიან, როგორც "მეფეშვიდის". ეს წიგნი ბიზანტიის გვებეზა
პარტიკი ეპოქაშიც. პარტიკი ხანის ბერძნული წარწერაში ღერა-ეტიმოლოგია მოხსენი-
ებულია ვინმე პიტიოხის მანესი (ხ DPგ) სტრატეგი და არაბარბი მესოპოტამიისა და
პარსოლოგისა¹⁷. აღრესასაწილი ხანაში პიტიოხისებში მოხსენიებული ირან მასპირ 1-
ის და მასპირაგ ქართველის წარწერებში.

13. M. L. Chaumont. L'Inscription de Kardir à la "Ka'bah de Zoroaster". J. A. CXXLVIII, 1960.

14. ირანის შემადგენლობაში შემავალი ქვეყნების შესახებ აგრეთვე სხვადასხვაობას:
3. ჰენინგი გვთავაზობს ირანის შემადგენლობაში შემავალი 6 პროვინციას: H. Henning. The inscription of Naqš-i Rostam, CII, Part III, v. II. 3. ეტიმოლოგია - 9: P. Lecoq. Remarques sur l'inscription de Sar Mašhad, Studia Iranica, t. I, Paris, 1971. 9. ზინიუ - თხის. მეფეშვიდის შემავალ მას იბერია, რომლის ფრეზიო-
რისაგაც ავტორი ან-ერანის მიკვთვნიებს: Ph. Gignoux, La Liste des Provinces de L'Erān dans les inscriptions de Šabuhr et de Kirdīr, Acta Antiqua, Akademiae scientiarum Hungaricae, XIX, fasc. I-2, 1971, გვ. 90-93. ŠKZ (პარტიკი ფრეზი 1.1 მოხსენიებულია ქვეყანა იბერია) wyršn მე-10 აპ-
ტიკი.

KNRM ქართველის წარწერა ნაფ-ი რუსთაში, ფალური ფრეზის 39 სტრუ. მე-9
აპტიკი wlwč'n.

KSM (ქართველის წარწერა სარ-ი მეშვიდის) 1.18 wlwč'n

KKZ (ქართველის წარწერა "მორთასტრის ქაბაბე") 1.12 wlwč'n

15. В. Г. Луконин. ВДИ, 1969, № 2, გვ. 32

16. Р. Фрай. Наследие Ирана, М., 1972, гв. 144

17. The Excavations at Dura-Europos. Final Report V, New Haven, 1959, pp. I09-II6; M. A. Colledge. The Parthians, New-York, 1967.

შაპურ I-ის სამეფოვან წარწერაში ნაცემი რუსთავში არგამირი I-ის სამეფო კარის მოხელე სიის ჩამოთვლისას მოხსენიებულია პიტიანბში არგამირი (მეფის მოსახელე) ირანის ურთ-ურთი უმაღლესი თანამებრძობის ჰამარაპეგის ("მეფის გვარდიის უფროსის") წინ¹⁸. შაპურ I-ის მოხელეა სიის ჩამოთვლისას ნახსენები არიან პიტიანბში-ში შაპური (ისევე მეფის მოსახელე და კვლავ ჰამარაპეგ შაპაკის წინ)¹⁹ და კირიან-რო²⁰.

გოგური პიტიანბში გვხვდება III ს-ის სხვა ფაღურ წარწერებშიც. ექვსიკონებში ის იხარჯვინება, როგორც "მეფის შეიძვე მეთრე პირი" (ვიცე-მეფე)²¹. შაქარია როგორც ის გადმოცემულია, როგორც მეფის მოადგილე (პიპარხოსი)²².

ამინავე შარკელინი წერს, რომ ირანის დიდ ოღებებს შარტავენენ პიტიანბში "vitaxae", რომლებიც წარმოადგენენ ცხენოსანთა ჯარის უფროსებს²³. აქაც პიტიანბში მოხსენიებულია სხვა ოღებების მმარტველები - მეფეებისა (reges) და სატრაპების წინ.

იბერიელი პიტიანბში ცნობილი არიან არმაზში აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლების მეშვეობით²⁴. მცხეთაში აღმოჩენილი წარწერებში მოცემულია ამ ტერიტორიის არამეული ექვსკალინგო²⁵. იბერიის პიტიანბში სხვებში არმაზისხვევის ნეკროპოლის მრავალ წარწერაშია მოხსენიებული²⁶, შავრამ მხოლოდ ორი მათგანის მეშვეობით ვიცობთ, თუ ვინ იყვნენ ეს პიტიანბები. არმაზის ბილინგვის ბერძნულ ვარიანტში პიტიანბში იოპანტასი იწოდება ეპიგრაფიკა²⁷. პიტიანბში, რომელთა სამარხებიც არმაზშია აღმოჩენილი, წარმოადგენენ მეფის კარის უმაღლეს თანამებრძობრივ პირებს.

მცხეთაში არმაზისხვევის № 2 სამარხში აღმოჩენილი თასის დარღული აქვს წარწერა, რომელიც მოხსენიებულია ვინმე პიტიანბი შაპაკი, რომლის შამასაც და შამასაც ურთნაირი სახელები - არგამირი. - ერტვათ და ორივენი პიტიანბებაც იწოდებიან²⁸. პიტიანბი შაპაკი მოხსენიებულია შამანშაშ ნერსეს ცნობილ პაიკურის წარწერაში იმ პირებს შორის, რომლებიც მხარი დაუჭირეს მის გამეფებას. იგივენივე დიდებულები: (7-9 სტრ.) ...)'hr šhpwšry ZY ḫrgwpt w Nrschy ZY BR BYT' ZY S [snk'n] W p'pky ZY bthšy W 'rthštr ZY ḫ[?]lwpt W 'rthštr ZY swln W rhš ZY sphpt W 'whrmzd wr'č ZY wr trg... MR 'HY W 'pryk BR BYT'n W RD'n W ktikhwtwy W 'čtn [W p'ssn W prswb'n]...

"ჰარგუპაგი შაპური, უფლისწული ნერსე, სასანის ვაჟი, პიტიანბი შაპაკი, ჰამარაპა-

18 ბერძნულ ტექსტში "ბიგეს", ფაღურში "bthšy", პარტული "bythš". A.Maricq. Res Gestae divi Saporis."Syria",XXXV, 1958, გვ.322-323
 19 A.Maricq. დასახ.ნაშრ., გვ.325-327
 20 A.Maricq. დასახ.ნაშრ., გვ.323-329.
 21 D.K.Mackenzie. A Consise Pahlevi Dictionary. Oxford, 1971, გვ.18.
 22 A.Christensen. L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, გვ.101.
 23 Аммиан Марцеллин.Ammianus Marcellinus. Works ed.by J.C.Rolfe, vol.I-3, London, 1950-1952, XXIII,VI,14.
 24 А.Апэкидзе. Города древней Грузии, Тб., 1968.
 25 R.M.Frye. Pahlevi Heterography in Ancient Georgia. "Archaeologica Orientalia in Memoriam E.Herzfeld. N-7, 1952.
 26 А.Апэкидзе. დასახ.ნაშრ.,გვ.178-237
 27 Г.Церетели.Армэзская бинингва, Тб., 1941, გვ.55; В.М.Metzger. Greek and Aramiac Inscriptions Discovered at Armazi in Georgia. "Journal of Near Eastern Studies", Chicago,1956,V.XV,NI, გვ.18-32
 28 მ.წიქურია. კორეე ურხელი პიტიანბ შაპაკის თასის შესახებ, "მაცნე", 1980, №1, გვ.115-125.

ფი არტაშირნი, არტაშირ სურენი, რაჰმი სპაჰპეტი, ჰორმიდი ვარაზი, რომიელიც ... გამ-
გებელი და სხვა უფლისწულები და დიდებულები და კატაბავსტავები და აზაფები და
სპარსელები და პართილები".

მცხეთაში ნაპოვნი მასზე წარმოგებნილი პიტიხაბი და **ՏԿԶ**-ში მოხსენიებული
პიტიხაბში ურთიდაიკვივი პირთვინებდა მიგვაჩინა²⁹, რომიელიც უდავოდ ირანულია წარმო-
შობით და სასანური მიჯნის მიერ დაყენებული პირია. შესაძლოა, რომ სწორედ ის ახორ-
ცილებდა სასანურ მიჯნას ძალაუფლებას იბერიაში. ასეთ შემთხვევაში, ირანის დიდი
ქურუმის ქარტირის ცნობები და პაპაკის მასი აღმოჩენილი იბერიის პიტიხაბის სა-
მარხში, ქრონოლოგიურად უთანხმოებთან ურთიანეშს.

სასანურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში მასთანავე არტაშირ I-ის, მამურ-I-ის და
ნერსეს კარზე პიტიხაბები ხსნიან "noticia Dignitatum", ისინი წარმოგებენენ
წარჩინებულ დიდებულებს. არტაშირ I-ის გეოგონს ირთ პიტიხაბში ერქვა არტაშირი, მა-
მურ I-ის ირთს -მამური. მამურ I-ის კარის მოხელეა სიამი მოხსენიებულია ორი პი-
ტიხაბი: krtsrw bythš და "არტაშირი, პიტიხაბის ვაჟი". ამ მოხელეების შემდეგ-
მით III ს-ის ირანული პიტიხაბების გენეალოგია შემოგვანარდა წარმოგვიგება:

ՏԿԶ (ფალსური ფეუსტი სტრ.30) 'rthštr ZY bythš "არტაშირი პიტიხაბი" [250-250 წ.]
ՏԿԶ (ფალ. ფეუსტი სტრ.28) šhpwhry ZY bythš "მამური პიტიხაბი" [250-250 წ.]
ՏԿԶ (ფალ. ფეუსტი სტრ.34) 'rthštr ZY bythškn "არტაშირი პიტიხაბის ვაჟი" [2]
HP და არმიანისხევის მასი -p'pky bthšy BRH "პაპაკი პიტიხაბი" [250-?]]

29 წ. ირანში გაწედა მასთანავე ნერსე (253-302 წ.წ.), რომიელიც 253 წ.
ში გააპოვებდა ირანის იმპერიას მესამე პიტიხაბისა და სომხების სამოლოდ ხელში
წასაგებდა. დიკლიფიანტი (234-305 წ.წ.), რომიელიც ირანის იმპერიის უმაღლეს ძალა-
უფლებას განაგებდა, მისი წარმოგება ანდო მავის თანამართლებელ გლეხებს მავსინია-
ნეს, ამ უკანასკნელმა დააპარება ირანულია ჯარი სომხეთში³⁰. მომავლელმა ხელე წა-
იგდეს მასთანავე მანაკი, ხაზინა და პარამისაჰაჰ კი. ირანის მასი ნერსე ვარაზი
და დაფევეებას, 28 წელს დაიო ირანისაჰის საკმაოდ დამამიკრებელი "მომოქცილია"
მავი ქ. ნისინში³¹, რომილის შემდეგ რომიელიც დამამიკრებელი დაკარგული პრესტიჟი
და ხელე იგდეს მიწების დიდი მასი. ამ მავის მიხედვით ირანში სკნო ირანის უპი-
რატესობა იბერიაზე და სომხეთზე. იბერიის რომისაგან დამიკრებულმა შემინილი პი-
ტიხაბი ვითარებაში, ფორმალური ხასიათის იყო³².

ქვემოთ მოგვყავს **ՏԿԶ**-ის ძირითადი ფეუსტის მარტივი ფალსური ვარიანტი.
[NH Mzd'y sn b'jy] šhpwhry MLK'n MLK'n 'yr'n w 'nyr'n MN štry MN yzt'n BRH
Mzd'ysn bgy 'rthštr MLK'n MLK' 'yr'n MN štry MN yzt'n npy bgy P'pky MLK'
'yr'nšt MR'HY H'HM W YHSNM štry...
"მე, მადვანისმეველი მამასი, უფალი მამური, მიჯნა-მიჯნა ირანისა და არარა-
ნისა, წარმოშობილი რეინტენსაგან, მე მამასი მადვანისმეველი უფლის არტაშირი-
სა, ირანის მიჯნა-მიჯნისა, წარმოშობილი რეინტენსაგან, შვილიშვილი უფალი პაპა-

29. ფ. იუსტის და ე. პირეგვილის პიტიხაბის მიხედვით, პიტიხაბი პაპაკი მოხსენი-
ბული ნერსეს პიტიხაბის წარწერაში (მასასადამე, მცხეთის მასი) გაიგვივებულია
ქაზრის ცხოვრებაში მოხსენიებულ მიჰრამ-მირანთან (მამურ I-ის ვაჟი ხარტი-
რისაგან). ამ მოსაზრების მთავარ წინააღმდეგობას წარმოგებენს მასზე ასლებული
წარწერა, რომილის მიხედვით პაპაკის მამასაჰ და პაპასაჰ ურთიანი სახელები -
არტაშირი ერქვა და რომიელიც პიტიხაბებდა იწოდებოდა. F. Justy, Iranisches
Namenbuch, Marburg, 1895, 33. 214; E. Herzfeld. Paikuli, Berlin, 1924, 33. 50.
30. Т. Моммзен. История Рима, V, М., 1949, стр. 398.
31. ნერსეს და გლეხობის შორის დადებული შავიკობისაში მავი აღწერილი აქვს VI ს-
ის ავროსს პეუსტი პეუსტი. Ист. Патристик. Эрзац. В. 14. ფრანგული მარტივი-
ნი: La montee des Sassanides, 33. 299-301.
32. ს. ჯაჰანბა. სომხები, I, 33. 255

ისა, მეფისა. მე - მძრძანებელი ირანმამაჰრისა და ვეღოზ მე მამაჰრებს: პერსიკას,
პართას, ხუზისგანს, მეშანს, ასირიას, აგიაბენას, არაბებს, ადურბადაგანს, არმე-
ნიას, ჯრმანს, სიკანს, ადანიას, ბარასკანს, კაპ მთედაძე³³ და აღანთა კა-
რამიძე³⁴ ...shrw LN pty b'z W 'BDkpy HQ 'YMWt HWHyn...და ვეღვა ისინი გვიბ-
რებენ ხარკს და გვემორჩილებდნენ.

ŠKZ -ის წარწერის მიხედვით ქვეყნები ჭურანი,³⁵ მაკურანი, პარაგანი³⁶, იბრ-
თი და ქუშანმამაჰრი შეიკრებენ სასანიანთა იმპერიის შედაგვენიშობაში.

მეორე გნევა ირანის მეფეთა კარის უმაღლეს მოხელეთა ჩამოთვლა: S's'n ZY
MR 'HY(W) P(')pky MLK' W Š(h)p [whry MLK] ' [p'pk'n W'(r)thštry MLK'n
MLK ('W hwl) nčym ZY štry MLKT' W 'twr' nhyt MLKT'n MLKT' W dynky MLKT' W
wlh'n gyl'n MLK' Šhpwhry ZY Myš'n MLK' W' (w)hrmzd 'rthštr ZY LB' MLK'
'lmn'n W Nršhy ZY sk'n MLK' W Šhpwhr dwhtky ZY MLKT' "სასანი იმპერატორი, პაპა-
კი მეფე, მამური მეფე და პაპაკისა, მეფე-მეფე არგათირი, ხვარანშიშის იმპერატო-
რი, ეგოთადი-ეგოთადი ატურ-ანაჰი, ეგოთადი ენაკი, გილანის მეფე ვარაჰრანი,
მესენის მეფე მამური, იბი მეფე არმენიისა ჰორმიდი-არგათირი, საკეზის მეფე ნერ-
სე, საკეზის ქვეყნის ეგოთადი მამურეჰი; W Nršhy dwhty ZY sk'n ML'T' W
čšmky ZY nywšhpwhry Prywsy ZY BRBY (T)' W M(y) [...ZY ML'T' šhpwhry] M[L]K'n
MLK' 'MY(W) Nršhy ZY BREYT' W Lwdwhty ZY (hwl)n[c]ym BRH Hwrmzdy W Hrmzdy W
'wt' bhty W Wlhl'n W Šhpwhry W Prywzy ZY Myš'n MLK' BRH W Šhpwhr dwhtk ZY
Myš'n MLK' BRTHR W 'whrmzdwhtky ZY sk'n MLK' B(R)T(Hr) MNW MDM P'pky MLK'
YHWWN - საკეზის ქვეყნის ქადაგონი ნერსეჰი, იმპერიის იმპერატორი ჩამდაკი,
უდიდესი ფროზი, ...მეფე-მეფის მამურის, ასული როდუჰი, ანთაკის ქალიშვი-
ლი, ხვარანშიშის მამრის ეგოთადი გორამდუჰი, ეგოთადი ჰორმიდი...ვარაჰრანი,
მამური და ფროზი მესენის მეფის ვაჟიშვილები, მამურეჰი მესენის მეფის ასუ-
ლი და ჰორმიდიჰი, საკეზის მეფის ასული S's'n ZY 'wlsyk'n Pldky ZY Pldk'n
Wrtgnpt ZY Hwlk'n 's(P) [wk ZY] ('sp) [wk]('n) P(w)hrk ZY Mltynk'n Zy(dk)y
ZY 'dnyk Šhpwnry ZY Wyč]nyk'n Šhpw(h)ry ZY Mtlw(č) [n]k'n MNW MLwy MLK'
'rthštr ZY klm'n MLK' 'rthštr ZY SK'n MLK' Dynky ZY P'pky MLK' 'MY Lwtky ZY
'rthštr MLK'n MLK' 'MY Dynky ZY MLKT'n (M)lkt' ZY (P'pk'n)'(r)thštr ZY bthšy
P'p(k)y ZY hz'lwpt dyhyn ZY Wr'č S's'n ZY Swlwn S'(s)'n ZY '(n)[dy](k)'n
MKHY Prywzy ZY K'lny Gwky ZY K'lny 'pwr's'n ZY 'rthštr prry Lhšy ZY sp'hpt
Mrdw ZY dpyrwt P'pk ZY 'dnyk "სასანი არნეკანი, ფრამი და ფრამისა, ვარაგ-
ნიპატი და ჰორისა, ასპორიკი და ასპორიკისა, ჰორიკი და მარდინისა, ბიკი ეგიპტ-
ეგორი, მამური და გეზანისა, მამური და მიჰრამანისა, საგრამი მეფე აჰრეკანისა,
არგათირი მეფე მერვისა, არგათირი მეფე ქერმანისა, არგათირი მეფე საკეზისა, პა-
პაკის ეგოთადი, არგათირის ეგოთადი, არგათირის მეუღლე და და, პაპაკის
ქალიშვილი ენაკი, პარაპეტი სასანი, ეკანი ვარამი, სასანი სურენების საგვარე-
ულოანი, სასანი გამგებელი ანეკანისა, ფროზი კარენების საგვარეულოანი, გოკი
კარენების საგვარეულოანი, იმპერატორი ეგიპტელებისა გილანი, სპასპეტი რაბში, მარ-
დი გამგებელი...პაპაკი ეგიპტელები 'rthštr ZY ntwšrkn MLK' 'rthštr ZY
klm'n MLK' dynky ZY myš'n MLKT' dskrt Šhpwhry 'mčzpy wlč'n MLK' Wrd'hšy ZY
BR BYT' ZY p'pk'n s's'n ZY BR BYT' ZY PWN pldk'n d'(s)ty S's'(n) ZY BR BY[T' ZY
PWN ktwk'n [d]šty Nršhy ZY BRBYT' ZY plywzkn Nršhy ZY BRBYT' ZY d'tsplhrykn

33 გ.წერეთელი. kpy TWR' მამურ I-ის წარწერაში. აღმოსავლური ფილოლოგია, III,
თბ., გვ. 47-55.
34 გ.წერეთელი. 'l'nn TR' მამურ I-ის წარწერაში. გ.ახველიანი 80 წლისამინ
მიძღვნილი საიუბილეო კრებულები, თბ., 1959, გვ. 327-337.
35 E.Herzfeld. Paiculi.v.I, Berlin, 1924, გვ. 230; Ph.Gignoux, დასახ. ჭაშრ.,
გვ. 94
36 R.N.Frye. The Golden Age of Persia. The Arabs in the East. Lnd. 1975 გვ. 13.

šhpwhry ZY bthšy p'p'ky ZY hz'lwpt prywzy ZY 'sppt 'rthštr ZY wr'č sltywd
ZY š(*h) [...'rthštr ZY 'rt] h[š](t)r š(n)w(m)

არგამირი აბიბბენის მიეფე, არგამირი ქერძანის მიეფე, ბენაკი მიშანის ბეგოფალი მა-
პურის რასტაკურფისა, აბაბასი იბერის მიეფე, უფლისწული ვარაში პაპაკის ძე, უფ-
ლისწული სასანი აღმბილი ფარკანდობის საგვარეულოს მიერ, უფლისწული სასანი აღმბ-
ილი კიკუკანდობის საგვარეულოს მიერ, უფლისწული ნერსე ძე ფერფისა, უფლისწული
ნერსე ძე მაპურისა, მაპური პიფიანბი, პაპაკი პაბარაკეფი, ფერფი სასანეფი, არგა-
მარი ვარაბის საგვარეულოდან, არგამირი სურენდობის საგვარეულოდან, ნერსე მიფობელი
ანდიკანისა, არგამირი კარენის საგვარეულოდან, ვაპუნამი ფრამიპარი, ფრეკი საფრამი
გუნდემაპურისა, სრეფი ძე მაპიპმუსფისა, პაბიპი [ეფე-არგამირიდან?] plywky why
'ntywk šhpwhry hštrp srytwd šhyhmwst 'rthštr hšnw p'šhr thm šhwpwhr 'rthštr
gwdmn hštrp ššmk nywšhwpwhr whwn'n šhpwhršnwmy tyrymtry hštrkrt dzypty ³⁷

მაპრამი ქალაქ გუნდემაპურისა, არგამირ-მუნდისა, ფაბი-მაპურისა, არგამირი
სპაპრამი გოფიანისა, (მაპრამი) ნიპაპურისა, (მაპრამი) პაპურ-მუნდისა, მაპრამ-
ის ციხე-სიმაგრის კომუნდანიფი".

37 dzpty- ა.მარიკი ამ ტერმინს ფარგმინს, როგორც "საპაფიო სახელს", A.Mariq.
Res Gestae divi Saporis, "Syria", XXXV, 1958, გვ. 324-328. ვ.ლუკონინი კი -
როგორც "ციხე-სიმაგრის უფროსს", В.Лукоинн. Культура сасанидского Ирана,
М., 1969, გვ. 64; В.Лукоинн, ВДИ, 1969, № 2, გვ. 35, сноска 98.

ХЕТТСКАЯ ИНСТРУКЦИЯ ОБСЛУЖИВАЮЩЕГО ПЕРСОНАЛА
 ЦАРСКОГО ДВОРЦА

(Куб XIII Э, перевод с кратким обзором)

Среди найденных в Богазкёйском архиве клинописных хеттских текстов различного содержания имеется ряд так называемых "Инструкций" ("Предписаний"), из которых особо выделяется одна, определяющая обязанности обслуживающего персонала кухни царского дворца.

Это хеттский текст **Куб XIII Э** (Cat .265), клинописная копия которого была издана в 1925 году Х. Эмольфом. Транслитерация текста вместе с переводом была опубликована еще в 1928 году И. Фридрихом (МАОГ 4). В 1950 году А. Гётце перевел этот текст на английский язык (ANET 4). Отдельные места интересующего нас текста были использованы разными учеными при рассмотрении социально-экономических вопросов Хеттского государства (например, Э. А. Менабде, Г. Г. Гиоргадзе и другими)¹.

Текст вызывает пристальное внимание специалистов и по сей день, ввиду чего считаем нужным дать его новый перевод, тем более, что на русский язык этот текст целиком еще не переведен. Ниже даем перевод интересующей нас "Инструкции", после чего рассмотрим некоторые вопросы согласно данным текста².

 (Лицевая сторона текста, II столбец)³

"7/ Кто совершит зло, кто будет желанию царя /8/ противостоять и вы так скажете: /9/: "Царь не видит нас"... /10/. Но они, боги царя, увидят тебя раньше /11/ превратят тебя в козу и на гору будут травить /12/. Также они превратят тебя в *gaggara* /13/ и на скалу будут травить /14/. Когда в один день царя одолеет гнев, /15/ Вас, служителей кухни, всех созову я /16/ и отдам реке. Кто окажется чистым /17/, тот будет рабом /служгой/ царя (*LUGAL-ya-aš IR-iš*), но кто будет нечистым, /18/ того я, царь, не пожелаю /оставить в живых/. /19/. Вместе с женой и детьми они будут преданы смерти /20/ Затем вы все, служители кухни - /21/ виночерпий, столыник, повар, хлебопек /22/ *davalala, ualakkhiala* чашеносец /23/ *pašandala*, молочник, *Kipliiala* /24/ *šuzalā, tappala, haššiala*, /25/ *Zuppala* в верности царю из месяца в месяц /26/ поклонитесь, большой сосуд из битума водой /27/ наполняйте и его перед богом Солнца /28/ вылейте и следующее скажите: /29/ "Кто совершит нечистоплотность и царю /30/ грязную воду подаст, /то/"

(Оборотная сторона, III столбец)

/1/ его душу, о боги, подобно /этой/ воде / вылейте!" /3/ Затем вы, те, которые кожевники /4/ и царские сапоги /кто/ изготавлиет: /5/ Берите бычью кожу только из Дома повара /6/, а другую кожу (из другого места) не берите!" /7/ Тот же, кто возьмет другую, (из другого и кто /8/ откроется, его /самого/ и его потомков предадут ужасной смерти /9/ Затем вы, которые кожевники из *tarsipalīa* дома, /10/, *arā* - дома и десятника людей, *tarsipalīa* /являетесь/, /11/ царские колесницы, на которых он /т.е. царь/ стоит, кто изготавлиет: /12/ Из Дома повара возьмите кожу быка и козы /13/ а другую не берите!" /14/ Но если вы возьмете другую /15/ и о ней сообщите царю это не (такой (?)) грех /16/ Я, царь, пошлю его в изгнание, /17/ или отдам его в рабство /18/ Но если вы будете молчать и в дальнейшем это /19/ откроется, вместе со своими же-

1 Э. А. Менабде, Хеттское общество, Тб., 1965, с. 81 и сл.; Г. Г. Гиоргадзе, Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства, Тб., 1973, с. 159-160.

2 По техническим причинам, к сожалению, не можем дать транслитерацию текста.

3 Первый столбец сохранен очень фрагментарно. Сохранены лишь отдельные знаки и слова без контекста стлк. I-6 второго столбца.

нами и /20/ детьми вас предадут ужасной смерти /21/ Затем , вы, которые водо-
возы: /22/ Бойтесь воды /23/ и воду очистите фильтром. /24/ Раньше я , царь,
в Санахуитте /25/ в сосуде с водой волос нашел. /26/ Царем овладел гнев и на
водовоза я /27/ разгневался: "Это отвратительно!" Так /сказал/ Арнили; /28/
"Цулия был разоблачен" /29/ Так /сказал/ царь: "Пусть Цулия отправится очис-
титься! /30/ Если он будет чист, то пусть и душа его очистится! /31/ Но если
он окажется грязным, пусть он умрет!" /32/ И Цулия пошел очиститься и он
/33/ и в городе Сурсе /Цулия/ /34/ посадили и его царь..
/35/ и он умер. /36/ А теперь вы, водовозы.../ /37/ бойтесь воды /и воду/
/38/ фильтром очи/стите/ /39-42/"⁴.

Таким образом, хеттская "Инструкция" об обслуживающем персонале кухни царского двора излагает обязанности ,выполняемые этим персоналом во время своей работы. Прежде всего, члены указанного обслуживающего персонала не должны были нарушать обряды чистоты, что считалось самым большим преступле-
нием, злом. Если же во время исполнения своих обязанностей кто-либо совершил бы нечистоплотный поступок, или противостоял бы желанию царя (что в этом слу-
чае нечистоплотный поступок) и, впоследствии, скрыл бы это в надежде, что царь этого не заметит, то по представлениям хеттов, боги царя все равно увидели бы это; а виновного превратили бы в козла или gaggara⁵ и начали бы их пре-
следовать на горах и скалах.

Далее в тексте сказано, что если наступит такой день, когда в царю вос-
торжествует гнев (вызванный безобразными поступками своих слуг), то великий повелитель вызовет к себе всех служителей кухни" виночерпия, стольника, пова-
ра, хлебопека, daçalala , yalabfiola , держателя винной чаши, paşandala поставщика молока, kipliala , şuzala , tarpala , karşiala , zur-
pala и будет испытывать их в реке. Тот, кто окажется чистым /"очистившим-
ся"/, будет оставлен царем у себя, а провинившегося, вместе с женой и детьми, царь предаст смерти.

Текст продолжается обращением к обслуживающему персоналу кухни, в котором сказано, что его члены должны клясться в верности царю из месяца в месяц: на-
полнить водой большой сосуд из битума, вылить его перед божествами и проклясть того, кто совершил нечистоплотный поступок. Этим кончается повествование, дан-
ное на лицевой стороне таблички.

Третий столбец на оборотной стороне начинается обращением к сапожникам, в котором сказано, что для изготовления царской обуви мастера должны были брать шкуру быка только из "Дома поваров"⁶. Если они возьмут другую шкуру, но не скроют этого, то наказание будет не столь суровым - изгнание или отдача в раб-
ство. Но, если они скроют, а затем это станет известным, то сапожники со своим потомством будут преданы смерти.

4 Далее сохранены лишь отдельные слова без контекста.
5 Значение этого слова не установлено точно. И.Ф.Ридрих в своем хеттском словаре переводит это слово и как козу, и так какую-то птицу, хотя уже в дополнениях к этому словарю более склоняется к версии птицы. Г.Г. Гиргадзе переводит как куропатку, опираясь на греческих и аккадских параллелях, см. Г.Г. Гиргадзе, О характере индоевропейско-грузинских (картвельских) языковых параллелей, "Саенатмецниеро кребули", Тб., 1979, стр. 65. Мы также думаем, что gaggara - птица в пользу чего говорят данные § - И19, X.3. Однако, по нашему мнению, в этом контексте это улар, так как, именно она сопровождает диких коз. Куропатка же птица равнинная и не может бегать по скалам.
6 Относительно этого места текста см. также A. Hammenhuber, Materialien zu einem ketkitischen Thesaurus, Lfz. 7/9, Heidelberg, 1978, с. 87.

Далее в тексте приводится обращение к кожевникам и к тем, кто принимал участие в изготовлении царских колесниц. Они должны были брать бычью и козлиную шкуру только из "Дома поваров". Если же они нарушат это условие, их покарают смертью, но, при признании ими своей вины, царь изберет другую форму наказания — изгнание на чужбину или отдачу в рабство (IR).

И наконец, сохранившийся текст кончается обращением к водовозам. Здесь сказано, что водовозы должны систематически очищать воду, так как в случае ее загрязнения, видимо, их карали смертью. (Для выявления вины здесь также обращались к испытанию ордалией). В качестве иллюстрации царь приводит пример некоего Цулия и предупреждает водовозов, чтобы они не повторяли аналогичной ошибки.

Состав обслуживающего персонала дворца. В рассмотренной нами "Инструкции" названы люди следующих профессий: виночерпий (^{LU} SILA-SU-ŠU₆·A) стольник (^{LU} G¹⁵ BANSUR), повар (^{LU} MUHALŠIM), хлебопек (^{LU} NINDA-ŠU-ŠU), изготовитель *dawal* — напитка (напиток культового назначения), изготовитель *uabal* напитка (также культового назначения), держатель винной чаши (^{LU} ŠABAR·DIB), *pašandala* (обслуживающий дворцовую кухню), поставщик молока (^{LU} EPIŠ·GA), *Kipliāla* (обслуживающий кухню), *šuzala* (слуга дворцовой кухни), *zappala* (обслуживающий царский двор), *fazšiala* (сохраняющий заквашенное тесто), *zuppala* (обслуживающий дворцовую кухню). Далее упоминаются: кожевник (^{LU} AŠGAB·ŠA·E), люди арра⁷ и люди дома *tašippala*. В связи с изготовлением царских колесниц⁸, упоминаются так-же сапожник (^{LU} EPIŠ·KUŠ·E·SIR) и водовоз (^{LU} A·ŠA·KUŠ·LAL) возможно, в тексте упомянут певец (^{LU} iššamatala), если только это слово нами правильно восстановлено.

Перечисленная выше одна группа обслуживающего персонала состояла исключительно из слугителей кухни (^{BE}·LU^{nes} и т.д.). К их числу относятся, видимо, певец; а возможно и водовоз. Во время приготовления пищи большинство обслуживающих должно было быть занято на кухне. Держатель винной чаши и певец обслуживали, вероятно, царя и его гостей во время трапезы⁹. Обязанностью водовоза было обеспечивать чистоту воды, предназначенную для умывания царя. Местом обслуживания должен был быть непосредственно дворец.

Другая же группа обслуживающего персонала включала в себя сапожников, кожевников (которые принимали участие и в изготовлении колесниц — в их обязанность входило изготовление кожи, покрывающей колесницу), а также людей, принимавших участие в изготовлении царских колесниц. Вся деятельность данной группы обслуживающего персонала протекала на территории дворца.

Исходя из содержания терминов, обозначающих обслуживающий персонал, становится ясным, именно какие функции выполняли некоторые представители интересующего нас персонала (например: повара, стольники, сапожники, кожевники и др.). Однако пока невозможно установить функции деятельности целого ряда представителей персонала, так как нам точно не известны значения таких хеттских терминов /слов/, как: *pašandala*, *šuzalla*, *zuppala*

Социальное положение обслуживающего персонала дворца. О социальном положении обслуживающего персонала царского дворца рассматриваемый нами текст дает мало сведений. Поэтому при выяснении социального положения представителей этого персонала, мы иногда пользуемся данными аналогичных "Инструкций" и других

7 Об этом слове, см. теперь J. Fziedrich, A. Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, Lfr. 3 Heidelberg, 1978, с. 162.

8 J. Fziedrich. *Hethitisches Wörterbuch*, 1952, с. 216.

9 Такая же картина наблюдается и в отношении древнего Египта. См. Е. С. Д о г о с л о в с к и й, *Слуги фараонов, богов и частных лиц.* М., 1979, с. 32. Те же обязанности исполняли "врачи".

документов относительно обслуживающего персонала храма, в которых также названы люди интересующих нас профессий¹⁰.

На том месте текста, где царь обращается к служителям дворца, правитель страны называет всех их **IR**-ом царя. Как известно, этот термин имеет несколько значений, в частности, он обозначает "слугу", "раба", "несвободного". В данном случае он употреблен в значении "слуги", а не "раба" в прямом смысле слова, что подтверждается следующим.

Из рассматриваемого текста мы узнаем, что обслуживающий персонал кухни, а также водовозы (в отличие от ремесленников), подвергались испытанию ордалией. Если они оказывались "виновными" то карались смертью вместе с их семьями (**KA-DU DAM-SU-SI DUMU**^{mes}. **SU hi-in-Kan pi-e-an-zi**). Аналогичная ситуация удостоверяется в отношении служителей храма с той разницей, что в этом последнем случае, кроме жены и детей ответственными были также родственники и их "слуги", "рабы" (**IR**)¹¹. В данном случае для нас интересен сам факт, согласно которому названные люди подвергались ордалии, что обычно характерно для людей нерабского происхождения¹².

То место, рассмотренной нами инструкции, где царь, обращаясь к ремесленникам, в частности, к кожевникам (в этом случае он не называет их **IR**-ами царя), говорит, что при выявлении преступления их отдадут в "рабство", или сошлют за пределы страны, изложено в хеттском тексте следующим образом: /I6/ **UBAL-sa-at** ^{2u} **a-za-a-af-ze-e-ni-ma up-ra-af-hi** /I7/ **na-as-ma-at** **A-NAIR pi-~~hi~~-hi**; семнадцатая строка переводится двояко: "Я дам его слуге" или "я отдам его в рабство". Вторая возможность кажется нам более правильной, так как выражение **A-NA IR pai** должно быть идентично, засвидетельствованному в хеттских текстах выражению **A-NA IR-an-ni-pai** т.е. "отдать в рабство". Таким образом, можно предположить, что ремесленники не были настоящими рабами. Именно поэтому царь, в случае совершения ими преступления, превращал их в рабов. Следовательно, ремесленники считались слугами царя и становились настоящими рабами лишь после совершения преступления. Если бы ремесленники были рабами до совершения преступления, то вынесение по отношению к ним указанного выше наказания было бы непонятным. По всей вероятности, это были люди, находящиеся в отличной от рабства форме зависимости. Они должны были быть людьми местного, а не иноземного происхождения, такими как, например, **NAM-RA**^{mes} "депортированные". То обстоятельство, что одной из форм наказания, согласно нашему тексту, указана их ссылка за пределы царства, возможно иноземного происхождения ремесленников, персонала ставится под сомнение, так как, отправление их в ссылку за пределы страны не было бы формой наказания. Как становится известным из "Инструкции", предназначенной для начальника пограничной облас-

10 Данные относительно социально-экономического положения обслуживающего персонала храма детально будут рассмотрены нами в другой работе.

11 § 173 хеттских законов гласит, что раб /тот человек, который находился в рабском положении в прямом значении этого слова/, нес в случае вины ответственность только сам, несмотря на то, что в хеттском обществе рабы могли иметь семью (**tak-ku-IR-as-is-hi-is-si a-za-iz-zi** (I5) **I-NA**^{2u} **tiug-ra-iz-zi**) "Если раб восстанет против своего господина /I5/; то он пойдет в сосуд /букв. горшок/. О наказании его семьи здесь нет и речи.

12 Не лишено интереса отметить, что и в Сасанидском Иране" рабы и простой народ" не подвергались ордалии и, следовательно, не имели права давать показания под присягой. Это была привилегия свободнорожденных. См. А.Г.П е - р и х а н я н. Ордали и клятва в судопроизводстве доисламского Ирана, Переднеазиатский сборник", III, М., 1979; с.85.

ти, сосланный за пределы государства не имел права вернуться обратно (и здесь отправление за пределы страны является формой наказания)¹³.

Представители обслуживающего персонала кухни царского дворца должны были быть местными жителями Хатти, так как царская кухня считалась святым, культовым местом, а доступ к святому месту для иноземца закрыт¹⁴. Такое предположение как будто согласуется с данными § II "Инструкции" служителей храма, из которого видно, что человек, который не был хеттом, не мог переступить "ворот храма". Но если он переступал их и подходил к божеству, то предавался смерти¹⁵. Следовательно, служителем храма (святого места), не мог быть человек иноземного происхождения, что должно быть принято во внимание и в отношении служителей кухни дворца.

В рассматриваемом нами тексте ремесленники объединялись, по-видимому, по определенным мастерским, которые вероятно, находились на территории царского дворца¹⁶. На это указывает обращение к кожевникам (оборот. стор. Ш). /9/ Затем вы, которые кожевники из *taršipaliia* дома /10/, *arra* - дома и десятника людей *taršipaliia* (является) /11/; царские колесницы, на которых он (т.е. царь) стоит кто изготовляет: /12/. Из дома поваров возьмите кожу быка и козы /13/, другую же не берите!" Таким образом, кожевники были объединены в мастерских, которые изготовляли царские колесницы, в частности в домах *taršipaliia* и *arra*. У них имелся, как видно, десятник людей *taršipaliia*. В домах *taršipaliia* и *arra* кроме кожевников, должны были быть объединены ремесленники той специальности, которая была нужна для изготовления колесниц. Возможно, сказанное является доказательством того, что и ремесленники интересующего нас персонала не являлись рабами в прямом смысле слова.

Персонал, обслуживающий царя, в частности персонал кухни, находящийся во дворце, должен был существовать и в различных провинциях страны, а именно во "дворцах" или в "царских домах"¹⁷ провинций. Для такого предположения представляет интерес то место нашей "Инструкции" (оборот стор. стк. 26 и след.), где царь говорит, что будучи в г. Санахуитте, он наказал водовоза Цулия, виновного в "нечистоплотности". Как видно, Цулия был одним из слуг дворцового персонала, которому вменялось в обязанность и обеспечение чистоты. Вообще в этом тексте идеограмма **IR** употреблена в значении крепостного. Все крепостные царя, перед ним все бесправны. И это не означает вообще низкого социального статуса обслуживающего персонала. Пример кравчего (*lu SILA.ŠU. DU₈. A*) подтверждение к этому. Он во-первых, с точки зрения религии находится в очень высоком ранге, что немаловажный факт, если учесть к тому же мифологичность мышления этого общества. Именно кравчий одна из ведущих фигур ритуала погребения царя и царицы¹⁸.

- ¹³ Аналогичную картину мы можем увидеть и в Вавилоне поздней эпохи: см. М. А. Д а н д а м а е в, Рабство в Вавилонии, М., 1974, с. 328/329. Такая же ситуация была и в Египте, где ремесленники причислялись к низшему слою. Но ремесленники не относились к числу рабов. см. Е. С. Б о г о с л о в с к и й, ук. соч.
- ¹⁴ Подробнее см. М. Б е р и а ш в и л и, К вопросу о сакральном праве, Вестник ГИМ XXXVII-В, Т6., 1984, с. 55-65.
- ¹⁵ E. Sturtevant, G. Bechtel, ук. соч., с. 158.
- ¹⁶ И в Вавилоне более поздней эпохи мастерские, в частности, каменотесов находились в пределах дворцового хозяйства. К. К л е н г е л ь-Б р а н д т, Путешествие в древний Вавилон, М., 1979, с. 135.
- ¹⁷ Об этих "домах" см. теперь G. Giordano, E (mēš) LU GAL in den hethitischen Keilschrifturkunden, "Gesellschaft und Kultur des alten Vorderasien", 1982, с. 69 ил.
- ¹⁸ H. Otten, Hethitische Totenzitiale, Berlin, 1958; так же см. М. Б е р и а ш в и л и, Хеттский погребальный ритуал, Вестник ГИМ, XXXVI-В, Т6., 1982, на груз. яз.

Само собой ясно, что это превосходит права рядового смертного. В культовой службе присуждение такой большой роли удел избранных. Его большая роль засвидетельствована в одном ритуале божества солнца, который совершался во время праздника антахшум на горе Пискурунува¹⁹ (здесь же засвидетельствовано участие столбников и поваров)²⁰. Кравчего мы встречаем так же вместе с царем и царицей в одном из праздников²¹.

И наконец, — веское, почти неоспоримое доказательство высокого социального положения — статуса служителей царской кухни в особенности кравчего: известно, что Хантили, хеттский царь сменивший после узурпации на престоле Мурсиллиса I-го (зять-муж сестры Мурсиллиса I) был кравчим царя Мурсиллиса-I²².

То, что он имел в жены сестру своего патрона, показывает его высокое социальное положение само собой, но то что в хеттском обществе не только муж сестры царя сам имел право быть правителем страны, но то, что его потомки имели на это право²³, еще больше подчеркивает его высокое происхождение и занимаемое социальное положение. Мы здесь должны оговориться, что по всей вероятности, не все служители царской кухни имели такой высокий социальный статус (что и подтверждает отсутствие их в подобных хеттских текстах), но то, что в нашем тексте они названы вместе с кравчим и ничем от него не отличаются, кроме может быть тем, что кравчий при перечислении их стоит первым (еще одно доказательство его положения), указывает на довольно высокое социальное положение других служителей кухни.

Все вышесказанное относится к служителям царской и непосредственно к самой храмовой кухни, а не ко всем служащим вышеназванных наименований. Конечно, в хеттском обществе были хлебники, повара, поставщики молока и др., которые набирались из числа депортированных и работали, как в частных, так и в государственных храмовых хозяйствах, но со временем большинство из них становились людьми **GIS TUKUL**, а эта категория явно свободных людей²⁴.

19 V. Haas, *Der kult von Nerik*, Roma, 1970, "StudiaPohl" 4, с. 65.

20 КВО XI, 39, I строка 4.

21 E. von Schuler, *Eine hethitische Festbeschreibung aus dem Iraq Museum, Bagdad* Mitteilungen, B. 5, 1970, с. 49.

22 УТ, *Die Boghazkoi-Texte in Umschrift, II Band, I Heft, Geschichtliche Texte aus dem alten Chatti-reich, Autographiert von Emil Forrer, Leipzig, 1922, с. 40.*

23 Г.Г.Г и о р г а д з е, *Наследование царской власти в древнехеттском государстве (по Телепину). Вопросы древней истории (Кавказско-Ближневосточный сборник III) Тб., 1970.*

24 Г.Г.Г и о р г а д з е, *Очерки по социально-экономической истории хеттского государства. Тб., 1973, стр. 71, 73-74, 123, 144, 148-149, 159-160 и др.*

კ. გოცაძე

აკლდამა-სამარხი ნაგებობა

(წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების

მიხედვით)

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში, ასევე ჩვეულებრივ სასაუბრო ენასა და დი-
ლექტებში სიტყვა „აკლდამა“ აქვს ერთადერთი მნიშვნელობა. იგი გარკვეული სამარხი-
ნაგებობის სახელია, მაგრამ ეს სიტყვა წარმოშობით არაქართულია და მისი ეტიმოლოგია
დღემდე მთლად ნათელი არაა.

სულხან-საბას განმარტებით, „აკლდამა“ უცხოურად (სადაურობას არ მოუთითებს)
ნიშნავს „დაბა სისხლისას“ (I, 19), ხოლო „აკლდამა“—„საძველე საფლავს“, ვარიანტი უმ-
ტებს „სახელი სისხლისას“ (ქართული ლექსიკონი, თბ., 1928).

ნ. მარი ლექსიკონში, რომელიც დართული აქვს „ზრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას,
(*Трѣтій VII, СМЕ*, 1911, გვ. 12), მიუთითებს, რომ ეს სიტყვა არამეულია. იგი წერ
„აკელდამა (арам. из Еванг.) 61, 61, уснаиъшица, содствен. кладъше“.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: „აკლდამა ებრაული სიტყვა არის; „აკელდამ“ ნიშნავს სი-
სათვის განკუთვნილ სახლს, ისეთ ადგილს, სადაც მიცვალებულს ასაცლავებდნენ ხოლმე

ნ. ჩუბინაშვილის (ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961 წ.) განმარტებით: „აკელდამ
ებრაულად არის „აგარაკი“ ანუ „დაბა სისხლისას“ (მატ. 27, 8; საქმ. I, 19) *დაბა იქა ველი
კროვი*. ამისაგან წოდებული არს აკლდამა მიწაში შეკრული კამარა მკუდართა გუამთ დ-
დებად. და მისივე ებრაულის ლექსისაგან „დამა“ მიღებულ არს ქართული ლექსი დაბა,
ლა სოფელი ან შენობა, ეიოარ ახალდაბა, დაბნები, უდაბნო და სხვა².

ილ. აბულაძე (ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973 წ.) იძლევა განმარტ-
ვას, რომ „აკელდამა, აკლდამა ნიშნავს „დაბა სისხლისას“ (სიტყვა-სიტყვით)“...

ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (ტ. I, გვ. 251) ცვითხულობთ „აკლდამა — (ძველ
ებრაულად „აკელდამ“ — სისხლის ველი) სამარხი ნაგებობა“.

ბერძნულ-გერმანულ ლექსიკონსა და ინგლისურ ენციკლოპედიაში მითითებულია, რომ
„აკელდამა“ არამეულია და ნიშნავს „ველი სისხლისას“³.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, არსებობს სიტყვა „აკელდამის“ რამდენიმე განმარტ-
ვასარკვევი რჩება ამ ტერმინის სადაურობა, ძველ ებრაულია იგი თუ არამეული. გასარკვე-
ვით ასევე სიტყვა „აკელდამის“ მნიშვნელობაც, „სისხლისთვის განკუთვნილ სახლს“ ნიშ-
ნავს იგი, თუ „ველი სისხლისას“.

ამ ტერმინს პირველად ახალი აღთქმის წიგნში, კერძოდ „საქმე მოციქულთაში“ (პირ
ველად ლექსიკონებშიც ეს წყაროა მითითებული), ვხვდებით: „და საცნაურ იქნა ყოველთა
მკვიდრთა იერუსალემისათა, ეიოარმედ ეწოდაცა დაბასა მას თვისითა სიტყვითა მათითა აკ-
დამა, ესე იგი არს დაბა სისხლისას“ (I, 19). ამ ადგილიდან ირკვევა, რომ „აკელდამა“ იგივე

1 ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის,
I, თბ., 1946, გვ. 92.
2 ის აზრი, რომ ებრაული „დამ“=იდან მიღებულია ქართული „დამა“, არასწორია, რადგანაც
ეს ძირი არის საერთო სემიტური ძირი და ამ ენებში ნიშნავს „სისხლს“.
3 *Griechisch-Deutsches Wörterbuch, von Walter Bauer, Berlin, 1958; The Encyclopaedia Britannica, vol I, New-York, 1929*

რაც „დაბა სისხლისა“, მაგრამ არ ჩანს, თუ რატომ უწოდეს ჩვეულებრივ დაბას „დაბა სისხლისა“, იგივე „აკელდამა“. ამ ეპიზოდს, „დაბა სისხლისას“ შერქმევის შესახებ, მათეს სახარებაში ვხვდებით, სადაც ვკითხულობთ, რომ იუდამა ქრისტე, „სისხლი მართალი“, ოცდაათ ეგრესხად გაყდა. როდესაც თავისი საქციელი მოინანია, ეს ფული „მდედელთმოდერებს“ დაუბრუნა უკან. მათ კი, რადგანაც ეს ფული უწმინდურია, „სასყიდელი სისხლისა“ არის, ვინაიდან მასზე „სისხლი მართალი“ გაიყიდა, გადაწყვიტეს, რომ მით მეკეცის აგარაკი შეისყიდონ „საფლავად უცხოთა“. ამისათვის ეწოდა აგარაკსა მას აგარაკი სისხლისა ვიდრე აქა დღემდე“ (27,8).

ახლა უკვე გასაგებია, თუ რატომ ეწოდა შესყიდულ აგარაკს „აგარაკი სისხლისა“, იგივე „აკელდამა“⁴.

ზემოთ მოყვანილი ორივე წინადადების შინაარსი მოუთხოვს, რომ სწორედ ამ დროს ეწოდა ნაყიდ დაბას „დაბა სისხლისა“, ანუ „აკელდამა“, ე.ი. ეს სიტყვა ჩნდება გარკვეული დროიდან. იგი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ქრისტეს გაყიდვის ამბებს უკავშირდება. „აკელდამა“ სწორედ ამ დროს წარმოშობილი სიტყვაა, ამასთანავე იგი კომპოზიტია, ორი სიტყვის შეერთების შედეგადაა წარმოშობილი. ამ სიტყვიდან ერთი არის „ჰაკელ“—„ველი“, ხოლო მეორე—საერთო სემიტური ძირი „დამ“—„სისხლი“.

მაშასადამე, „აკელდამა“, ანუ „ველი სისხლისა“, გარკვეულ დროს, კერძოდ ახ.წ.ა. დასაწყისში, შექმნილი სიტყვაა. იგი წარმოშობილია არა მეულ სამყაროში. არამეული ენა ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში წარმოადგენდა წინა აზიის ხალხთა საერთოერთობო ენას, ე.ი. იგი იმ არეალის ხალხთა ენაა, სადაც ქრისტე მოღვაწეობდა. „აკელდამა“=„წარმოშობა კი, როგორც ახალი აღქმის წიგნები იუწყებიან, დაკავშირებულია ქრისტეს, „სისხლი მართლის“ გაყიდვასთან, რის გამოც შეერთება ეს სახელი, ანუ „ველი სისხლისა“, შესყიდულ დაბას.

სახელი შინაარსის გარკვევაში გვეხმარება სახარებისეული პასაჟი: „ეწოდება დაბასა მას თვისითა სიტყვითა მათითა აკელდამა“ ან „თვისითა სიტყვითა მათითა“.

ცნობილია, რომ ახალი აღქმის წიგნები დაწერილია ბერძნულ ენაზე. აი რას ვკითხულობთ ამის შესახებ: „ЭТИ ДОКУМЕНТЫ (ენება ახალი აღქმის 27 წიგნს-კ.გ.) составлены на разговорном греческом языке униженных и обездоленных масс средиземноморского мира — на койне“⁵ ამავე დროს უნდა გავითვალისწინოთ, რომ წინა აზიის ხალხთა საერთოერთობო ენა არამეულია. მაშინ გასაგებია გახდება, რას ნიშნავს „თვისითა სიტყვითა მათითა“ ბერძნულად დაწერილ ახალი აღქმის წიგნში. რადგანაც, პალესტინაში ამ დროს არამეულად ლაპარაკობენ, მაშინ „თვისითა სიტყვითა მათითა“ უნდა მოეთითებდეს სწორედ არამეულ ენას. ე.ი. წინადადება „ეწოდება დაბასა მას თვისითა სიტყვითა მათითა“ ნიშნავს, რომ დაბას არამეულად ეწოდა „აკელდამა“, იგივე „დაბა სისხლისა“ და მართლაც „აკელდამა“ არამეული სიტყვაა, რასაც ზემოთ მოყვანილი ლექსიკონის განმარტებაც იუწყება.

„აკელდამა“ სიტყვა დასტურდება ასევე სორიულ და არაბულ ენებზე თარგმნილ ახალი აღქმის წიგნებში და სიტყვა—სიტყვით ითარგმნება, როგორც „ველი სისხლისა“⁶. ორივე ენაში სიტყვა „ჰაკელ“ ან „ჰაკელ“ ნიშნავს „ველს“, ხოლო „დამ“—„სისხლს“. სიტყვა „დამ“ („სისხლი“) არსებობს ძველ ებრაულშიც, იგი საერთო სემიტური ძირია.

სულბან=საბას ლექსიკონის მიხედვით შობაზედ იღება გვრჩება, რომ იგი ერთმანეთისგან განასხვავებს „აკელდამას“ და „აკლდამას“, რაც შედეგიდან რკვევა: როდესაც „აკელდამის“ განმარტებას იძლევა, მიუთითებს, რომ იგი უცხოურად ნიშნავს „დაბა სისხლისას“, ე.ი. მას მხედველობაში აქვს „ახალი აღქმის“ ტექსტში არსებული „აკელდამა“. ხოლო როდესაც „აკლდამის“ შესახებ წერს „საძველ საფლავი“, „სახლი სისხლისა“, არავითარ მითითებას არ იძლევა ამ სიტყვის უცხოურობაზე. მაშასადამე, აქ იგი ქართული „აკლდამის“ განმარტებას იძლევა.

ამრიგად, მართლულად ის განმარტება მიგვაჩნია, სადაც მითითებულია, რომ სიტყვა „აკელდამა“ არამეული კომპოზიტია და ნიშნავს „ველი სისხლისას“.

4 ხმარებული ტერმინები „ველი სისხლისა“, „დაბა სისხლისა“, „აგარაკი სისხლისა“ ერთი და იგივეა, ვინაიდან ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვთ „აგარაკს“, „ველს“, „დაბას“ (იხ. ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973).

5 БСЭ, т.2, М., 1970, с.159.

6 А.Донини. У истоков христианства. М.1979, с.14.

* ცნობებისათვის მადლობას მოვასხენებ მ.ჩაჩიბაიასა და ო.სულაძეს.

ვნახოთ, თუ როგორ განვითარდა სიტყვა „აკელდამის“ სემანტიკა ძველი ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით.

მათეს სახარებაში ვკითხულობთ: „და ზრახვა ყვეს და მოიღეს ვიცხლი იგი და მოყიდეს მით აგარაკი მეტეცისაჲ საფლავად უცხოთა“ (27,7). აქ იმ „აგარაკის“ შესახებ არის საუბარი, რომელსაც შედგომში „აგარაკი სისხლისა“, იგივე „აკელდამა“, ეწოდა. ირკვევა, რომ იგი უყიდათ „საფლავად უცხოთა“, ე.ი. არა იქაურთა დასასაფლავებლად. მაშასადამე, ეს ნელი „სასაფლავოს“ მოსაწყობად უყიდათ, მაგრამ ძველი ქართული წერილობითი წყაროებით ირკვევა, რომ „აკელდამას“ სხვა მნიშვნელობა აქვს და არა „სასაფლავოს“, როგორც ამას ახალი აღქმის წიგნები ილწებენ. იმის შესახებ, თუ რა თავისებური მნიშვნელობა მიენიჭა ქართულ „აკელდამას“, მოვიყვანთ ცნობებს ძველი ორიგინალური წერილობითი წყაროებიდან.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ხოლო უფალმან აჩუენა სასწაული, რამეთუ დამარცხესა სხუათა მიცვალებულთასა სამგზის იოვან ზინაგან კარსა აკელდამისასა მდებარე. და არღარა იკადრეს აღებად გუამი იგი ცოდვილისა მის დედაკაცისაჲ, არამედ მაშინჲდა აუწყეს ყოველი ნეტარსა ფებრონიას, რამეთუ მოხუცებულ იყო ფრიად და შესუენებულთა და მარცხასა ვერ ძალ ედუა მისვლა“⁷.

ამ ადგილიდან ირკვევა, რომ „აკელდამას“ აქვს კარი, რომ იგი მრავალგზის გამოიყენებოდა სხუა და სხუა მიცვალებულთა დასაკრძალავად. ასევე ირკვევა, რომ მიცვალებულის გვამი „რადაცაზე“ ყოფილა მოთავსებული და საიდანაც „სასწაულით“ გადმოგარდნილა, რადგანაც იქვე წერია, რომ „და არღარა იკადრეს აღებად გუამი“. ქვემოთა ვკითხულობთ ამის შესახებ: „და რაჟამს აღმოუკითხეს წიგნი იგი ნეტარისა გრიგოლისი მიცვალებულთა მათ დათა... მაშინჲდა მიიღეს მიუღარი იგი თვისსა მას ბირველსა ადგილსა, სადაცა სამგზის დადებულ იყო, და არღარა იცვალა მიერ დღითგან“. ე.ი. მიცვალებულთა მიმართ ნათქვამია, რომ ისინი რაღაც ადგილზე არიან „დადებულნი“, საიდანაც ამ „უწმინდური ქალის“ გვამი გადმოგარდა, ან „დამარხული“, რაც „შენახვას“ ნიშნავს.

„აკელდამა“ სიტყვის სახესხვაობას „აკელდამას“ ვხვდებით „დავით და კონსტანტინეს მარტილობაში“, სადაც წერია: „ხოლო ქუეშე კერძო ეკლესიისა აკელდამა იყო შენ და უვნებელ, და არავინ იყო მკუდართაგანი მუნ ზინა მდებარე და მას შინა დაკრძალნეს გუამნი წმიდათა მოწამეთაგანი“⁸.

ჩანს, რომ „აკელდამაში“ რამდენიმე მიცვალებულის მოთავსება შეიძლებოდა. აქაც მიცვალებულის მიმართ ნახმარია სიტყვა „მდებარე“, „დაკრძალვა“, საყურადღებოა, რომ ეკლესიის ქვეშ მდებარე სამარხავსაც „აკელდამა“ ეწოდება.

„ლუარსაბ მეფის მარტილობაში“ ასეთი ადგილია: „ხოლო ნაწილინი ამის მოწამისანი მუნვე მდებარე არიან აკელდამის სახედ შექმნილსა სახლსა შინა“⁹.

მაშასადამე, „აკელდამას“ სახლის სახე აქვს. ამ მოყვანილ წინადადებაშიც მიცვალებულის მიმართ ხმარებულია სიტყვა „მდებარე“.

„აკელდამას“ „ქართლის ცხოვრებაშიც“ ვხვდებით, სადაც ვკითხულობთ, რომ მირიან მეფის ძე „დაფლეს აკელდამსა, რომელი თვით მასვე რევეს აღეშენა“¹⁰. ეს ადგილი მრავალმხრივ არის საინტერესო, კერძოდ, „აკელდამა“ მეფის ოჯახის წევრის განსახეინებელია, რომ იგი გარდაცვლილის სიცოცხლეშივე აუშენებიათ.

ამრიგად, ძველი ქართული წერილობითი წყაროების ცნობებით ირკვევა, რომ „აკელდამას“ სახლის სახე აქვს, აქვს კარებიც, ე.ი. ის ნაგებობაა, რომელშიც მიცვალებულები „დადებულნი“, „მდებარე“ არიან „რადაცაზე“, მრავალგზის გამოიყენებოდა მიცვალებულთა დასაკრძალავად და წარმოადგენდა მეფისა და მეფის ოჯახის წევრთა ან სასულიერო პირთა განსახეინებელს.

საყურადღებოა ზემოთ მოყვანილი წყაროს ერთერთი ცნობა, კერძოდ, რომ ეკლესიის ქვეშ არსებულია აკელდამა, რასაც დღეს ჩვენ საქვალეს ვუწოდებთ. რ.რამიშვილს გამოთქმული

7 ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბ., 1946, გვ.140.

8 დასახ.ქრესტომათია, გვ.240.

9. იქვე, გვ.416.

10 ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ.129.

აქვე მოსაზრება, რომ უკვე აღრეშუასაუკუნეებიდან მოყოლებული სასულიერო პირთა განსა-
სვენებელს წარმოადგენდა ეკლესიათა ქვეშ არსებული საქვაღებები (იყალთო, ნეკრესი), ხოლო
მიწისქვეშა სამარხი-ნაგებობანი სოციალურად დაწინაურებულ საერო პირთა სამარხავე-
ბია¹¹. დღეს უკვე წილკანში გათხრილი აკლდამის მიხედვით, სადაც სასულიერო პირებია
დაკრძალული, ¹² შესაძლებელია სულ სხვაგვარი დასკვნის გაკეთება.

ძველი ქართული წერილობითი წყაროები ეკლესიის ქვეშ არსებულ საქვაღესაც და ცალკე
არსებულ სამარხ-ნაგებობასაც „აკლდამას“ უწოდებს.

ქვემოთ მოცემული იქნება ამ სახის სამარხ-ნაგებობათა ზოგადი დახასიათება.
დღესდღეობით აკლდამები გათხრილი და შესწავლილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხე-
ში; დაწვრილებით განვიხილავთ სამადლოს, მცხეთის, ხორნაბუჯის, ივრის სიონისა და წილკ-
ანის სამარხ-ნაგებობებს.

სამადლოს აკლდამა დათარიღებულია ძვ.წ.ა. IV ს-ის ბოლო-¹³ II ს-ის დასაწყისით¹³;
მცხეთაში აღმოჩენილი სამი აკლდამიდან ბაგინეთისა დათარიღებულია ახ.წ.ა. I-II სს-ით¹⁴,
რკინიგზის სადგურთან გათხრილი აკლდამის აგების თარიღად მიღებულია ახ.წ.ა. I ს-ის
ბოლო¹⁵, ხოლო არმაზისხევისა—ახ.წ.ა. II ს-ის მეორე ნახევარი¹⁶. ყოლთოს ათივე
აკლდამა თარიღდება აღრეშუასაუკუნეებით¹⁷, ივრის სიონის აკლდამა—ახ.წ.ა. VI საუკუნე-
ებით¹⁸, წილკანის აკლდამა—ახ.წ.ა. IV-V საუკუნეებით¹⁹.

სამადლოს აკლდამა ნაგებია ნაფლეთი ქვით 2 მ-მდე, შემდეგ კი აღიზის აფურთხ.
სამარხს მოწვრთული აქვს ფასადი (დასავლეთი მხარე) და სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე. იგი
სწორკუთხა (5,5X4მ), ნახევრადმიწისქვეშა ნაგებობაა. დამხობილია არცთუ ისე ზუსტად
მხარეთა მიხედვით, სივრცითი ღერძი 20-ით ჩრდილოეთისაკენაა გადახრილი. გადახურვა
კრამიტისა უნდა ჰქონოდა. შესაძლებელია ფასადი მოზრკეთებული ჰქონდა თლილი კვადრებით.
დასაკრძალავ სენაკში გვერდი-გვერდაა ჩადგმული ხის ორი სარკოფაგი. სამხრეთის სარკოფაგი
ცარიელი იყო (აკლდამა გაძარცვულია), ჩრდილოეთის სარკოფაგში კი შვიდი მიცვალებულის
ჩონჩხი აღმოჩნდა, დაკრძალულნი არიან მოკუნტულად, ვკერძზე²⁰.

ბაგინეთის აკლდამა შედგება წინა და მიცვალებულის დასაკრძალავი სენაკისაგან. ეს
ძირითადი სენაკი კვადრატულია, წინა ნაწილი კი მოგრძოა და მას აღმოსავლეთით კლდეში
გამოკვეთილი სამსაფეხურიანი ვიწრო შესასვლელი უნდა ჰქონოდა. მთვარ სენაკს კარგად
დატყეპნილი იატაკი აქვს. კედლების პერანგი შედგება კარგად გათლილი კვადრებისაგან.
პერანგ აშორისი ნაწილი ნაშენია ნატეხი ქვით კონსენარზე. აკლდამის მხოლოდ სამიერკველი-
ლად გადაჩრეტილი²¹.

რკინიგზის სადგურთან აღმოჩენილი აკლდამა ერთენაკიანი ნაგებობაა. აქვე ნახევ-
რადწრიული სახურავი, რომელიც კრანტიითაა გადახურული. აკლდამის გარეთა ნაწილიაგან
მხოლოდ ფასადი-აღმოსავლეთი ნაწილი ჩანს; იგი დამხობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთი-
საკენ. კარი აღმოსავლეთით აქვს, რომელშიც გაჭედილი ყოფილა ქვიშაქვისი ღოღი. იატაკად
კარგად გათლილი ქვის ფილები უგია.

აკლდამას ჰქონია თიხატყეპნილი ეზო და ნატეხი ქვითა და თიხით ყორეს მსგავსად
ამოყვანილი გალავანი.

11 რ.რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1970, გვ. 50.
12 თ. ყაუხჩიშვილი, წილკანის აკლდამის ბერძნული წარწერა, „მაცნე“, 1982, №2, გვ. 147.
13 მ. ს. წავთიყაძე, გამაგლო, თბ., 1979, ტ. 68
14 ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963, გვ. 106.
15 ვ. ლომთათიძე, რ. ციცინიშვილი, ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, სპა მ, ტ. XII, №10,
თბ., 1951, გვ. 646.
16 ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 112.
17 მ. სინალორიძე, ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები, სს მმ,
XXV-6, გვ. 71.
18 რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.
19 თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 147.
20 აღწერა მოგვყავს ი. გაგოშიძის დასახ. ნაშრ. მიხედვით, გვ. 67-68.
21 მცხეთის აკლდამების აღწერა მოგვყავს ა. აფაქიძის დასახ. ნაშრ. მიხედვით, გვ. 104-113.

მიცვალებული, როგორც ჩანს, დასვენებული ყოფილა ხის სარეცელით ან ხის კონსტრუქციის, რაზედაც მიუთითებს იქ აღმოჩენილი ხის ნაშთები და მათთან დაკავშირებული რკინის საღებები, ბრინჯაოს საკეტები და სხვ.

არმაზისხევის აკლდამის წინა, პატარა სენაკი მდებარეობს დასავლეთ მხარეს, ხოლო მიცვალებულის დასაკრძალავი ძირითადი სენაკი აღმოსავლეთ მხარეზეა. სწორედ ამ უკანასკნელის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ჩადგმულია ფილაქვით ნაგები ასპარუგ პიტიახმის სამარხი. იგი თავიდანვე მიწაში ყოფილა ჩადგმული, მისი სახურავი გამოჩნდა 0, მ-ის სიღრმეზე. აქვე ჩადგმულია მეორე ქვის სამარხიც, რომელიც მოთავსებულია ზუსტად პირველის პარალელურად. აკლდამა აგებულია პირველი სამარხის ჩადგმისას.

ზემოჩამოთვლილ სამარხ-ნაგებობათა აღწერილობიდან ჩანს, რომ არსებობს გარკვეული მსგავსება და განსხვავებაც როგორც მათ გეგმარებასა და კონსტრუქციაში, ასევე მათში მიცვალებულის დაკრძალვის წესშიაც.

ბაგინეთისა და არმაზისხევის სამარხ-ნაგებობათა გეგმარება მსგავსია, ორივე ორსენაკიანი ნაგებობაა, ერთი არის საკუთრივ დასაკრძალავი სენაკი, მეორე - პირველს შესასვლელი სენაკი. რკინიგზის სადგურთან გათხრილი აკლდამა კი ერთსენაკიანი ნაგებობაა.²²

ბაგინეთისა და რკინიგზის სადგურთან აღმოჩენილ სამარხ-ნაგებობებში მიცვალებული დასვენებული უნდა ყოფილიყო ხის სარეცელით იატაკზე, რაზედაც მიუთითებს იქ აღმოჩენილი რკინის საღებები და ბრინჯაოს საკეტები. სამადლოს აკლდამაში კი მიცვალებულთა დასაკრძალავად გამართულია დიდი ზომის (3X2X0,6 მ) ხის ორი სარკოვავი. ერთერთ მათგანში აღმოჩნდა შვიდი მიცვალებული, გვერდზე, მოკუნტულად დაკრძალულნი. რაც შეეხება არმაზისხევის აკლდამას, მასში ჩადგმული ყოფილა ორი ქვაყუთი იატაკის დონიდან საბოლოოდ ღრმად, ისე რომ ნაგებობის საძირკველი და სამარხთა სახურავი ერთ დონეზეა. სამადლოს აკლდამა საყურადღებოა იმითაც, რომ იგი კოლექტიური სამარხავია.

ყოლოთში აღმოჩენილი ათივე აკლდამა თითქმის არაფრით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ისინი ნახევრად მიწისქვეშა ნაგებობებია. საშენ მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა და ღუღაბი. ახსნათებთ თაღისებრი ვადახურვა.

აკლდამებს აქვს შესასვლელი ღერუდანი, საღებურებითა და კარით. მეორე ნაწილი წარმოადგენს დასაკრძალავ თაბახს, სადაც კედლების გაყოლებით მოთავსებულია „საცხედრეები“ და „საძვლე“²³ აკლდამები დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. შესასვლელი აღმოსავლეთიდან აქვთ. „საცხედრე“ წარმოადგენს კედელზე მიდგმულ შემალღებას. ისინი ხშირად ერთდებიან დასავლეთ კედელთან, შუაში დატოვებულია ვიწრო გასასვლელი „საძვლე“ ხშირად მოთავსებულია დასავლეთ კედლის გაყოლებაზე და წარმოადგენს ჩაღრმავებულ ადგილს, სადაც შემდეგში საცხედრეზე დასვენებული მიცვალებულის ძვლებს ჩახვეტავდნენ და ამით ადგილი თავისუფლებოდა „საცხედრეზე“. „საძვლე“ არ გააჩნია მხოლოდ ერთ, №1 აკლდამას.²⁴

სიონის აკლდამა მიწაშია ჩადგმული, ნაგებია შირიმის კარგად დამუშავებული ქვათილებით, შედგება დასაკრძალავი სენაკისა და შესასვლელი ტალანისაგან. დასაკრძალავ სენაკს თაღისებრი ვადახურვა აქვს. შესასვლელი ტალანი იწყება კარით და საშ-საფეხურიანი კიბით. კედლის წყობა შედგენილია კარგად გათლილი კვადრებისაგან. ტალანიდან სენაკში ჩადის სამსალეხურიანი კიბე.

„საცხედრეები“ მიდგმულია სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებზე, ისე რომ მათ შორის დარჩენილია ვიწრო გასასვლელი. ასეთივე ვიწრო ადგილი დატოვებული „საცხედრეებსა“ და დასავლეთ კედელს შორის; სწორედ ეს ადგილი გამოიყენებიათ შემდგომში „საძვლედ“, სადაც დახვედებული იყო ასეული წლების მანძილზე გადახვეტილი ძვლები. ორივე „საცხედრე“ დაბალი ბარიერით ორ-ორად არის გაყოფილი ისე, რომ აკლდამაში შესასვლელი ყოფილა ერთდროულად სულ ცოტა ოთხი მიცვალებულის დაკრძალვა.²⁵

22 სამადლოს აკლდამის გადარჩენილი ნაწილით შეუძლებელია მისი გეგმარების აღგენა.

23 ეს ტერმინები არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შემოტანილია სტ. მენთეუაშვილის მიერ.

24 მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრობი, ვვ. 47-75.

25 რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრო. ვვ. 15-54.

წილენის აკლდამა მიწისქვეშა ნაგებობაა, განლაგებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. დასაკრძალავ სენაკში ცამეტსაფეხურიანი დროშისით ჩავდივართ. აქვე თადისებრი გადახურვა. ჩრდილო და სამხრეთ კედლებზე მიდგმულია საცხედრები. დასავლეთ კედელზე საღებავით შესრულებულია ბერძნული წარწერა და ჯვრები²⁶.

ქრისტიანული ხანის ამ ზემოქართული აკლდამათა აღწერილობიდან კარგად ჩანს, რომ მათ შორის მხოლოდ ოდნავი განსხვავებებია. რაც მთავარია და რასაც ყველაზე მეტად უნდა მიექცეს ყურადღება, ეს არის დასაკრძალავი სენაკის გარკვეული და ჩამოყალიბებული წესით მოწყობა და ასევე მიცვალებულთა დაკრძალვის წესი.

ყველა ქრისტიანული აკლდამა მიმართულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. დასაკრძალავ სენაკში ჩრდილო და სამხრეთ კედლებთან მოწყობილია „საცხედრები“, რაზედაც თავსდება მიცვალებულის გვამი. ამ დროის ყველა აკლდამა კოლექტიური სამარხავია.

რ.რამიშვილს ყოლოთს აკლდამაზე დაკვირვების საფუძველზე გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ „საცხედრე“ ადგილი აკლდამებს გარკვეული პერიოდის შემდეგ უჩნდებათ²⁷, არა აქვს „საცხედრე“ არც სიონისა და არც წილენის აკლდამას, თუმცა კი „საცხედრე“ ფუნქციას იქ „საცხედრებებსა“ და დასავლეთ კედელს შორის დატოვებული ცარიელი ადგილი ასრულებს.

ყოველ შემთხვევაში ვფიქრობთ, რომ „საცხედრების“ არ არსებობა გარკვეულ პერიოდში ან შემდგომში მათი გაჩენა და სხვადასხვაგვარად მოწყობა არ უნდა იყოს განმსაზღვრელი მნიშვნელობის მატარებელი დაკრძალვის წესში.

ამგვარად, ძველი ქართული წერილობითი წყაროების ცნობები და არქეოლოგიური მასალა ქრისტიანული აკლდამების შესახებ საცხედრით ეთანხმება და ავსებს ურთიერთს. კერძოდ, რომ „აკლდამას“ აქვს „სახლის სახე“, აქვს კარი, რომ იქ მრავალჯერ შეიძლება მიცვალებულთა დაკრძალვა, რომ გარდაცვლილთა გვამები „რადაც“ შემალღებზე თავსდება და სხვ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არსებობს განსხვავება როგორც ელინისტურ და გვიანანტიკურ, ასევე თვით გვიანანტიკურ სამარხ-ნაგებობებს შორისაც. ეს განსხვავებები შეიმჩნევა მათ გვერდობაში და იქ მოცვალებულთა დაკრძალვის წესშიც. ამ მხრივ სხვადასხვაგვარობა არ შეიმჩნევა ქრისტიანული ხანის აკლდამებში.

თუკი ყველა დროის აკლდამები მიჩნეული იყო სოციალურად დაწინაურებულ საერო პირთა განსასხვავებლად, უკვე ქრისტიანული ხანიდან ის სასულიერო პირთა განსასხვავებელიცაა.

ქრისტიანული და ადრეული ხანის ამ ტიპის სამარხ-ნაგებობები მრავლადაა აღმოჩენილი სხვადასხვა კუთხეში; ჩრდილო შავიზღვისპირეთში, სომხეთში, მცირე აზიაში და სხვა. მაგრამ საქართველოში მათი გაჩენის ან შემოსვლის საკითხი ჯერ კიდევ საჭიებელია. ასევე შესასწავლია გენეტიკური კავშირი სხვადასხვა პერიოდის ამ ტიპის სამარხ-ნაგებობათა შორის.

26 ა.ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 134-147.

27 რ.რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 45-49.

К. М. Гоцадзе

Аклдама (склеп) погребальное сооружение (по данным письменных источников и археологических материалов)

Резюме

В древнегрузинских письменных источниках сохранились данные об одном типе погребального сооружения "аклдама" (склеп). В научной литературе существуют различные мнения о происхождении и первоначальном значении этого слова.

Первый источник, где упомянуто слово "аклдама", это "Деяния апостолов" (I, 19). При разборе текста выяснилось, что это слово означает "землю крови". Термин связан с историей предательства Христа, к этому же периоду относится и происхождение слова. По тексту очевидно, что землю купили для кладбища, откуда можно предположить, что слово "аклдама" первоначально употреблялось как означающее кладбище.

"Аклдама" Арамейское слово, является композитом и означает "Землю крови" у нас оно появилось вместе с христианской религией.

В грузинском языке это слово обрело другое значение - оно уже не означает кладбище, это содержание "сузилось". В Грузии аклдамой называли погребальное сооружение, о чем свидетельствуют древние грузинские письменные источники. По этим источникам явствует, что "аклдама" сооружение в виде дома, в котором можно поместить несколько покойников. Видно также, что "аклдама" являлась семейной усыпальницей социальной верхушки и духовной знати.

Данные письменных источников находят подтверждение обнаружением при археологических раскопках склепов в разных регионах Грузии (Мцхета, Иорское ущелье, Когото, Цилкани и Самацло).

ნ. აფხაზავა

„მხედრის“ სამარხი ქვემო ალევინთან

ქსნის ხეობის სოფელ ქვემო ალევში ახლად აღმოჩენილი ადრეულ შუასაუკუნეთა სამაროვანი მრავალი ინფორმაციის შემცველია¹. აქ საინტერესოა როგორც სამარხთა ტიპები, დაკრძალვის წესი, ისე ნივთიერი მასალა. ალევის სამაროვნის შესწავლით შევისება ადრეულ შუასაუკუნეთა ქსნის ხეობისა და, ამდენად, მთელი საქართველოს ისტორიის ერთი ბუნდოვანი ნაწილი.

დღესდღეობით, როცა ქვემო ალევის სამაროვნის კვლევა ესაუბრა დაიწყო და გაითხარა მხოლოდ 57 სამარხი, აქ აღმოჩენილი მასალა არასრულადაა დამუშავებული. მის შესახებ მოსაზრებათა უმეტესი ნაწილი წინასწარულია და ვარაუდის ფარგლებში მყოფი, მაგრამ ქვემო ალევში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა საინტერესოა და დროულად საჭიროებს გამოქვეყნებას. წინამდებარე პუბლიკაციაც ამის ნაწილობრივი განხორციელებაა.

№23 სამარხული კომპლექსი. სამარხი ქვანთაა. სამარხის ეს ტიპი წამყვანია როგორც ქვემო ალევის სამაროვნის, ისე, საერთოდ, ადრეულ შუასაუკუნეთა აღმოსავლეთ საქართველოს (=ისტორიული ქართლის სამეფოს) სამაროვნებისათვის. ქვანთი დამხობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთის ღერძზე (ოღნავ გადახრილია სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ). სამარხი გადახურული იყო სამი ოთხკუთხა, თითქმის თანატოლი ფილაქვით. გაუხსნელი სამარხის სიგრძეა 2,20 მ, სიგანე (დასავლეთ ნაწილში, თავთან) კი 1,13 მ. სახურავის ახდის შემდეგ გაირკვა, რომ სამარხი ყუთი შეკრული იყო 4 მთლიანი ფილაქვისაგან, რომლის სიგრძეა 1,94 მ, ხოლო სიგანე 0,65 მ.

სამარხის სამხრეთ ნაწილში სახით აღმოსავლეთისკენ მიმართული, ზურგზე გამოტოვლი და მუცლის არეში ხელდაკრეფილი მამაკაცის ჩონჩხი იწვა. მიცვალებულის დაკრძალვის პოზიტიონი უცნობია. ჩონჩხის სიგრძე 1,70 მ. იგი ძვალმსხვილი, მხარბეჭიანი ახალგაზრდა მამაკაცი უნდა ყოფილიყო (მას ყველა კბილი ჯანსაღი ჰქონდა). მიცვალებულს თავის ქალაზე ყოფილიყვნის ადგილას შენორცხებული ჭრილობა აჩნდა.

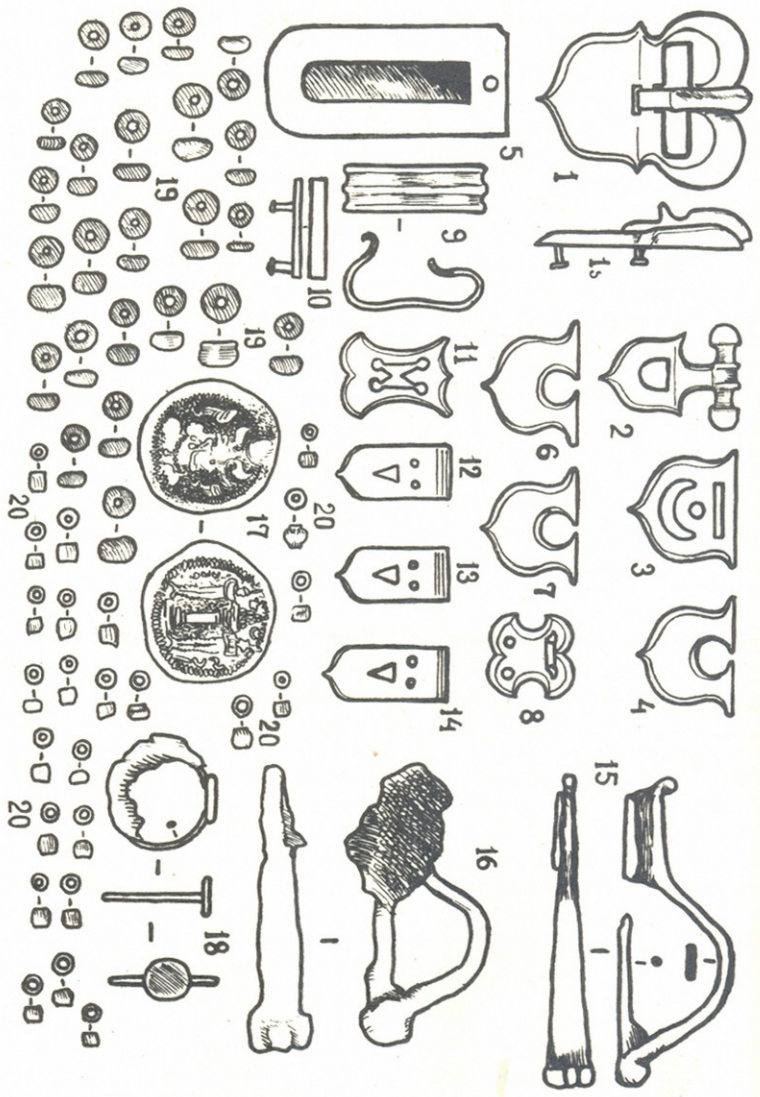
მიცვალებულს ზემოდან, მუცლისა და გულმკერდის არეში, ესვენა 8-9 წლის ბავშვის ნაშთი (ასაკი ვივარაუდეთ ძირითადად კბილების მიხედვით. მისი ძვლოვანი მასალა ცუდად იყო დაცული).

სამარხის ჩრდილოეთ ნაწილი ცარიელი იყო. იგი თითქმის სხვა ზრდასრული მიცვალებულისთვის იყო განკუთვნილი (გამზადებული).

№23 ქვის სამარხში აღმოჩენილი შედარებით მცირერიცხოვანი ნივთიერი მასალა ერთი შეხედვით ღარიბულია, მაგრამ მაინც მეტყველი² მამაკაცის მარჯვენა მხრის ზემოთ აღმოჩნდა დამტვრეული, რკინის, ჭვინტიანი, მუხლსახსრიანი მოზრდილი მშვილესაკინძი

¹ ქვემო ალევის სამაროვნის აღმოჩენის პირობებისა და კვლევის მიმდინარეობის შესახებ იხილეთ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ანგარიშების VIII ნომერი. აქ გამოქვეყნებული ანგარიშის თანაბეტორი, კ.გოცაძესა და ი.გაგოშიძესთან ერთად, წინამდებარე პუბლიკაციის ავტორიცაა.

² საინტერესოა, რომ ჯერჯერობით სამაროვანზე გათხრილი თითქმის ყველა სამარხი ინვენტარიანია, თუმცა ინვენტარის უმეტესობა ქალის სამკაულია; მამაკაცის ჩონჩხს ინვენტარი იშვიათად ახლავს.

Կց. 1

(სიგრძე-6, I სმ, მშვილდის სიმაღლე -2,3 სმ) (სურ. I-15). მისსავე მკერდის არე-
ში, ბავშვის ჩონჩხის წარჩენებთან ერთად, აღმოჩნდა მომცრო რკინის მშვილდსაკინძი
(სიგრძე-4 სმ, მშვილდის სიმაღლე-2 სმ) (სურ. I-16). იგი ბუდემთლიანი და მუხლსახს-
რიანია. მამაკაცის მუცლის არეში, დაკრეფილ ხელის მტევნებს შორის, აღმოჩნდა ვერცხ-
ლის სასანური მონეტა (სურ. I-17). მისსავე მარჯვენა მკლავთან ვიპოვეთ რკინის
მრგვალფარაკიანი გატეხილი ბეჭედი (ფარაკი, რომელზეც თავის დროზე, შესაძლოა, გამო-
სახულებაც იყო ამოტვიფრული, წვრილი რგოლის დაბრტყელებულ ბოლოებზეა დარჩილული.
(რგოლის დ -1,9 სმ) (სურ. I-18). ბავშვის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო ზრდასრული მიცვა-
ლებულის მკერდის არეში, ბავშვის ძვლებთან ერთად, ჩაბნეული 48 ცალი მინის მძივი.
მათგან 24 ცალი, შედარებით მსხვილი, მრგვალი და დამჯდარი ფორმისაა (ისინი ძლიერაა
ირიზებული) (სურ. I-19), 24 ცალი კი მინისავე ძლიერ გამოფიტული წვრილი „ოქროს სარ-
ჩულიანი“ კასრისებრი ფორმის მძივია (სურ. I-20).

სამარხეულ ინვენტარს შორის ყველაზე საინტერესო ნივთი თუ ნივთების ჯგუფი აღმო-
ჩნდა ქვაყუთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მამაკაცის მარცხენა ბარძაყის გასწვრივ,
სამარხის ჩრდილო კედლის მახლობლად. ესაა აბზინდებისა და ბალთების ჯგუფი³ (სურ. I-
I-14). მათ ჯერ კიდევ შერჩენილი ჰქონდათ ტყავის ნაშთი, რომელიც მალე დაიშალა⁴.
აშკარა იყო, რომ საქმე გვქონდა საინტერესო ქაშის „გარნიტურთან“ აბზინდებისა და
ბალთების სამარხში განლაგების მიხედვით კარგად ჩანდა, რომ მიცვალებულის ჩასვენე-
ბამდე იგი მისთვის შეუსხნათა წილადან და გახსნილი და დახვეული სამარხის ჩრდილო-
აღმოსავლეთ კედელთან დაუდევრად დაუგდიათ. ამან გაგვიძინელა მათი, განსაკუთრებით
ბალთების, პოზიციის (ტყავის ღვედზე დამაგრების) ზუსტი განსაზღვრა. ამიტომ ჩვენს
მიერ შემოთავაზებული ქაშის აღგენისას დამატებითი მონაცემების გამოყენება დაგვ-
ჭირდა.⁵

უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი სრული საქამრე გარნიტური საქართველოს ადრეულ შუა-
საუკუნეთა კომპლექსებში არცთუ ხშირადაა აღმოჩენილი.

განსახილველი საქამრე გარნიტური შედგება შემდეგი ნაწილებისაგან: მოზრდილი ერთ-
წილადი B -სებრჩარჩოიანი, შერალღიკურფარაკიანი აბზინდა (ზომა 4,5 X 3,5 სმ)
(სურ. I-1). ესაა მთავარი შესაკრავი; მასში გაყრილი და წინ თავისუფლად დაკიდებული
ქაშის ბოლოზე დამაგრებული უნდა ყოფილიყო დიდი, ფართოჭრილიანი ბალთა (სურ. I-5).
აბზინდის შუა ნაწილში, ენის ძირთან, ქაშის ღვედის დამჭერი უნდა ყოფილიყო პატარა ორ-
შვერილიანი ბრტყელი ღერო - ბალთა (სურ. I-10). ქაშის შემდეგ, როგორც ქვემოთ დავი-
ნახავთ, აზრობრივი დატვირთვის მატარებელ მთავარ ნაწილს შეადგენს სამი საკიდი შოგრ-
ძო ნიღბისებრი ბალთა (სურ. I -14). მათ „დანაოჭებული შუბლი“, წყვილი „თვალი“ და
„ეხვირის“ სამკუთხა ჭრილი აქვთ. ზედ ქამარზე დასამაგრებლად; ზონრების ჩამოსაშვებ
აღვიჯას, უნდა იყოს განსაზღვრული ნახევარწრიული („მუხარადისებრი“) 4 ბალთა (სურ. I-
3, 4, 6, 7). სამ მათგანს თითო მოზრდილი წრიული ჭრილი აქვს; ერთს კი ზემო ნაწილში
განივი, ქვემო ნაწილში რკალური ჭრილი, ხოლო შუაში პატარა ხვრელი გააჩნია. შემდეგია

3 ჩვენ თავდაპირველად აბზინდა-ბალთები ვერცხლისად მივიჩინეთ. მაგრამ ქიმიური
გაწმენდის შედეგად იგი უფრო რთული შემადგენლობისა აღმოჩნდა. მათი შედგენილო-
ბის საბოლოოდ დასადგენად ჩვენ ისინი საანალიზოდ მეტალურგიის ინსტიტუტს გადა-
ვეციოთ. წინამდებარე ნაშრომის წერისას პასუხი ჯერ კიდევ არ გვქონდა მიღებული.
4 ქამარი რომ მამაკაცის კუთვნილებაა, ეს უდეველი უნდა იყოს. ამის შესახებ ჩვენ
ქვემოთ გავამახვილებთ ყურადღებას.
5 ჩვენ გამოვიყენეთ მსგავსივე ქაშების რეკონსტრუქციის ცდები, რომლებიც აქვთ:
Gyula Daszlo The Art of the Migration Period, Budapest,
1974, p. 54; Б.А.Рыбаков. Новый Суджинский клад антского времени. -
КСИИМК, XXVII, 1949, с. 85, рис. 336; Археология СССР, Степи Евразии в эпоху
средневековья. М., 1981, рис. 61.

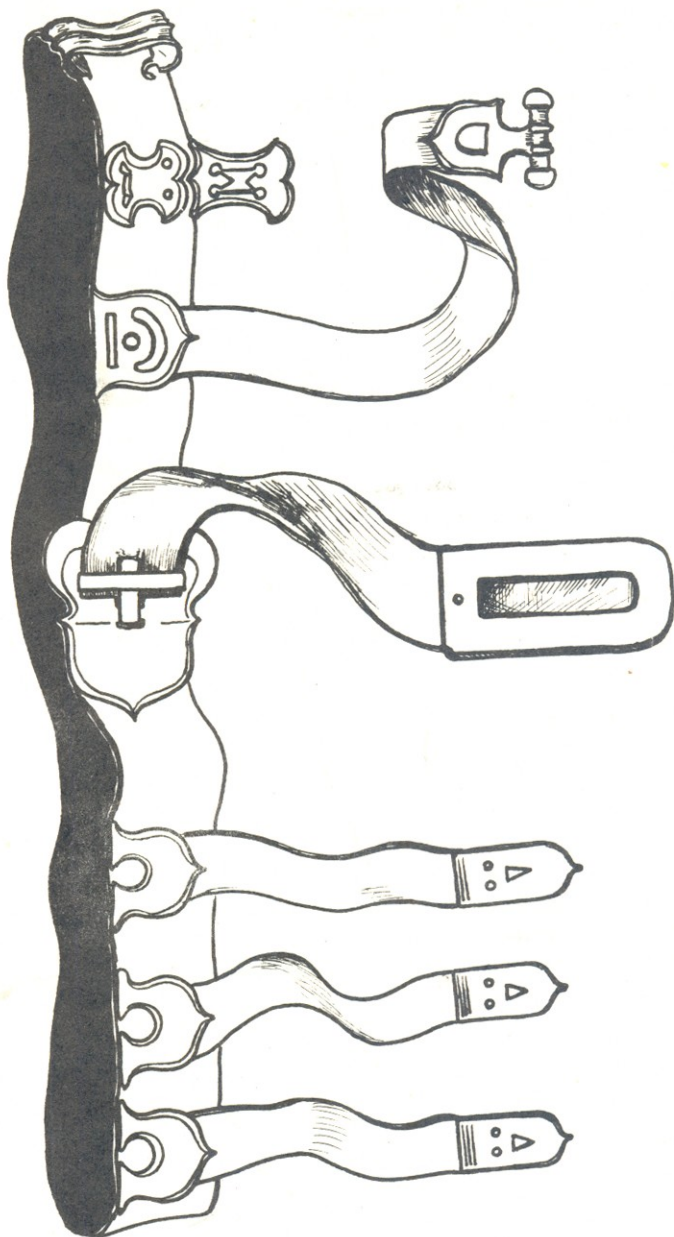
ბ-სებრი ბალთა (სურ. I-2). განსახილველ საქამრე გარნიტურში „შეწყვილებული ნახევარ-მთვარისებრი“ ბალთაა, რომელსაც ზედაპირზე 4 ხვრელი აქვს; ორ მათგანში სამაგრი გაყრილი. იგი დაკავშირებული უნდა იყოს „ხუთწევრა“ ბალთასთან (იხ. სურ. II), რომლის ზედაპირი ჭვირულია (ერთმანეთთან შეერთებული ოთხი ხვრელი) (სურ. I-II). ქამრის ნაწილსაც შეადგენს ქ-სებრი სამაგრი, რომელშიც გაყრილი უნდა ყოფილიყო ბოლობალ-თიანი თასმა (სურ. II); აბზინდისა და ბალთების უმეტესობა ტყავის ღვედზე დამაგრე-ბული უნდა ყოფილიყო მათ ზურგზე არსებული შევრილებით (სურ. I-Ia).

ჩონჩხის აღბეჭდვის შემდეგ სამარხის ძირზე შეიმჩნეოდა მუქი ყავისფერი თხელი ფენა, რაც ალბათ საგებლის ან სუდარის ნაშთია.

აღწერილ ქვის სამარხში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მიცვალებულები დაკრძალული არიან ქრისტიანული წესით; ყოველ შემთხვევაში, კარგად დაჯული მამაკაცის ჩონჩხი ამას მეტყველებს (იხ. ზემოთ). დაკრძალვის ქრისტიანული რიტუალის დაცვაზე მიგვი-თითებს აგრეთვე სამარხეული ინვენტარის სიმწირეც. აქ შესაძარბლად მხედველობაში გვაქვს ქრისტიანობამდელი სიტუაცია, „წარმართული“ დაკრძალვის რიტუალი, როდესაც სამარხის ინვენტარი მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია, მაგრამ №23 სამარხშიც გვაქვს „წარმართობის“ რევიდივები თუ გადმონაშთები. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნა-ვია „მიცვალებულის ობოლის“ (ხარონის ფულის) ჩატანების ფაქტი. აღსანიშნავია, რომ ეს წესი ქვემო ალევის სამაროვანზე დაკრძალვისას საკმაოდ ხშირად დაუცავთ. მაგა-ლითად, მონეტები აღმოჩნდა №1, 9, 10, 12, 15, 16, 17, 21 და სხვა სამარხებში. წარმარ-თულ წესსაც უნდა მივაკუთვნოთ სამარხში ქამრის „ჩაგდების“ ზემოაღნიშნული ფაქტიც. ის, რაჟ იგი მიცვალებულს წელზე არ ერტყა, არამედ ცალკე, გახსნილი ეგდო, მიგვა-ნიშნებს, რომ აქ საქმე გვაქვს მიცვალებულის თუ თვით ნივთის „გაუფენებელყოფასთან“. მიცვალებულისადმი (თუ ნივთისადმი) შიშის გამო სამარხეული ინვენტარი ხშირად გან-გებდა გატეხილ-გაფუჭებული. მაგალითად, ამტვრევდნენ ხოლმე ჩატანებულ სარკეებს, იარაღს. ამტვრევდნენ ან უაბზინდოდ ატანდნენ მიცვალებულს ქამრებს, ლუნავდნენ მახვილებს. ამ რიტუალის კარგი მაგალითი გვაქვს იქვე, ქვემო ალევის სამაროვნის №15 სამარხში. მასში დაკრძალულ ორ გოგონას წელზე ერტყა პატარა ქარქაშები (მახ-ვილის თუ დანის ბუდეები); რომლებიც ცარიელი აღმოჩნდა, მათში მახვილი არ იყო. ე.ი. მიცვალებულს ძალადაკარგული იარაღი ჩაატანეს (ან თვით იარაღს დაუ-კარგეს ძალა).

სამარხის თარიღი-სამარხში გვაქვს ვერცხლის სასანური მონეტა. იგი მოჭრილია ირანის შაჰინშაჰის პეროზის (459-484) ზეობაში, ქალაქ ვე-არტაშირში⁶, მაგრამ მისი და მთარსებული მნიშვნელობა მაღალი არაა. მონეტა თითქმის ყოველთვის და კონკრეტულ შემთხვევაშიც გვაძლევს მხოლოდ *tertius post quem*¹⁰

- 6 ინტერესსმოკლებული არ უნდა იყოს, რომ გადმონაშთის სახით ქსნის ხეობაში „ვერცხლის“ ფულის ჩატანების წესი დღემდე შემორჩენილი.
- 7 ამის მრავალი მაგალითი გვაქვს სამთავროს სამაროვანზე, ურბნისში, წებელდაში, ჩრდილო კავკასიაში და სხვ. იხ. ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, აბ., 1964, გვ. 69, 70, 75, ტაბ. XXIV, I-4; С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М. 1967, С. 168 В. В. Кропоткин, Могильник Суук-Су-Са №1, 1959; წებელდა. სახ. მუზეუმის მვი-რე კოლექციათა ფონდი 2-58-17. კრემაციული სამარხი №4.
- 8 მონეტა განსაზღვრა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა მ. წოწოლიამ, რისთვისაც მაღლობას მოვახსენებთ.
- 9 ასეთივე სიტუაციაა სამთავროს სამაროვნის მონეტებიან სამარხთა უმეტესობასა და სანთის № I სამარხშიც.
- 10 მონეტის დამთარსებელ ლირებულებაზე იხ. Д. Г. К а п а н а д з е. О продол-жителности обращения денариев Августа и драхм Готарза в древней Ибе-рии. - СА, № 4, 1962; А. К. А м б р о з. Проблемы раннесредневековой хро-нологии Восточной Европы. - СА, № 2, 1971, с. 96; М. А. Т и х о н о в а, К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими моне-тами. - КС, № 159, 1979, с. 37-43.

կրկ. 2

დათარიღების მხრივ გაცილებით დასუსტებულია სხვა ინვენტარი. მაგალითად, მამაკაც-ვის ჩონჩხთან დადასტურებული რკინის ჭვინტიანი მუხლსახსრისანი მშვილდსაკინძი ძირითადად თარიღდება VII ს-ით. იგი ტიპური ნივთია ამ დროის საქართველოსი და აღმოჩენილია მრავალ სამაროვანსა თუ ნაქალაქარზე II.

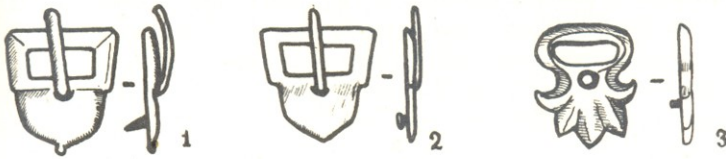
სამარხში აღმოჩენილი მეორე მშვილდსაკინძის გავრცელების დრო VI-VIII სს-ის დასაწყისის ეკუთვნის (მას შერჩენილი აქვს ქსოვილის ნაშთი)¹².

განსახილველ №23 სამარხში აღმოჩენილ რკინის მრგვალფარაკიან ბეჭდებსაც მრავალი ანალოგი მოეძებნებათ VI-VIII სს-ის ჯგუფის სამარხებში¹³, უფრო ზუსტად კი ისინი მრავლად მხოლოდ VII ს-ის სამარხებში გვხვდება¹⁴.

სამარხეულ კომპლექსში დადასტურებულ მინის მძივებსაც ადრეულ შუასაუკუნეთა კომპლექსებში მოეპოვებათ პარალელები. მაგალითად, ოქროს (და ვერცხლის) სარჩულიანი მძივები გვხვდება სამთავროს VII ს-ის კომპლექსებში: ქვის სამარხები № 619 (46 წ.), №605 (46), №38 (39 წ.)¹⁵. ამავე დროსაა გავრცელებული დაბალი ხარისხის მინისაგან დაშლადებული სხვადასხვა ფერის (კემეტსად ლურჯი, მოყავისფრო და სხვ.) მრგვალბრტყელი მძივები¹⁶.

განხილულ ნივთებს შორის ყველაზე დიდი დამათარიღებელი მნიშვნელობა აქვს საქაშრე გარნიტურს. იგი ჰერალდიკური ტიპის ქაშრებს (=გვიანნასანური ტიპის ქაშრებს) განეკუთვნება, რომლებიც აღმოსავლეთ ევროპაში, ციმბირსა და ზოგ მომიჯნავე ქვეყანაში VI ს-ის ბოლოსა და VII ს-ში გავრცელდა¹⁷. საქართველოსთვისაც ამ ტიპის ქაშრები დაახლოებით იმავე დროისთვისაა დაახასიათებელი¹⁸. ჩვენ ისინი VI ს-ს მიწურულითა და VII ს-ის I ნახევრით დავათარიღებთ¹⁹.

- II ო.ტყემელაშვილი, სამთავროს სამაროვნის II-VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი მშვილდსაკინძები. -სსმმ XXII-B, თბ., 1959, გვ.313-316; მცხეთა I, 1956, გვ.138; ნ.უგრელიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1969, ტაბ.II, გვ.77; ლ.ჭილაშვილი, დასახ.ნაშრ., სურ.57, I, 2, 4; ბ.ჯორბენაძე, ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბ., 1982, გვ.75-76; ვ.ნიკოლაიშვილი, ვაშლაჯვარის სამაროვანი.-სას, თბ., 1979, ტაბ.XVI, 16, 29, 44. აღნიშნული მშვილდსაკინძის ანალოგიური ჩვენ II ჯგუფის II სერიის I ვარიანტში გავაერთიანეთ. ზემოაღნიშნული ავტორები მას ძირითადად VI-VIII საუკუნისად მიიჩნევენ; ჩვენ სათანადო ანალიზისა და არგუმენტაციის შედეგად ქართლში მათი ფართოდ გავრცელების დროდ VII ს. მივიჩნიეთ (იხ.ნ.აფხაზავა, ადრეული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ., 1979, ტაბ.XIX-8-22, გვ.20-25, 32-33).
- 12 ამ ტიპის მშვილდსაკინძი ჩვენ მივაცუთვნეთ III ჯგუფის II სერიის II ვარიანტს (ნ.აფხაზავა, დასახ.ნაშრ., ტაბ.XXIII, გვ.26-27, 33).
- 13 ნ.უგრელიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.78.
- 14 ნ.აფხაზავა, დასახ.ნაშრ., ტაბ.XXXVI-32, XXXVII-21, XXXVII-3, XXXI-40, XXIV-4, XLII-30.
- 15 ნ.აფხაზავა, დასახ.ნაშრ., ტაბ.XXXIX-14, XI-42, XIII-23, XIII-19.
- 16 იქვე, ტაბ.XXIX-12, XXVIII-35, XXX-46, XI-35.
- 17 А.К.Амброз, Проблемы..., рис. 5,6.
- 18 Б.А.Кудьтин, Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941, с.23, рис.25; ო.ტყემელაშვილი, ადრეეოლოგიური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან (ახ.წ.IV-VIII სს.), ლის. თბ., 1955, გვ.171-176, ნ.უგრელიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.79.
- 19 ნ.აფხაზავა, დასახ.ნაშრ., გვ.46-53, 58-60, 92-93.

სურ. 3

განხილული ქამრის თითქმის ყველა დეტალს მოეპოვება ზუსტი ანალოგი ქართული არქეოლოგიური კომპლექსებიდან²⁰. დიდ აბზინდას (სურ. I-I) ანალოგები არის სამთავროს სამაროვანზე (ქვს. № 120 (38^წ), № 677 (47)²¹ დიდ ბალთას (სურ. I-5) ძველ გაგაზში, ყაზბეგში²². მოგარძო ნიღბისებრ ბალთებს²³, ნახევარწრიულ და ო-სებრ ბალთებსაც მრავალი ანალოგი მოეძებნებათ სამთავროს, პერბუკის, ურზნისის განთხარის მასალიდან²⁴. ერთგვარი სიახლეა „ხუთშეკერილიანი“ (სურ. I-II) და „შეტყუპებული ნახევარმთვარისებრი“ (სურ. I-8) ბალთები²⁵. მათ გარკვეულად გაამრავალდებოვნეს ჩვენი მასალები.

ყველა განხილული მონაცემის მიხედვით, საქამრე ინვენტარიც მსგავს სხვა ქართულ მასალასთან ერთად VI ს-ის მიწურულითა და VII ს-ის I ნახევრით უნდა დათარიღდეს. ასევე უნდა დათარიღდეს № 23 სამარხის მთელი ინვენტარი და, საერთოდ, სამარხეული კომპლექსი. შესაძლოა აქ VI ს-ის მიწურული გამოირიცხოს (ჰვიენტაინი მუხლ-სახსრიაანი მშვილდსაკინძის გამო) და იგი VII ს-ის I ნახევრისად მივიჩნიოთ.

აქვე უნდა ითქვას, რომ აღევჩი გათხრილი 57 სამარხიდან ქამრის გარნიტურის მხოლოდ ზემოთ განხილულ № 23 სამარხშია აღმოჩენილი²⁶. ამ მხრივ იგი იმეორებს აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა სამაროვანთა სურათს.

20 ვფიქრობთ, ჩვენი ზემოთ დასახელებული ნაშრომიდან („ადრეული შუასაუკუნეების.“) ყველა ძირითადი ანალოგი ქართული მასალისათვის კარგადაა ცნობილი. ამიტომ მხოლოდ აუცილებელ შემთხვევაში დავასახელებთ უცხოურ ანალოგებს.

21 ნ. აფხაზავა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXVII-40, XXVIII-32.

22 იქვე, ტაბ. XXVIII-44, XXXII-58.

23 მათ ახასიათებთ ერთადერთი სხვაობა - ცხვირის ჭრილი საკუთხა აქვთ, ნაცვლად-ვთქვათ, „კომპლისებრი“ ჭრილისა. მაგრამ ასეთი სხვაობები ყველგან გვხვდება და იგი საერთოდ ჰერალდიკური ქამრების, როგორც გარკვეულ ნიშანთა სისტემის პატარაბლის, დამახასიათებელია. - იხ. В. Е. Ковалевская. О некоторых знаковых системах в археологии. *Συμπεριληπτή Τруды по знаковым системам 4. Тартуский Гос. Университет. Тарту, 1968, с. 423.*

24 ნ. აფხაზავა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXII, 26-37, 39-41, 45, XXXII-51-54, XXXII-46, 55-57.

25 მათი ზუსტი ანალოგები გვხვდება აღმ. ევროპაში. იხ. Археология СССР... рис. 6-45, 61; М. Р. Полесских. Боевое оружие и снаряжение из могильников Армиевского типа. СА, 1968, XI, рис. 5.

26 ცალკეული აბზინდები აღმოჩენილია აღევის დღემდე გათხრილ სამ სამარხში: № 8 და № 21 ქვის სამარხებში. № 8 სამარხი მოზრდილი გოგონასია. იგი ამ დროისათვის ძლიერ მდიდრულ სამარხად შეიძლება ჩაითვალოს. აქ აღმოჩნდა ფიგურულფარაკიანი აბზინდა (იხ. სურ. III-3), ხოლო № 21 სამარხში ორი ერთწილადი პატარა, ჰერალდიკურფარაკიანი, ოთხკუთხა ჩარჩოიანი, ბრინჯაოს აბზინდა. სამარხი მოზრდილი გოგონასია უნდა იყოს. ერთი აბზინდა (სურ. III-2) ფეხის ტერფიან იყო; ხოლო მეორე (სურ. III-1) წელის არეში, მარჯვნივ. აღსანიშნავია, რომ თუ № 8 სამარხი ცოტა გვიანდელია ინვენტარის მიხედვით, ვიდრე № 23, № 21 სამარხი თანადროული უნდა იყოს მისი. სხვათა შორის, მასშიც ვერცხლის სასანური მონე-

უნდა გავიხსენოთ, რომ ქამარს, როგორც სამკაულ ნივთს თუ ტანისამოსის ნაწილს, სრულიად გარკვეული აზრობრივი დატვირთვა გააჩნდა შუა საუკუნეებში²⁷. „Смисл всей системы дружинного пояса для VI-VII вв. нам ясен—это знак положения и его владельца военно-административной иерархии“ — წერს ვ.კოვალევსკაია²⁸. იგი, ქამარი (=სარტყელი), ერთგვარი „პასპორტი“ იყო მამაკაცის მდგომარეობისა საზოგადოებაში ამახსთან უნდა ითქვას, რომ მთავარი აზრობრივი დატვირთვა სწორედ საკიდ ბალთებს გააჩნდა²⁹. ჩვენ თავის დროზე ადრე შუასაუკუნეთა აღმოსავლურ ქართული სამარხეული კომპლექსების განხილვისას დავასკვენით, რომ შერადიკურ ქამარიანი (=გვიან-სასანური ტიპის ქამარიანი) მიცვალებულები, ალბათ, საზოგადოებრივად უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ, ვიდრე სხვები, რომელთაც ამ ტიპის ინსიგნია არ ჰქონდათ ჩატანებული საფლავეში; „ისინი შესაძლოა წვრილი მოხელე ან დაბალი სამხედრო ჩინები იყვნენ“³⁰.

აღსანიშნავია ისიც, რომ VI-VII სს-ის აღმოსავლეთ ევროპისა და ციმბირის მომთაბარეთა და შედარებით პრიმიტიული საზოგადოებრივი სტრუქტურის ხალხებს შორის გავრცელებული წესის თანახმად ყოველი ზრდასრული მამაკაცის სამარხში ქამრის გარნიტურია³¹, ქართლში კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამარხთა (ამ შემთხვევაში ვგულისხმობთ მამაკაცის ნეშტის შემცველ სამარხებს) მხოლოდ მცირე ნაწილშია აღმოჩენილი შერადიკური ტიპის ქამრები. ეს უთუოდ ასახავს ქართლის საზოგადოებრივ რთულ სტრუქტურას. თუ ქამრებიანი, ე.ი. გარკვეული რანგის პირთა სამარხები მაინც საერთოა, ალბათ, სათემო-საგვარეულო სასაფლაოზეა კვლავ, ეს, მეორე მხრივ, მივითითებს იმას, რომ სასოფლო-ტერიტორიული დემის, როგორც სოციალური ინსტიტუტის, ძალა ჯერ კიდევ დიდია. ეს აზრი ნარატიულ წყაროებზე დაყრდნობით კარგა ხანია გამოთქმული და დასაბუთებულია კიდევ³². ვფიქრობთ, არქეოლოგიურ მასალაშიც როგორღაც ასახა ეს მომენტი.

ტაა აღმოჩენილი. იგი კავადის უნდა იყოს. როგორც ჩანს, მოდა ყველასათვის ერთი იყო. შერადიკური ქამრების პერიოდში როგორც კაცებს, ისე ქალებს ერთი ტიპის ქამრის დეტალები ჰქონდათ; რაღა თქმა უნდა, ქალის სარტყელი ბევრად ნაკლები ელემენტისგან შედგებოდა, რაც ამ შემთხვევაშიც დასტურდება. №21 სამარხის გონივრულად მხოლოდ ერთი აბზინდა აღმოაჩნდა. მსგავსივე აბზინდა გამოუყენებიათ ფესხამოსისათვის.

27 მაგალითად, „ძველი ერისთავთა“ მიხედვით შუა საუკუნეებში სარტყელი ერისთავის ინსიგნიათა შორის ერთ-ერთი უმთავრესია. ძველი ერისთავთა, „ქრონიკები“, ტ. II, გვ. 4.

28 В.Б.Ковалевская. О некоторых..., с. 428.

29 Археология СССР, с. 87-88; С.А.Плетнева. От кочевий..., с. 164.

30 ნ. აფხაზავა, ადრეული შუასაუკუნეების... გვ. 93.

31 С.А.Плетнева, დასახ. ნაშრ., გვ. 161; В.И.Распопова. Поясной набор Согда VII-VIII вв. - СА, № 4, 1965, с. 78; В.Б.Ковалевская. დასახ. ნაშრ., "И китайцы восприняли именно этот знаковый характер пояса (იგულისხმება ჰუნების ქამრები -ბ.ა.), введя их у себя и строго следя за тем, чтобы количество поясных украшений отражали военную или административную иерархию", с. 426.

32 ლ. მუსხელიშვილი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის — „მაცნე“, 1980, №2, გვ. 160.

33 როგორც ცნობილია, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალაზე დაკვირვებისას მკვლევარებმა (გ. ლომთათიძე, რ. რამიშვილი, სიონი, თბ., 1970, გვ. 134) შეამჩნიეს და ხაზი გაუსვეს ერთ საინტერესო ფაქტს. კერძოდ იმას, რომ ამ ხანის (IV-VIII სს.) სამარხები ქრისტიანული საკულტო ნაგებობისაგან, ეკლესიისაგან შორს არიან განლაგებული და მათი „შერწყმა“ მხოლოდ IX ს-დან შეიმჩნევა (რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ამის მიზეზის შესახებ ჯერ არა თქმულა რა). ჩვენი აზრით, აქაც „დაბნაშავეა“ თემური ტრადიციის ერთგვარი სიმძლავრე, რაც, ალბათ, ფეოდალიზაციის გაღრმავებასთან ერთად ძლიერ შესუსტდა, ამან კი გამოიწ-

ქვემო ალევის სამაროვნის დღემდე გათხრილი ნაწილი სრულ თანხმობაშია ზემოაღნიშნულ-თან³⁴. № 23 სამარხში დაკრძალული ახალგაზრდა მამაკაცი რაღაც რანგის პირია უთუოდ. პირობითად მას „მეომარი“ თუ „მხედარი“ შეიძლება ვუწოდოთ. ამის მეტყველი დასტურია მხედრული ქამარი. „მეომრობა-მხედრობა“ იყო ახლად შექმნილი და განვითარებადი კლასის ფეოდალთა უმთავრესი ნიშანი. ფეოდალური სისტემა ხომ წარმოშობით სამხედრო ორგანიზაცია იყო³⁵. საინტერესოა, რომ სწორედ საქართველოს ამ ნაწილში, ქსნის ხეობაში შექმნილი ერთ-ერთი (თუ ერთადერთი) ერისთავთა, ამ უდიდეს ფეოდალთა, სავაგარეულო ქრონიკის მიხედვით, რომელშიც საქართველოში ფეოდალური საზოგადოების ჩამოყალიბების ტიპური ვაზა აისახა, როსტომ ბიბილური ცხრაზმისხვევლთა სამხედრო გასაჭირის გამოა მოწვეული (თავის ძმასთან, შეილებთან და 70 კეთილ მონასთან ერთად). იგი „ხეობის სამხედრო ორგანიზაციის ხელმძღვანელი, წინამძღვარი, უნდა გახდეს“³⁶. ასე იწყება საქართველოს ამ უძლიერესი ფეოდალის „კარიერა“. ასევე ხაზს უსვამს ს.ჯანაშია ჯუანშერის ცნობას, რომ „ვახტანგ გორგასალმა, ოსეთის ომის შემდეგ, გასცა ნიჭი (საჩუქარი) ერსა თვისსა და წარჩინებულ ქმნა მხედარნი (ხაზი ჩვენია -ნ.ა.), მსახურნი გამოცდილნი წყობასა მას შინა ოგსთასა“³⁷.

ამრიგად, ვფიქრობთ, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ განხილულ № 23 სამარხში დაკრძალული ახალგაზრდა სწორედ ის „მხედარი“ იყო, რომელთა გააზნაურება ხდებოდა ადრეულ შუასაუკუნეთა მანძილზე (და შემდგომაც). ალბათ მასალის დაგროვება და ნარატიულ წყაროთა თუ შესაბამისი ლიტერატურის მოშველიება ამის შესახებ მსჯელობის მეტ უფლებას მოგვცემს. სადღეისოდ ის კია, რომ ჩვენს ხელთ არსებული იკონოგრაფიული მასალაც ჰერალდიკური ქამრების ზემომოყვანილი ინტერპრეტაციის სასარგებლოდ მეტყველებს. როგორც ქვის პლასტიკის ქართული ძეგლები მეტყველებენ, მსგავსი ქამრები (რა თქმა უნდა, შესაბამისი ხარისხისა) ამშვენებდათ იმ დროის ქართლის უმაღლეს ხელისუფლთაც. მხედველობაში გვაქვს ჩვენ მიერ თავის დროზე აღნიშნული მცხეთის ჯვრის ერთ-ერთი ქტიტორი ქობული³⁸ („სტეფანოზი“ თუ „სტრატიატი“) და კატაულას სტელაზე გამოსახული ვრიგოლ ჯუბატისი³⁹. მსგავსივე ქამრებია გავრცელებული თანადროულ ირანში⁴⁰.

ვია შედარებით დაბალი ფენების მოსახლეობის საფლავთა (იქვეყნიურ განსასვენებელთა) უფრო თამამად „მისვლა“ ეკლესიასთან (თორემ მაღალი ფენებისა და ქრისტიანობის კულტის მსახურთა სამარხები იმთავითვე დაუკავშირდა მას, ეკლესიას). რა თქმა უნდა, ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრება წინასწარულია და სათანადო არგუმენტაციას ითხოვს, რასაც შევეცდებით სხვა ადგილას.

34 აღსანიშნავია, რომ ალევის სამაროვანი ქართლის „ბარული კულტურის“ იდენტურია ბევრ სხვა დეტალშიც. საინტერესოა, რომ ადრე შუასაუკუნეთა ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური მასალების შესწავლისას ასეთივე დასკვნამდე მივიდა ბ.ჯორბენაძე: „ზემოთ შესწავლილი სამაროვნები... ექცევა ერთ კულტურულ წრეში, რაც უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი“ (ბ.ჯორბენაძე, დასახ. ნაშრ., გვ.79).

35 Ф.Энгельс, Армия.- Ф.Энгельс. Избранные военные произведения, т. I, 1936.

36 ს.ჯანაშია, ადრეული ფეოდალიზმი, შრომები, II, თბ., 1952, გვ.169-170.

37 იქვე, გვ. 230.

38 Т.Н.Чубинашвили. Памятники типа Джвари. Тб., 1948, ტაბ.22, Н.А.Алашавили. Монументальная скульптура Грузии. М., 1977, ტაბ.22, 29.

39 Н.Чубинашвили. Хандиси. Тб., 1975, ტაბ.76.

40 თალიზუსტანის გამოსახულებები მეტყველებს, რომ მომთაბარეთაგან გადმოღებულ ამ სტილის ქამრებს ირანის შაჰანშაჰებიც ატარებდნენ. ისინი უთუოდ ძვირფასი ლითონისაგან იქნებოდა ნაკეთები. გამოსახულებათა მიხედვით კი იმის თქმა შეიძლება, რომ შაჰანშაჰის ბალთები ღიდი ხელოვნებითაა ორნამენტირებული, მის ხელქვეითთა კი სადაა (იხ. Н.В.Льяконова. Сасанидские ткани.- ТГФ, т. X, II., ნახ.3, 1969, ნახ.3 და ნახ.2) და შესაბამისად სხვადასხვა რაოდენობის საკიდი ბალთები ამკობთ მათ. სასანური და ქართული რელიეფების ამ

ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს, რომ სასანუო ირანში, რომლის გარკვეულ კულტურულ და პოლიტიკურ გავლენას განიციდა ადრე შუასაუკუნეთა საქართველო, ვაჟის ზრდა-სრულობის ხანად 15 წელი ითვლებოდა. ამ დროს იღებდა იგი ქაშის ტარების უფლებას⁴¹. სასანუო-ქართულ ურთიერთობათა მკვლევარი თეო ჩხეიძე, განიხილავს რა ქართული და ირანული აღზრდის სისტემებს, ასკვნის, რომ ისინი ძლიერ მსგავსია, თუმცა დამოუკიდებლად და პარალელურად ვითარდებოდნენ⁴². მათ შორის მსგავსება მართლაც დიდია. მაგალითად, მცირეწლოვან ვახტანგს ზრდის სპასპეტი საურმაგი. 7 წლის ვახტანგს გარდაეცვალა მამა, მეფე მირდატ. დედოფალი საგლუხტი სამეფოს ხან მამის, რანის ერისთავის, ბარზაბოდის დახმარებით განაგებს, ხან კი რანისავე ერისთავის, თავის ძმის-ვარზაბაკურის შემწევობით. ვახტანგს ჯერ უფლება არ აქვს სამეფო სადავებები უშუალოდ აიღოს ხელში. მისი სახელით რეგენტები მოქმედებენ. ქვეყანა დიდ გასაჭირშია, მძლავრობენ ბერძენნი, ოსნნი. ქართლში ცეცხლმსახურება ვრცელდება. ვახტანგმა მხოლოდ 15 წლისა იღო სამეფოს სადავებები: „მაშინ ვითარ იქმნა ვახტანგ წლისა თხუთმეტისა, მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ქართლისათა, და შემოიკრიბნა ყოველნი ქალაქად“⁴³ და სხვ. თხუთმეტი წლის ტარიელი მეფის კარზე თავის ნიჭს ავლენს მხედრობასა და ნადირობაში⁴⁴. საინტერესოა, რომ სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით, ვიდრე ხუთ წლამდე ვაჟს ეწოდება „ჩრვილი“, „ხუთი წლიდან ათ წლამდე „უსუარი“, ათი წლიდან თხუთმეტამდე „ნინველი“, თხუთმეტი წლიდან ოცამდე კი „ყრმა“ (და ა.შ.)⁴⁵ „ყრმა“ ასაკობრივად და სოციალურად მამაკაცის ახალ ფაზაში შესვლის ნიშანია. ვითვალისწინებთ რა ყოველივე ზემოთქმულს, ვფიქრობთ, რომ მცხეთის ჯვარის ერთ-ერთ ქობულს ქობულს არ ექნებოდა შესაბამის ასაკობრივ (და სოციალურ) სიმწიფემდე, ე.ი. 15 წლამდე, ქაშის ტარების უფლება, მით უმეტეს, რომ, როგორც ჩანს, ქაშარი ამავე დროს ხელისუფლების ნიშანიც უნდა ყოფილიყო. ამდენად არ მიგვაჩნია მართებულად პატივცემულ მკვლევარ ა.პოგვერადის აზრი, თითქოს ამ რელიეფზე გამოსახული ქობული პატარა ბავშვი იყოს⁴⁶. სხვათა შორის, აკად. გიორგი ჩუბინაშვილი ბრძანებდა, რომ სამხრეთის დასაღწე გამოსახული ქობული (მის მიხედვით „ქობულ-სტეფანოზი“) ჭაბუკია (რუს. *юноша*)⁴⁷. ამავე აზრის ბრძანდება ნ. ალადაშვილიც⁴⁸. მაგრამ აქ, ჩვენი აზრით, საჭიროა ერთი დაზუსტება. გიორგი ჩუბინაშვილი სამხრეთის დასაღწე ქობულსა და აღმოსავლეთ ადარნასე პატოსთან ერთად გამოსახულ ქობულს ერთი ასაკისად მიიჩნევს⁴⁹, ე.ი. ისიც 15 წლისა (ან უფროსია). ჩვენ განსხვავებული აზრი გავიჩინდა

დეტალში მსგავსება (ქაშრებში) სრულიად სამართლიანად აღნიშნა ნ. ჩოფიკაშვილმა (იხ. მისი, ქართული კოსტუმი, თბ., 1964, გვ. 109-110, სურ. 66). ჰერალდიკური ქაშრების მოდის გავრცელება უპირატესად სასანური ირანიდან (და არა მხოლოდ ჩრდილო სამყაროდან) უნდა ვივარაუდოთ.

- 41 თ. ჩხეიძე, აღზრდის ინსტიტუტი სასანუო ირანში, თბ., 1979, გვ. 18.
- 42 იქვე, გვ. 58, 59.
- 43 ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. - ქართლის ცხოვრება, - I, თბ., 1955, გვ. 144-147.
- 44 თ. ჩხეიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49. საინტერესოა, რომ 15 წლის არდაშინი მშვენიერი, ცხენოსნობაში დახელოვებული და განსწავლული იყო, ჭადრაკს, ნარდსა და ჩოგანს ყველაზე უკეთ თამაშობდა. პირველი იყო ნადირობაშიც - იხ. არდაშირ პაპაკის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმანა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაუთმო თეო ჩხეიძემ, თბ., 1975, გვ. 43-44.
- 45 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბ., 1966.
- 46 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თავი IV - ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში, გვ. 274. თავის ავტორია ა. პოგვერადე.
- 47 გიორგი ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, ტფილისი, 1936, გვ. 108, სურ. I, მარჯვნივ; Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 155, სქოლიო 5 "тоже юноша, а не ребенок конечно".
- 48 Н. А. Аладашвили. Монументальная..., გვ. 32.
- 49 პატივცემული მეცნიერი ამასთანავე თვლის, რომ სამხრეთის რელიეფი (ე.ი. ქობულ-

ეს უკანასკნელი მხოლოდ პირობითად უნდა იყოს გამოსახული რელიეფზე; იგი მლიანა-დაა დაქვემდებარებული ადარნასეს ფიგურას. წარწერაში იგი არც კი მოხსენიება. მისი ცინაობის აღსანიშნავად დამატებითი წარწერა გაუკეთებიათ, სადაც აღნიშნული ყოფილა, რომ იგი ადარნასეს ძეა. ქობული აქ საერთოდ რომ აღუნიშნავთ, ეს მიგვი-თითებს, რომ იგი საპატიო პიროვნებაა (აღბათ მეგვიდრე, „პრინცი“), მაგრამ არამც და არამც რანგობრივად და ასაკობრივად მომწიფებული. სხვა რომ არა იყოს რა, ქობულის ორგზის გამოსახვა ერსა და იმავე ასაკსა და რანგში თითქოს უცნაუ-რიც იქნებოდა.

სამხრეთის ფასადზე, ეკლესიის მთავარი კარის თავზე, გამოსახულ ქობულს სა-ზეიმო ძვირფასი ტანსაცმელი აცვია და ამ დროის დიდი ხელისუფლის ნიშანი, ინსიგ-ნია-ქამარი (ოთხსაკიდიანი), უმშვენებს წელს⁵⁰. ქობულის მსგავსი ტანსაცმელი ამკობდათ მისი და მომდევნო ხანის ქართლის მაღალი წრის წარმომადგენლებს⁵¹. რო-გორც ჩანს, ამ რელიეფით აისახა ქობულის ცხოვრებაში მომხდარი მნიშვნელოვანი ფაქტი. ჩვენი ვარაუდით, აქ გამოსახული ქობული ახლად ნაკურთხია „მხედრად“ და შესაძლოა ამავე დროს მიიღო ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტული სტრატოლატისა (ან სტრატრიგი).⁵² ეს აღბათ მოხდა 604 წლამდე, სანამ ქართლი ბიზანტიის გავლენის

ლი დამოუკიდებლად გამოსახული) მეორეხარისხოვანია (იხ. Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 144). რა თქმა უნდა, აღმოსავლეთის რელიეფებს შესაძლოა უპირატესი ადგილი უტავიათ, მათ შორის კი სტეფანოზ პატრიკოსისას, რადგან იგი წარმომადგენს იდეურ და კომპოზიციურ ცენტრს (Н. А. Аладашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 30). მაგრამ ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ქობული არანაკლებ სა-პატიო ადგილასაა გამოსახული— მთავარი, სამხრეთის შესასვლელის თავზე (და ჯვრის ამბლებების ზემოთ). არცერთი დეტალი არ გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ იგი ნაკლებ საზეიმოდ, ან დაქვემდებარებულადაა გამოსახული აღმოსავლეთის რელიეფების მიმართ. თუ მაინც შეიმჩნევა მხატვრულ-სტილისტური სხვაობა (აგრეთვე სხვაობა ისეთ რეალებში, როგორიცაა ტანისამოსი და სხვა), ეს გამო-წვეული უნდა იყოს მათ შორის ვარკვეული ქრონოლოგიური სხვაობით. ქობულის რელიეფი ცოტა გვიანდელი უნდა იყოს, ვიდრე აღმოსავლეთის ფასადის რელიეფები. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ის, რომ ჯვრის პოსტამენტის წარწერაში მოხსენიებულ-ლი არიან მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადზე გამოსახული სტეფანოზ პატრიკოსი, დემეტრე და ადარნასე უპატოსები. მასში ქობულის ხსენება არაა (იხ. Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 82-83).

50 ქამრები არა აქვთ სტეფანოსს პატრიკოსსა და დემეტრე უპატოსს (და აღბათ ადარნასასაც). ეს აღბათ მიგვითითებს, რომ მათ დროს საკიდებიანი ქამრების ტარება ჯერ კიდევ არაა შემოსული „მოდაში“. მათი ხელისუფლების ინსიგნია ძვი-რფასი მოსხმული „კანდუსია“. რელიეფის შემქმნელი ოსტატი არ დაივიწყებდა მათი ინსიგნიის არცერთ დეტალს და ქამარს, იგი რომ ყოფილიყო ამ დროს ინსიგნია; აუცილებლად გამოსახავდა. აღნიშნავია, რომ აშოტ კუხს მსგავსი მოსახსამი, სამოსი ამშვენებს ტბეთის რელიეფზე, მაგრამ ოსტატს არც ქამრის გამოსახვა დაივიწყებია და საგანგებოდ გამოუსახავს მისი ყველა დეტალი (იხ. ნ. ჩოკაშვილი, ქართული კოსტუმი, თბ., 1964, გვ. II-16).

51 ნ. ჩოკაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 18-19.

52 ქობულის წარწერის დაქარაგმებულ L27-ს მკვლევართა ნაწილი ქობულის მეორე სახელად „სტეფანოზად“ ხსენის, ნაწილი კი ბიზანტიურ ტიტულად— სტრატოლატი, სტრატორი, სტრატოლატი, სტრატეგი-იხ. დაპიდარული წარწერები, I, გვ. 165. ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ ბიზანტიურ ტიტულს. ქობულის „წყვილადი“ სახელის მეორე ნაწილი არაა დაფიქსირებული აღმოსავლეთის რელიეფის ძლიერ დაზიანებულ წარწერაში. აქ შემორჩენილი ყოფილა რამდენიმე გრაფემის კვალი. გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, „ქობულ-სტეფანოზში“ სახელის პირველი ნაწილი თუ პირველი სა-ხელი „ქობული“ წარმართულია, ხოლო „სტეფანოზი“ ქრისტიანული. ჩვენი აზრით, სახელი ქობული წარმართულიც რომ იყოს, არ უნდა ყოფილიყო მიუღებელი ქრისტიან-

სფეროდ ითვლებოდა⁵³. მართლაც, ეს თარიღი ემთხვევა ჯვარის მშენებლობის დასასრულს⁵⁴. როგორც ნ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, ჯვარის რელიეფები შექმნილია VI ს-ის ბოლო ათწლეულში⁵⁴. მართლაც მშენებლობის დაწყების მახლობელ ხანაში უნდა იყოს გაკეთებული აღმოსავლეთის ფასადის რელიეფები. აქ გამოსახულ ხელისუფალთ ქაშრები არ ამკობთ. „ჰერალდიკური“ ტიპის (= გვიანსასანური ქაშრები) ჯერ არაა „მოდაში“ შემოსული. მამასთან ერთად გამოსახული ქობული ჯერ ისევე ბავშვია („ნინველი“? სპასს მიხედვით). VII ს-ის დასაწყისში (იქნებ უკვე VI ს-ის ბოლოს) 604 წლამდე იქმნება ქობულის გამოსახულება სამხრეთის ფასადზე. ამით ალბათ აღინიშნა მისი 15 წლის-თავი („მხედრის“ ხარისხში კურთხევა) და თან ბიზანტიური ტიტულის მიღება. მისთვის ამის აღსანიშნავად ოთხსაკიდიანი ძვირფასი ქამარი შემოურტყამთ წელზე. როგორც ჩანს, კურთხევის ეს წესი შემდგომში კარგა ხნით დამკვიდრებულა ქართლის საზოგადოებაში.

ასე რომ, VII ს-ის დასაწყისისათვის „ჰერალდიკური“ ტიპის ქაშრები ქართლში გავრცელებულა და იგი ხელისუფლების ნიშნადაც ქცეულა. მას ატარებდნენ როგორც უმაღლესი წრების წარმომადგენლები ქობულ სტრატეგები(?)⁵⁵, გრიგოლ ჯუპატოსი, ისე უფრო დაბალი ფენების, მაგრამ გარკვეული საზოგადოებრივი მდგომარეობის პირებიც. ჩვენს განხილულ შემთხვევაში ქვ. ალექსის №23 სამარხში დაკრძალული მამაკაცი უნდა ეკუთვნოდეს იმ „მხედართა“ ფენას, რომელიც შემდგომში გაახუნაურებისათვის იღწვოდა⁵⁵.

ნობისათვის. იგი მთელი შუა საუკუნეების პანძილზე გვხვდება. შავ., ქობულ ხელისუფალი (X ს.) და დ. ხაჩინიდან, ამავე დროის ქობულ აბაზას ძე ტბეთილიან და სხვ. ლამიდარული წარწერები, გვ. 141, 160, 183-184. საერთოდ, არც ასეთი წყვილსახელიანობა უნდა იყოს მაინცადა მაინც დამახასიათებელი ქართველ ხელისუფალათვის. როგორც ირკვევა, ატენის სიონის „ნერსე-სტეფანოზი“ სხვადასხვა პირობა სახელები უნდა იყოს - იხ. გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977, გვ. 57-58.

53 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 274-275.

54 Н. Чубинашвили. Хандиси, ტაბ. 29.

55 ქვემო ალექსის სამაროვნის მასალა გეიჩვენებს, რომ ალექსის ხევი მკვიდრათა ჩაბმული საერთო-ქართულ საზოგადოებრივ პროცესებში და აქ იგივე მოვლენები მიმდინარეობდა (შესაძლოა ოდნავ დაგვიანებით), რაც ქართლის შარში.

Н.Апхазова

Погребение "война" из с.Квемо Алеви

Резюме

В статье публикуется материал погребального комплекса № 23, обнаруженного при раскопках вновь открытого раннесредневекового могильника с.Квемо Алеви Ленингорского района.

Погребение является типичным для средневековой Грузии, каменным ящиком с орнаментацией на O-W. После раскрытия в нем обнаружено парное захоронение молодого мужчины и ребенка. Поза погребенных христианская, они вытянуты на спине, головой на запад. Но надо отметить, что имеются и "рецидивы" языческого культа. Так, например, покойник мужчина в руках держал серебряную сасанидскую монету Пероза (459-484 гг.) - "обол Харона" - (рис. I-I7). Этот факт, безусловно, является пережитком античности и "язычества". О соблюдении "языческого" (нехристианского) ритуала свидетельствует также мужской пояс т.н. геральдического типа (рис. I-I-I4, II), который был заброшен в растегнутом виде в северо-восточной части погребения. В данном случае мы имеем дело с обрядом "обезвреживания" мертвеца.

Кроме них, в каменном ящике № 23 были найдены шарнирные фибулы: одна с завитком (рис. I-I5), а другая с плоским приемником типа "воинских" (рис. I-I6), железный перстень с круглым щитком (рис. I-I8), стеклянные бусы, среди них 23 округлые более крупные, разного цвета и 24 мелких с золотой прокладкой. Все эти вещи имеют много аналогий по всей Грузии, в частности на Самтаврском могильнике, в Армазисхеви, Рустави, Урбиси, Эрцо-Тианети, Квемо-Картли и др.

Особый интерес вызывает вышеотмеченный полный гарнитур пояса т.н. геральдического типа (рис. II), который указывает и на довольно точную дату погребения (I половину VII в.), и на то, что погребенный в каменном ящике мужчина был воин (дружинник), занимавший более высокое общественное положение, чем другие персоны из соседних погребений. С учетом и других материалов (в частности раннесредневековые грузинские рельефы и письменные источники), по нашему мнению, захороненный в № 23 погребении является представителем того сословия, из которого высокие слои феодального общества периодически получали "новое пополнение".

Конкретный археологический материал подтверждает наше соображение, что во всем раннесредневековом Картлийском царстве происходил единый общественно-культурный процесс, в котором предгорные (где расположен Квемо Алевиский могильник) и горные его регионы принимали весьма активное участие.

მ.სინაურიძე

დავით საგარეჯოს ეკლესია მაშავერის ხეობაში

(ტაბ. VII)

ქ.მადნეულიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფ.კიანეთსა და მუშევანს შორის, მდ. მაშავერის მარჯვენა ნაპირას, ტყიან ფერდობზე მდებარეობს დავით საგარეჯოს ეკლესია. ეს ეკლესია და მის მახლობლად მდებარე ეკვდერი გაშენებულია შთის თხემის კლდოვან ბორცვზე, რომელიც გადაჰყურებს მაშავერის ხეობას. აქედან შესანიშნავი ხედი იშლება, ერთი მხრივ, თბილის-დმანისის გზატკეცილის და, მეორე მხრივ, ფოლადაურის ხეობისაკენ.

პირველი ცნობა დავით საგარეჯოს ეკლესიის შესახებ მოიპოვება ალ.ორბელიანის ხელნაწერში. ექვთიმე თაყაიშვილი სოფ.გორისთავისა და მის მახლობლად მდებარე ეკლესიის შესახებ იმოწმებს ალ.ორბელიანის ჩანაწერებს: „სომხითში, მაშავერის პირზე, ნასოფლარს ლორისთავს, მაღლა მთაში ეკლესია არის წმ.დავით გარეჯის სახელზე აშენებული, მის კარიბჭეზე ასე სწერია:

„ჩვენ დიდმა ორბელიანის ძემან მღვივანბეგმან ერასტი და თანა მემცხედრემან ჩემა ბატონ(ნ)იშვილმა ანახანუმი ეს მონასტერი წმიდის დავითის ჟამთა ვითარებისაგან გარყვნილ იქმნა და აწ ჩვენ მეორეთ აღვაშენეთ და შევამკეთ ცოდებათა ჩვენთა შესანდობლად და საქმეთა ჩვეთა წარსამართებლად. ვინცა იხილევდეთ ნაშრომსა ამას, შენდობას გვიბრძანებდეთ.სრულ იქმნა ქვსა ტუზ.მეფობასა გიორგისასა თვესა აგვისტოსა.“ ქრონიკონი უდრის 1709 წელს.¹

ლ.მუსხელიშვილი თავის წიგნში „არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში“ მოკლედ აღწერს დავით საგარეჯოს ეკლესიას და სქოლიოში დასძენს: „მე დავით საგარეჯო გავლით სარქარით ვინახულე, ისე რომ ფოტოსურათების გადაღებაც ვერ მოხერხდა. საჭიროა ამ ტაძრის გაზომვაც, მით უმეტეს, რომ იგი საცაბ სულ ერთიანად დაინგრევა.. ნანგრევი, ხროვად მდებარე ქვის გაჩხრეკამ შეიძლება წარწერაც აღმოაჩინოს.“²

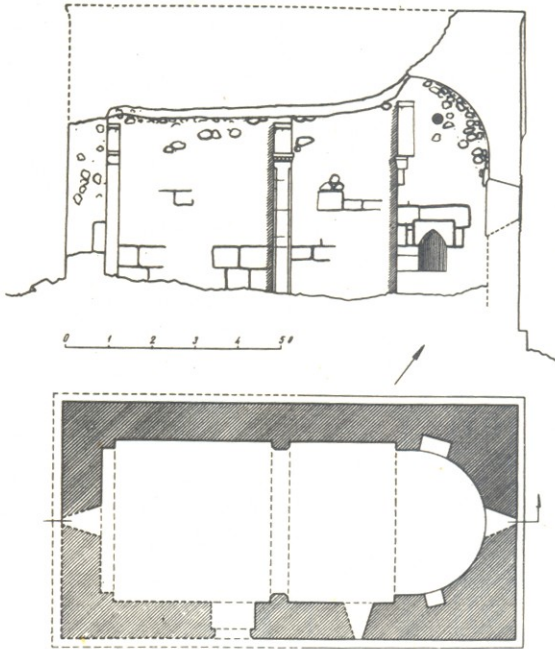
ამ წარწერას მე მივაკვლიე დავით საგარეჯოს ტაძრის ნანგრევებში 1969 წ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაზღვევითი სამუშაოების ჩატარების დროს. იგი ამოკვეთილი იყო სამხრეთი კარის ტიშპანის ქვაზე მხედრული ხელით. ეს ქვა ვ.ჯაფარიძის ინიციატივით ჩამოტანილ იქნა თბილისში და ამჟამად დაცულია საქ.სახ.მუზეუმის ქვის ფონდში (№770). წარწერის ფრაგმენტები (როგორც უცნობი) 1971 წ. გამოაქვეყნა ვ.ჯაფარიძემ³, თუმცა წარწერა სრული სახით წაკითხული და გამოქვეყნებული იყო ექვ.თაყაიშვილის ნაშრომში⁴.

დავით საგარეჯოს ეკლესია სპეციალურ ლიტერატურაში საგანგებოდ შესწავლილი არ ყოფილა. ლ.მუსხელიშვილის აზრით, „შთავარი ტაძარი XIII-XIV სს. შენობის შთაბეჭდილებას ახდენს“. მაგრამ მას ეს ტაძარი სარქარით უნახავს და, როგორც მისი სიტყვებიდანაც ჩანს, თარიღი სავარაუდოდ მიუჩნევია⁵.

1 ე.თაყაიშვილი, სომხთ-საორბელის ძეგლების წარწერები, II, თსუ შრომები, 43, თბ., 1951, გვ. 165.
2 ლ.მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში, თბ., 1941, გვ.34.
3 ვ.ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის მოკლედ ანგარიში, საქართველოს სახ.მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., 1971, გვ.85.
4 ე.თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ.
5 ლ.მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

ვიდრე ეკლესიის თარიღის საკითხს განვიხილავთ, აღვწერთ ძეგლი.

ეკლესია ნახევრად დანგრეულია, საკურთხეველი და ჩრდილო კედელი შემორჩენილია მთლიანად, ხოლო სამხრეთი და დასავლეთი კედლები — მხოლოდ ნაწილობრივ. კონქი გარღვეულია, კამარა ჩამოქცეული. ინტერიერში ყრია დანგრეული კედლების, ჩამოქცეული კამარისა და თაღების ქვები. ნანგრევები ქვით არის აგრეთვე მოყვანილი ეკლესიის სამხრეთი და დასავლეთი ფასადები.

სურ. I

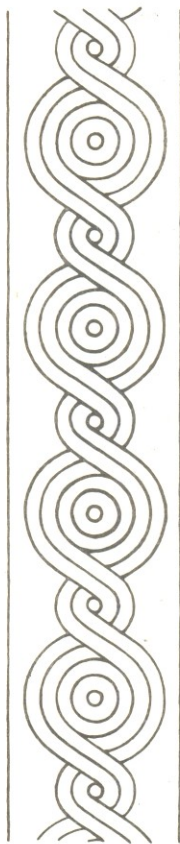
ეკლესია სასიამოვნო პროპორციებისაა, მაღალი ფორმით. იგი გადახურულია ორფერდა სახურავით, რომელიც დაბურულია ქვის ლორწონით. ნაგებობა დგას მაღალ ცოკოლზე. მას ბუტით შევსებული საკმაოდ სქელი კედლები აქვს, რომლებიც გარედან მთლიანად მოყვითალო ნათელი ქვითაა მოპირკეთებული. ფასადების ქვედა ნაწილი თანამედ ნაგებია დიდი ოთხკუთხა ნათელი ქვით, ზომით 90X80 სმ, 90X70 სმ, ზემოთ ქვა თანდათან პატარავდება (ტაბ. VII, I).

ეკლესიის შიგნით თაღები და პილასტრები კარგად ნათელი ქვით არის ნაგები. ნათელი ქვითვე არის მოპირკეთებული სარკმელი და თაღები, რომელთა ზედა შეისრული ნაწილი თითო დიდ ოთხკუთხა ქვაშია ამოჭრილი. კონქი ნაგებია პატარ-პატარა ნათელი ქვით კირხსნარზე. თუმცა იგი არცთუ ისე ლამაზია, ტაძარი შიგნიდან შეღესილი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან სარკმლისა და თაღის შეისრული ქვები გამიზნულია კედელზე დეკორატიული აქცენტის შესაქმნელად, რასაც შეღესილობის შემოხვევაში აზრი არ ექნებოდა.

ტაძრის გეგმა წარმოადგენს მოგრძო ოთხკუთხედს. სამხრეთ კედელში გაჭრილია ფართო კარი (რომლის ტიმპანის წარწერიანი ქვა აღმოჩნდა კარის წინ). კონქში ერთი დიდი სარკმელი და ორი ნიშაა, ერთი შეისრული, მეორე ოთხკუთხა (ზემოთ ქვების წყობაში ჩაყოლებულია თიხის ჭურჭელი ხმის გასაძლიერებლად). თითო მოზრდილი სარკმელი გაჭრილია აგრეთვე სამხრეთ და დასავლეთ კედლებშიც (სამხრეთი კედლის ნანგრევში შეიმჩნევა მისი კვალი) (ტაბ. VII, 2). კონქის კედელთან მიდგმული ყოფილა ქვის პროფილირებული საკურთხეველი, რომელიც ახლა აქვე ახლოს გვია.

6 ტაძარი აზომა და ნახაზები შეასრულა ვ. ლექვინიძემ.

კამარა დანაწილებულია სამი თაღით, რომლებიც ეყრდნობიან წყვილ პილასტრებს კაპიტელებით. პილასტრების წყვილები თავისივე კაპიტელებით ერთნაირია, სხვა წყვილებისაგან განსხვავებული; სატრიუმფო თაღის პილასტრები სადაა, მათ დაბალი წაკვეთილი პირამიდისებური კაპიტელი აქვთ. პილასტრს, რომელსაც სართავი თაღი ეყრდნობა, კაპიტელი არა აქვს, მაგრამ იქ სადაც კაპიტელი უნდა იყოს, ოთხკუთხა ბრტყელი ფილით დამთავრებული და ფესტონებით პროფილირებული პილასტრის ბოლო სვეტის დანარჩენი ნაწილისაგან გამოყოფილია (ტაბ. VII, 3) გვერდების კუთხეების ჩამოჭრის საშუალებით. ამ გზით შექმნილი ცრუ კაპიტელი ნამდვილი კაპიტელის სრულ შთაბეჭდილებას ახდენს. პილასტრების მესამე წყვილი, რომელიც დასავლეთ კედელს ებჯინება, სადაა. მას მარტივ ამობურცულბალიშიანი კაპიტელი ადგას.

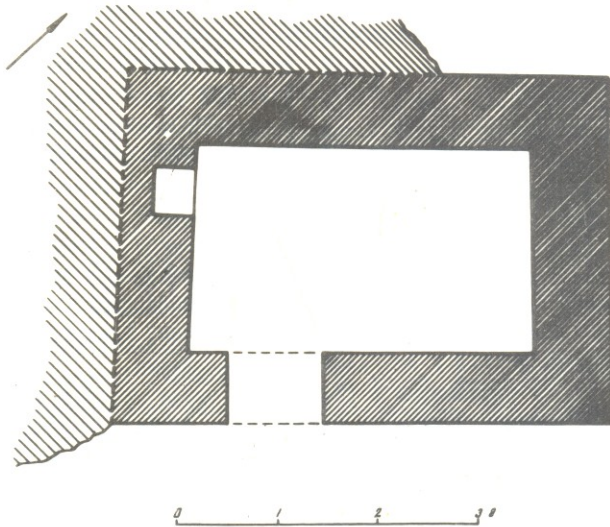
სურ. 2

ეკლესია, როგორც აღვნიშნეთ, დგას მთის თხემზე. ჩრდილოეთით იგი ფლატეს გადაწყურებს, დასავლეთით ნაწილობრივ კლდეს ებჯინება და მხოლოდ სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან აქვს მისადგომი. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სწორედ ეს ფასადები არის შემკული, ხოლო სხვებს ყურადღება არ ეთმობა. ამრიგად, ჩრდილო ფასადი სადაა. არც დასავლეთი კედლის ნანგრევებში ჩანს ორნამენტური ქვები. აღმოსავლეთის ფასადი მდიდრულად არის მორთული (ტაბ. VII, I) ფასადის კუთხეები პროფილირებულია კონუსების, ბალიშებისა და ლილვებისაგან შედგენილი ჭრილით. ფასადის ცენტრში ფონტონის ლერძზე მოთავსებულ სარკმელს შემოუყვება სამმაგი შეისრული ლილვი. ასეთნაირად მოჩარჩობული სარკმლის თავზე

დგას ერთმანეთისაკენ პირმოქცეული ორი ფარშევარგის მომალო, ბრტყელი რელიეფი. ამავ ცენტრალურ ღერძზე სარკმელსა და ფრონტონს შუა ფესტონებით მოჩარჩოებულ მოგრძო ოთხკუთხე ქვაზე დაბალი რელიეფით ამოკვეთილია ქტიტორების ფიგურები, რომელთაგან ერთს გონიო უჭირავს ხელში, მეორეს-წერაქვი. უშუალოდ კეხის ქვემოთ ჩასმულია მოჩარჩოებული ოთხკუთხე ქვა, რომელზედაც ორმაგი წნულისაგან შედგენილი ბოლოებგაშლილი ჯვარია გამოსახული. ფრონტონის ქვემოთ სიმეტრიულად განლაგებულია ორი ოთხკუთხე ქვა წრეში მოქცეული ტომცლავა ჯვრის გამოსახულებით (სურ. I).

ამემაბად ეკლესიის სამხრეთი ფასადი თითქმის მთლიანად დანგრეულია. 1969 წ., როდესაც ჩვენ პირველად ვინახულეთ ეკლესია, ეს კედელი მხოლოდ ნაწილობრივ იყო ჩაქცეული, ქვები ერთიორგან იყო ამოვარდნილი ბუდეებიდან, ფასადის შემორჩენილ ნაწილზე არსად არ ჩანდა ჩუქურთმა. ნანგრევებში ჩვენ მივაგენით მხოლოდ კარის ტიმპანის ქვას, რომელზედაც მსუბუქად ამოკაწრულ შეისრულ ჩარჩოში იყო მხედრულით შესრულებული წარწერა. შემდეგში აღმოჩნდა აგრეთვე მეორე ქვა - კარის ამჟოლი ჩუქურთმა, შედგენილი ორმაგი წნულისაგან (სურ. 2). ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ სამხრეთი კედელი ძირითადად სადა იყო და მხოლოდ წარწერითა და ამჟოლი ჩუქურთმით შემკული კარი და შესაძლოა ორნამენტური სარკმელებით იქმნებოდა დეკორატიული აქცენტი.

ეკლესიის დასავლეთით მდებარე ეკვდერი დღეს ნახევრად დანგრეულია. იგი წარმოადგენს მოგრძო ოთხკუთხე ნაგებობას, სამხრეთიდან საკმაოდ ფართო შესასვლელით და დასავლეთ კედელში გამოჭრილი ოთხკუთხე თარიით. ნაგებობა დახურული ყოფილა კამარით, რომელიც მთლიანად ჩამოქცეულია.

სურ. 3

ეკვდერში აღმოჩენილია ორი წარწერიანი საფლავის ქვა უნახავს. მათი წარწერე გამოქვეყნებული აქვს ექვ.თაყაიშვილს. ირკვევა, რომ აქ დამარხული იყვნენ ორბელი, თა გვარის წევრები. ერთ წარწერას ახლავს თარიღი -1729 წელი. წარწერების შინაარ-

სის მიხედვით, აღ.ორბელიანი ვარაუდობს, რომ აქ დასაფლავებული ყოფილა და=ძმა ბიძე ერთდროულად გარდაცვლილა.

ეკლესიის გარეთ, ბაღახებში, აღ.ორბელიანს უპოვია შუაზე გატეხილი საფლავის ქვა, რომელზედაც ასე ეწერა:

„ქ. მე ტომად ორბელიანის ძემან ვახტანგისმან ერასტიმ ვიმდებარე საფლავსა ამა ქს აქეთ ჩლა (1731) ოქტომბერსა კა (21)“⁷.

ამრიგად, ეკლესიის და მის გარშემო აღმოჩენილი წარწერები XVIII ს. პირველ მესამედს განეკუთვნება.

დავით საგარეუოს ეკლესია გეგმარების, შინაგანი სივრცის დანაწევრების, ფასადების და ინტერიერის გაფორმების და სხვ. მიხედვით უშუალო პარალელურს პოულობს XVII ს. დასასრულისა და XVIII ს. დასაწყისის ქვემო ქართლის ძეგლებში. ეს ძეგლები კარგად თარიღდება მათ წარწერებში მოხსენიებული ქორონიკონის ან ისტორიული პირების მიხედვით (ასეთებია, მაგ., სამტრედიოს ეკლესია კაზრეთულას ხევში - 1697 წ., ტანძიაში-ორბელიანთა ეკლესიები, მათ შორის ვახტანგ ორბელის მიერ 1683 წ. აგებული ეკლესია, ფახრალის ეკლესია და სხვ.). ჩვენი აზრით, დავით საგარეუოს ეკლესიის მხატვრულ-სტილისტური ანალიზი საშუალებას მოგვცემს გავაერთიანოთ იგი ძეგლთა ამ ჯგუფში.

რა თქმა უნდა, ანგარიში უნდა გაეწიოს წარწერას, რომელშიაც ერასტი მდივანბეგი თავის თავს მონასტრის მეორედ აღმშენებელს უწოდებს. მაშასადამე, არსებული უფრო ადრეული ძეგლი. ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროა ეკლესიის გარშემო გათხრების ჩატარება და ძეგლის ყოველმხრივი შესწავლა. ზედაპირულად აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით შესაძლოა უნდა იყოს აქ ცხოვრების კვალი შვიმჩენვა. შესაძლებელია, ტრადიციამ, რომლის მიხედვითაც დავით გარეუელს მაშავრის გამოქვაბულებში უცხოვრია, ეს კლდეანი ადგილიც მის სახელს დაუკავშირა.

М.И. Синауридзе

Церковь Давид-Сагареджо Машеверского ущелья

Резюме
(Табл. VII)

Церковь Давид-Сагареджо расположена недалеко от г. Маднеули (Казрети) на правом берегу р. Машавера. Она представляет собой зальную церковь перекрытую сводом. Предварительная датировка церкви XIII-XIV вв. дана Л. Мухелишвили.

Хранящаяся в Гос. музее Грузии надпись этой церкви, впервые расшифрованная Ал. Орбелиани и опубликованная Е. Такишвили, указывает на перестройку церкви в 1709 году. На эту же дату указывает и художественно-стилистический анализ церкви.

Обнаружить следы более раннего сооружения пока не удалось. Возможно, традиция, согласно которой Давид Гареджийский жил во многих пещерах Машеверского ущелья, связала и эту скалистую местность с его именем, тем самым приписав ему первоначальное строительство.

7. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., იქვე.
8. იქვე, გვ. 166; მ. სინაურიძე, კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1985, გვ. 56.
9. ექვ. თაყაიშვილი, სომხთა-საორბელთა ძეგლების წარწერები, I, 1929. პარიზი. გვ. 94. ლ. მენაბდე, სულხან-საბა ორბელიანი, თბ., 1953, გვ. 12.

გ. კიკნაძე

მუზეუმის ლიონის ჭურჭლის ახალი კოლექციები
(ტაბ. VIII, IX)

1982 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებაში შემოვიდა ლიონის ჭურჭლის ორი საინტერესო კოლექცია.

„რუსისის განძი“ - მოიპოვა შიდა ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ი.გაგოშიძე და სამუზეუმო ფასეულობათა დაცვა-აღრიცხვის განყოფილების თანამშრომელი კ.გოგიჩაიშვილი). ნივთები ჩაიბარეს რუსისის ეკლესიის მცველის ნ.ჯანაშიელისაგან. ნივთები ეკლესიაში მოუტანია უცნობს და კარებთან დაუწყვიტა.

განძი შედგება საეკლესიო ნივთებისაგან: I. საზიარებელი ჭურჭელი; სადაა, გამოჭედილია საკმაოდ სქელი ვერცხლის ფირფიტისაგან, მრგვალი ფორმის უძირო პატარა თასია, სასამელი ტურით და ფოთლისებრი ყურით (პირის $d - 3, h - 2,5$ სმ). თასს გარედან და ყურზე ექვსსტრიქონიანი წარწერა აქვს. წარწერა ყურზე:

ქ.გაკადრე. მცირე ესე. მ
წვლილი. რუსისის ლთაები
ს.ეკლესიისა მკვევალმან შენმან.დ
ავით აბაშიძის ასულმან და ერი
სთვის ძის, მირმანოზის, მ
ეულღემან თამარ.

წარწერის ქვეშ დამღებია:

შუა, გვირგვინიან დამღაში მითითებულია თარიღი -1806 წ. თასის გარე პირზე გადასული წარწერა კი აგრძელებს: „საოხად სულისა და ხასოდ ცხოვრებისა ჩინისა“.

ამრიგად, საზიარებელი „ჩაყვას“ მსგავსი ტარიანი ჭურჭელი დავით აბაშიძის I ასულს თამარს, რომელიც მირმანოზ ერისთავის მეუღლე ყოფილა, 1806 წლის მახლობელ ხანაში შეუწირავს რუსისის ეკლესიისათვის (წარწერაში მოხსენიებულ პირთა ატრიბუცია, დამღების განსაზღვრა მოცემული იქნება მასალის სათანადოდ დამუშავების შემდეგ. ამჟერად ვკმაყოფილდებით მოკლე ინფორმაციით).

2. შანდალი. შედგება სამი ნაწილისაგან: ფეხი, ბურჯობებიანი ღერო და სასანთლე. სიმაღლე - 30 სმ. მისი ნაწილები წარმოშობით სხვადასხვა უნდა იყოს. ფეხი, თავის დროზე, ბარძიმისა იყო, რაც მასზე მოთავსებული ვრცელი წარწერითაც დასტურდება. იგი ვერცხლისაგანაა ნაჭედი, ხოლო ღერო და შანდლის ზედა ნაწილი გვიან ქარხნული წესითაა დამზადებული ერთმანეთში ჩასახრახნი დეტალებით (რაც შეეხება ბარძიმის ზედა ნაწილს, იგი განძში ცალკე ჭურჭლის სახითაა წარმოდგენილი. იხ. ქვემოთ).

შანდლის (აღრე ბარძიმის) ძირს ლამაზი კალიგრაფიით შესრულებული წარწერა ავშენებს ერთ ლთაებში საგალობელი და სამგვამოვნებასა შინა თაყვანის ცემულ

I აქ ნახსენები დავით აბაშიძე შესაძლოა ბორჩალოსა და შილიხოს მოურავი ქემიკ-ჩიბაში, საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგის მოხელეა-იხ. პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, თბ., 1978, გვ. 263.

დ თავბაო რომელსა გნებაეს ყოველთა ცხოვრება და მეცნიერებასა ჭემპარიტებისას მოვლა, მე კსნილმან შენ მიერ კახთ მდივნისა გორჯასპის ასულმან და ციციშვილის ქალანთარ ყოფილის და ყოველისა საქართველოასა მეფისა ირაკლი მეორისა ნაზირის დიმიტრის მეუღლე ყოფილმან აწ მონაზონმან უღირსმან დომნამ შემოგვწირე ქვერისა მწველიებრი ესე ბარძიმი ვერცხლისა რუისის დ თავბისა შენისა ტაძარსა, შეიწირე და ნაცვალ მაგე წყალობა შენი თანა მეუღლეთ ჩემითურთ: ივნისს: კთ წელსა ჩღჳ მისხალ რ“.

წარწერა, რომელიც 1780 წელსაა შესრულებული, მრავალ საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს. მასში მოხსენიებულია ისტორიულ პირთა სახელები, საფოხლეო ტერმინები (კახთ მდივანი გორჯასპი, ირაკლი მეორის ნაზირი დიმიტრი, ქალანთარი და სხვ.).

3. ბარძიმის ზედა ნაწილი, უძირო თასი (სასმისი) სადა ვერცხლისა, შიგნიდან მოოქრული, გარეპირზე დაყვება მოოქრული ზოლი. ძირზე შერჩენილია სადაგამის მირჩილის ადგილი. სიმაღლე — 8 სმ. იგი, როგორც აღვნიშნეთ, ზემოთ განხილული (№2) შანდლის (თავდაპირველად ბარძიმის) ფეხზე უნდა ყოფილიყო დამაგრებული.

4. ფეშხუმი ვერცხლისა, ბრტყელი თეფში ფართო განიერ ფეხზე დგას (ფეხი შემდეგ აქვს მიმაგრებული). ფეხის ლულაში მოჩანს ქართული დამა. პირის დმ -16, ძირის დმ -7, სიმაღლე -4 სმ. თეფშს გარე პირზე დაყვება წარწერა:

„ქ.შემოგწირე რუისისა ღაებას. მე. ნუშიგის. ქალბა მახიამ. ფეშხუმი. თავის კართ სულისა ჩემისა სახსრათ მისხალი მთ. ქორნიკონსა უობ.“

წარწერის შემდეგ ნიშანია ამოკაწრული. ქორნიკონსა უობ უღრის 1784 წელს, ე.ი. შემწირველი ვინმე ნუშიგის ქალი მახიაა. წარწერაში საინტერესოა ანთროპომეტრები.

5. ვერცხლის „სათულუნე“ ბრტყელი, სახურავიანი ყუთი. ზომა 8,5 X 6,5. სახურავზე სვედადით გამოსახულია ცხენოსანი ჰუსარი, მეორე მხარეს კი დროშა და თოფიარალი (ალბათ არმიის ემბლემა). წიბოზე დაუყვება ქართული წარწერა: „შეგწირე ღაების ეკლესიას ხითრანთ ზაქრიას მეუღლე ნატალიამ“. შიდა მხრიდან დამა აქვს.

ზემოაღწერილი ნივთები შეადგენს რუისის განძის საინტერესო ნაწილს. დანარჩენებს ამჟერად ძლიერ ზოგადად შევცხებით.

6. ბარძიმი ღიღი ზომის, ვერცხლისა. მოოქრული. ზედა და ქვედა ნაწილში იაფფასიანი „თვლებით“ მებალიონებია გაკეთებული. სიმაღლე—34, პირის დმ —14,7 სმ. ბარძიმი რუსული წარწერები აქვს. იგი საერთოდ რუსული „შირპოტრების“ ტიპის ნივთია.

7. უფხუმი ფეშხუმი (თეფშები), 2 ცალი. რუსული წარწერებით, გრავირებული. პირის დმ - 16,5 სმ. ერთერთზე ჯვარცმბა გამოსახული. ნივთები რუსული ხელობისაა.

8. სასანთლე (შანდალი) დაბალი, რკინის, სიმაღლე -7 სმ.

9. შანდლის ძირი ბრინჯაოსი - 14 სმ.

10. შანდლის ნატეხები.

11. რკინის ჯვარი, მონიკვლეებული.

12. დანის ნატეხები.

13. მინის სამირონე ბოთლი ხის ფუნჯით.

14. სპილენძის დამტვრეული ოთხკუთხა კოლოფი.

ასეთია „რუისის განძი“. იგი მთლიანად ეკლესიისათვის შეწირული და ამავდ დანიშნულების ნივთებისაგან შედგება ძირითადად. ზოგიერთ მათგანს ალბათ თავიდან სხვა დანიშნულება ჰქონდა და შემდგომ შეუწირავთ ეკლესიისთვის. მაგ., ჰუსარის გამოსახულებიანი კოლოფი და სხვ.

ვერცხლის ჭურჭლის მეორე კოლექცია სოფ.კორინთიდანაა (ლენინგორის რ-ნი). იგი მუხუეშმა შეიძინა მარგარიტა პეტოვიისაგან 1982 წელს. განძი შედგება ოთხი ჭურჭლისაგან.

1. ომფალსიანი ფასი, ბრტყელძირა, ვერტიკალური პირით. თასი ნაჭედიანი. იგი ძირითადად შემკულია პუნსონით შესრულებული ორნამენტით გარედან. ჭურჭლის ძირი სამი წრი-თა დაყოფილი. ცენტრში მცირე წრეა, რომლისაგან გამოდის სხივები. მომდევნო სარტყელ-ში რტო-ფოთლოვანი ორნამენტია შესრულებული, გვერდი კი ისევ სხივური ორნამენტითაა შემკობილი. ჭურჭლის პირს მსხვილი პუნსონითვე შესრულებული არშია დაყვება. არმიის ქვემოთ წარწერაა: „ქ.როსტომ ჩერქეზაშვილმა შემწირე სამება ვერცხლის“. თასის პირის დ -11,5, რ -3,5 სმ.

2. თასი ვერცხლისა, ფეხიანი, პირგადაშლილი, მუცელი და ფეხიც გოფირებულია. პირს ზემოდან შემოუყვება ხაზოვანი სახე. ზედხედიდან ჭურჭელი ექვსფორცლა ვარდულას შვავს. გარედან პირს შემოუყვება წარწერა, ამოფხაჭნილი ორი სტრიქონად: „ქ. მე ტარიელმა და ჩემმა ძმებმა და ჩემმა ბიძაშვილებმა ბუნტურობმა შემოვწირეთ წმინდა სამებას ვერცხლის თასი ჩვენის სიცოცხლისათვის და ჩვენის სადღეგრძელოთ და ჩვენის ჯანის გასამრთელებლად“. როგორც წარწერიდან ჩანს, ბუნტურობს (ბუნტუროები!) ალევის სამებისათვის შეუწირავთ ჭურჭელი იგი. ევროპული ტიპისაა. თასს ძირზე აქვს რამდენიმე დამდა, რომელთაგან ზოგი ხელოსნისაა, ზოგიც კი სინჯისა, ერთოერთზე ირჩევა თარიღი 1859 წ.

3. სამფეხა სპილენძის ჭურჭელი, სადა ზედაპირიანი. თასს სიმეტრიულად სამი დაბალი ფეხი აქვს. თითოეული ფეხი „ანგელოსის“ (თუ ამურის?) გამოსახვას. ჭურჭლის პირის დმ - 10,5, R - 5 სმ. ჭურჭელი ევროპული ტიპისაა.

4. აზარფეშა ვერცხლისა გრძელი ტარით, კოვზისებრი პირით. ტარის ბოლოს და პირთან მიმაგრების ადგილას სამყურისებრი ორნამენტია. ტარს ზედაპირზე წარწერა აქვს: „ქ. ვარება სოსიკო ზაქარო ჩოჩელი შევწირეთ წმინდას გიორგს სამთა ძმთა აზარფეშა..“ ბოლოში ძნელად გასარკვევია, თითქოს „წელსა“ (?). საინტერესოა, რომ ეს აზარფეშა, განსხვავებით სამი სხვა ჭურჭლისაგან, მ.პეტოევს შეუძენია ლენინგორის რაიონის სოფ. ჭეზვრეთის მცხოვრებ შოთა ჩოჩელისაგან. წარწერაშიც მოხსენიებული სამი ძმანიც ხომ ჩოჩელები არიან.

ალევის სამებას შეწირული ჭურჭელი და წმინდა გიორგის ეკლესიისადმი შეწირული აზარფეშა თავდაპირველად დანიშნულებით ყოველდღიური სახმარი (საერო) ნივთებია. ჭურჭლის და არაპოეტიკულად საეკლესიო იარაღის შეწირვა ეკლესიისათვის, სალოცავი-სათვის, ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში, განსაკუთრებით მთაში. საინტერესოა, რომ თუ შევადარებთ ზემოთ აღწერილ კორინთულ და რუისის კოლექციებს, სწორედ ეს განსხვავებაა თვალშისაცემი. რუისის განძის უმეტესი ნაწილი ტიპიური საეკლესიო იარაღია, ხოლო კორინთული - საერო ტიპის ჭურჭელია.

როგორც ვხედავთ, ზემოთ განხილული ორი „განძი“ საინტერესოა როგორც ტიპოლოგიურად, ისე თავისი წარწერებით. ისინი მრავალი საინტერესო ინფორმაციის მომცემია. მათი სრული განხილვა მომავლის საქმეა, აქ კი ვჯერდებით მოკლე ინფორმაციას, რაც, ვფიქრობთ, დაინტერესებულ პირთა ყურადღებას მიიპყრობს.

რ. დოლაბერიძე

მხედრის მცირე ქანდაკებები თუშეთიდან

თუშეთის სოფელ შენაქოში ნიშტაყოს ბორცვზე გამოვლენილი მხედრის ორი ფიგურა წარმოადგენს შუა საუკუნეების ქართული ლითონის მცირე პლასტიკის იშვიათ ნიმუშს. ერთი მათგანი 1964 წ. შემოვიდა ა.ჯანაშიას სახ.საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში¹, ხოლო მეორე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წ. მონაპოვარია.² ორივე ფიგურა აღმოჩნდა ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობზე, შუა საუკუნეების მასალების შემცველ 0,50 მ სიმაღლის კულტურულ ფენაში, რომელიც უშუალოდ კორდოვანი ფენის ქვეშ იყო განლაგებული. ამ ფენის არქეოლოგიური მასალები — ორმოციოდე გულსაკიდი ჯვარი, ბრინჯაოს ზომორფული მცირე ქანდაკებანი — მამალი, შველი, ჯიხვის თავი, ზიარსხეულიანი ლომები, მრავალრიცხოვანი სხვადასხვა ასორტი-მენტის სამკაული, ცხენის აკაზმულობის დეტალები, მონეტები და სხვ. თავისი ხასიათით აშკარად ამჟღავნებენ კავშირს საკულტო ობიექტთან და მათი გარკვეული ნაწილი, ვფიქრობთ, ხატისათვის შეწირული ნივთები უნდა იყოს³. ეს მასალა მრავალმხრივად საინტერესო, მაგრამ ამჟღავნებს ჩვენი კვლევის მიზანია მხოლოდ მხედრის ორი მცირე ქანდაკების შესწავლა და მათი რაობის დადგენა.

ნიშტაყოს ბორცვზე 1964 წ. გამოვლენილი ბრინჯაოს მხედრის ქანდაკება (ინვ. №34-84:253) ბრტყელი და ცალმხრივია. იგი დამზადებულია ჩამოსხმის წესით. ცხენი გამო-სახულია მარცხენა პროფილით, სტატიურ მდგომარეობაში, რაც მას ერთგვარ მონუმენტურობას ანიჭებს. მას აქვს სწორი ზურგი, მცირედ ამაღლებული გავა და სქელი, ვერტიკალურად დაშვებული ძუა, რომლის თავზე გამოსახულია დაბალი, ფართო შვერილი. კისერი ამაღლებულია, დრუნჩი ჩამოგრძელებული და ბოლომოსრილი. თავზე რელიეფურად გამოყოფილი კონუსური მოყვანილობის დაბალი კოპი აზის, ხოლო მის უკან შვეულად აღმართული რქაა.

აღნიშნის ფიგურა გამოსახულია en face . იგი ცხენთან შედარებით პატარა და არაპროპორციულია. ადამიანის ცხენზე ჯდომბ გამოხატულია პირობითად. იგი კი არ ზის,

- 1 რ. დოლაბერიძე, არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან, თბ., 1973, გვ. 30-33, ტაბ. IV გ.
- 2 რ. დოლაბერიძე, მათუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წ. მუშაობის ანგარიში. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VI, თბ., 1978, გვ. 95, ტაბ. XXIV.
- 3 ღვთაებთა კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად მცირე ქანდაკებების, ჯვრებისა და სხვა პირადი ნივთების სალოცავში შეწირვის წესი გადმონათვის სახით საქართველოს მათში ბოლო დრომდე შემორჩა. ამის ერთერთ საუკეთესო ილუსტრაციას წარმოადგენს სვანეთის ეკლესიებში დაცული შეწირულობანი, რომელთა შორის გვხვდება როგორც თანამედროვე სამკაული, ჭურჭელი და სხვა ნაწარმი, ისე ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული სხვადასხვა დროის ნივთები. მ. ჩართლანი, სვანეთის მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლების შესწავლისათვის. — სვანეთი I, თბ., 1977, გვ. 12-13.

არამედ ჰაერშია დაკიდებული და ცალი ხელით კისერს ებჯინება⁴. მეორე ხელის მდებარეობა გაურკვეველია. ერთი შეხედვით იგი ჩამოტეხილია, მაგრამ შევერილი, რომელიც ხელის ნაწილად შეიძლება მიგვეჩინა, ამალღებულია, აქვს მომრგვალებული წვერი და დამოუკიდებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. თავი უშუალოდ ტორსზეა დადგმული, იგი მრგვალია, ბურთულა, ნაკვეთბის ჯანდუმე. ფიგურა შიშველია, მკერდი ბრტყელი აქვს, მუცელი გამონექილი, ფეხები უფორმო შევერილების სახითაა გადმოცემული ცხენის წინ. გამოსახულება ტლანქი, უმოძრაო და უსიცოცხლოა. ქანდაკების უკანა მხარე ბრტყელია. ზომა: 3,3X2,4 სმ (ნახ. I).

1

2

1976 წ. აღმოჩენილი ბრინჯაოს მხედრის ქანდაკება (ინვ. №6-976:454) აგრეთვე ბრტყელი და ცალმხრივია. დაზარალებულია ჩამოსხმის წესით. ცხენი გამოსახულია მარცხენა პროფილით. იგი პლასტიკური ფორმებით და დინამიურობით ხასიათდება. წინა და უკანა ცალ-ცალი ფეხი ოდნავ განზე აქვს გადაშლილი, რითაც მოძრაობის გამოსახვის ერთგვარ ცდას ვხედავთ. ფეხებზე ოთხ-ოთხი ცრუ ცვარაა გამოყვანილი. რკალისებურად შეზნექილი გიწრო, დაგრძელებული ზურგი მაღლა აზიფულ გავაში გადადის, რომელსაც ცრუ ცვარათი დაფარული რკალისებურად მოხრილი ვრცელი ძუა ებმის. გულ-მკერდი გამონექილია და მასზე რელიეფური რგოლია გამოსახული. მაღალი მორკალული კისერი დაგრძელებულ დრუნჩში გადადის. პირი ღრმა ღართ ორდაბა გაყოფილი. თვალი გადმოცემულია რელიეფური რგოლით. მცირე შევერილი თავზე ყურს გამოსატაცეს, ხოლო მასზე მოგრძო შევერილი კისერზე- რქას. ფარეი ცრუ ცვარას ორი რიგითაა გამოსატეული. ცხენის აკაზმულობიდან აღნიშნულია სადავე და საძე. სადავე ცრუ ცვარას რიგით შემკული საღტაა, რომელიც ცხენის დრუნჩსა და ადამიანის თავს შორის არის გამოზმული, ხოლო საძე წარმოდგენილია გავაზე დატანილი რელიეფური რგოლით და რამდენიმე ცვარათი. ქანდაკებას უკანა მხარე ბრტყელი აქვს. ზომა: 4,5X 5 სმ (ნახ. 2).

ცხენისა და მხედრის გადმოცემაში დარღვეულია საერთო მხატვრული გადაწყვეტა. ცხენთან შედარებით ადამიანის ფიგურა ბრტყელი და უაღრესად სქემატურია, ამასთან მოკლებულია ყოველგვარ პროპორციულობას. იგი ცხენის ზურგზე ღრმადაა მოთავსებული და გადმოცემულია en face, ხასიათდება სხეულის ნაწილების გეომეტრიზაციით. თავი გამოხატულია ცრუ ცვარათი გარემომოვლელი მოზრდილი რგოლით, ხოლო სხეული-ტრაპეციის ფორმის ბრტყელი და თხელი ფირფიტით. სხეულზე ვენტრიკალურად განლაგებული ცრუ ცვარას ორი რიგი ცხენის მუცელზე ეშვება და სქემატურად გამოსატაცეს შეეხება.

სხეულის ნაწილების გეომეტრიული ფორმებით გადმოცემა, ზოგიერთი ნაწილისა და ნაკვეთის სრული უაღრესობა, ცხენზე ჯდომის არაბუნებრივი პოზა და სხვა ნიშნები მხედრის ფიგურას აბსტრაქტულ ხასიათს ანიჭებენ, ხოლო ცვარათი შემკული რგოლი- თავის გამოსახულება, რომელიც პირველ რიგში იპყრობს ყურადღებას, დეტალებობის შეგრძნებას იწვევს.

შენაქოს მხედრის ფიგურები უმოძრაო და უსიცოცხლოა. მხოლოდ ცვარათი შემკული ცხენი გამოირჩევა პლასტიკური ფორმებით, მოძრაობის გამოსატაცის ერთგვარი ცდითა და მოხდენილობით. საზოგადოდ, ამ ფიგურის მხატვრული შესრულების დონე მეორე ფიგურასთან შედარებით გაცილებით უფრო მაღალია. ფიგურის მხატვრული მორთულობა - ცრუცვარა და რგოლები, წმინდა დეკორატიული მიზნის გარდა, გამომხატველობით ხასიათსაც ატარებენ -

4 პ. უეაროვა აღნიშნავს, რომ ასეთი პოზა გვხვდება ყველა ამგვარ გამოსახულებებზე კავკასიის საზღვრებს გარეთაც, რაც შესაძლებელია იმიტომ აიხსნას, რომ ადამიანის გამოსახულების პროფილში გადმოცემა არ იცოდნენ.

მათი საშუალებით გამოყოფილი და აქცენტრირებულია ცალკეული ფორმები. მთლიანად კი ცხენოსნის ფიგურა თავისი მოხდენილი სილუეტით, მოდელირებული ფორმითა და მდიდრული მხატვრული დეკორით დიდებულ, საზენიმო შთაბეჭდილებას ახდენს.

შენაქოს მხედრის ქანდაკებები არქაულ იერს ატარებენ. მხატვრული სტილითა და შესრულების მანერით ისინი ახლოს დგანან საქართველოს რკინის ხანისა და ანტიკური პერიოდის ამავე ხასიათის მცირე პლასტიკურ ნიმუშებთან.

ზემოაღწერილი მხედრის ფიგურები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნიშტაყოს ბორცვის შუა საუკუნეების კულტურული ფენებიდან მომდინარეობენ. ისიც აღინიშნა, რომ ამ ფენის მასალა საკულტო ხასიათს ატარებს და იგი უმთავრესად სალცავისათვის გაღებული შეწირულობა უნდა იყოს. ნივთები სხვადასხვა დროისაა, მაგრამ მათ შორის უმრავლესობას საკმაოდ კონკრეტული თარიღი გააჩნია, რაც დღეისათვის საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მთელი ეს მასალა VIII-XIII სს. ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში თავსდება.

ნიშანდობლივია, რომ ქრისტიანულ ხელოვნებაში მხედრის გამოსახვის არქაული ტრადიციები ქრება და ყალიბდება მხედრის, ქრისტიანული წმინდანის იკონოგრაფიული სახე. ყოველ შემთხვევაში, შენაქოს ქანდაკებების მსგავსი ნიმუშები საქართველოს ბარში ჯერჯერობით ჩვენთვის არ არის ცნობილი. ჩრდილო კავკასიაში კი, სადაც ქრისტიანული რელიგია უფრო გვიან და ძნელად ვრცელდება, ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთში, ამ სტილის მხედრის ბრტყელი ქანდაკებები არაერთგანაა დადასტურებული. როგორც ამ ბოლო ხანების გამოკვლევებით ირკვევა, ზოგი მათგანი VIII-IX სს. სამარხულ კომპლექსებში ნაპოვნი, ორ შემთხვევაში კი მათი შემცველი კატაკომბები IX ს. დასაწყისით თარიღდება.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შენაქოს მხედრის ქანდაკებების თარიღი VIII-IX სს. ადრეული არ უნდა იყოს. რაც შეეხება მათ ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს, დღეისათვის პირობითად იგი XI-XII სს. შეიძლება განისაზღვროს.

მხედრის ორივე ფიგურა ერთი კულტურული ფენიდან მომდინარეობს და სინქრონულია. ყოველ შემთხვევაში, მათ შორის დიდი ასაკობრივი სხვაობა არ უნდა იყოს. ამიტომ მათი შესრულების განსხვავებული მხატვრული დონე არა ქრონოლოგიური სხვაობით, არამედ ოსტატის ხედვით და ხელის გააფულობით უნდა იყოს განპირობებული.

ცხენოსნის მხატვრული სახე მყარადაა დამკვიდრებული კავკასიის და კერძოდ, საქართველოს უძველესი სახვითი ხელოვნების თემატიკაში. ამ კომპოზიციამ რკინის ხანიდან მოყოლებული განვითარების გრძელი გზა განვლო და ასახვა ჰპოვა ნივთიერი კულტურის სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებზე: ბრინჯაოს სარტყლის გრაფიკულ ნახატებში⁷, მცირე

5 ამ ფენაში გამოვლენილი მონეტები, (არაბული დირჰემი - VIII ს. ბოლო, აღექისი კომინანოსის სპილენძის მონეტა -XI ს. ბოლო და ბაგრატი IV ვერცხლის მონეტა -XI ს. შუა ხანები), ყველა გახვრეტილია და, ჩანს, სამკულადად უხმარიათ, მაგრამ მათი არსებობა აუცილებლად გასათვალისწინებელია მასალის დასათარიღებლად. რ.დოლაბერიძე, არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან; რ.დოლაბერიძე, მთათუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში, გვ.95-96; რ.დოლაბერიძე, მთათუშეთის დაზვერვით-არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (1975 წ.)-საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ., 1977, გვ.149. *Б.Б. К о в а л е в с к а я*, Изображение коня и всадника на средневековых амuletах Северного Кавказа, Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы, м., 1978, с. 115-117. *შ.ამირანაშვილი*, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ.40, ტაბ.15; *მ.ხიდაშელი*, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში, თბ., 1982, ტაბ. I, XXI, XXX.

პლასტიკაში - მრგვალი და ბრტყელი ქანდაკებების სახით⁸, შტანდარტებზე⁹ თუ სხვა სარიტუალო საგნებზე¹⁰, ბალთებზე¹¹, კერამიკაზე¹², გლიპტიკურ ძეგლებზე¹³, მონეტებზე¹⁴, შუა საუკუნეების ხელოვნების ძეგლებზე, მათ შორის სკულპტურაში¹⁵, სვანურ საწესო მხატვრობაში¹⁶ და საზოგადო ეთნოგრაფიულ ყოფაში¹⁷.

ზემოდასახელებულ სხვადასხვა პერიოდისა და ხასიათის ძეგლებზე განსახიერებელი მხედრები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც გამოსახვის მანერით, სტილისტური თვალსაზრისით და მხატვრობით, ისე იმ სპეციფიკური ნიშან-სიმბოლოებით, რომლებიც ცალკეული ჯგუფის ფიგურებს, ზოგჯერ კი ცალკეულ ნიმუშებს თავისებურ შინაარსს ანიჭებენ და მათ განსხვავებულ ფუნქციონალურ თვისებებზე მიანიშნებენ. ამიტომ მხედრის სახის შესწავლა და მისი სემანტიკის კვლევა მთელი ამ მასალის სპეციფიკის გათვალისწინებით, ამასთან აუცილებლად ფართო ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების მოშველიების ფონზე უნდა წარმართოს. ამ სტატიაში საკუთრივ შენაქოს მხედრის ფიგურების შესწავლისა და მათი სემანტიკის გარკვევის ცდაა მოცემული და მას არა აქვს ფართო

- 8 გ.გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 103, ტაბ. XXIII; შ.ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58-60, ტაბ. 17; შ.М.Гогодзе, Л.Н. Панцхавა, М.В. Дариспанашвили, Работы Носири-Мухурчской археологической экспедиции в 1974-1975 гг. - საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ., 1977, გვ. 64, ტაბ. VII, VIII; გ.ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, თბ., 1957, გვ. 73-75, სურ. 12; თბილისი I, არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1978, ფერადი ტაბ. VII.
- 9 Я.И.Смирнов, Ахалгорийский клад, Тифлис, 1934, გვ. 60-61; ი.გაგოშიძე, ადრენტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, გვ. 44, ტაბ. IV, V, VI.
- 10 П.С. Уварова, Материалы по археологии Кавказа, VIII, табл. XXI, 3; Б.А. К у ф т и н, Материалы по археологии Колхиды, Тб., 1949, с. 243-245, рис. 55.
- 11 Б.А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949, с. 24, табл. III; П.С. У в а р о в а, Коллекции Кавказского Музея, т. V, Тифлис, 1902, с. 17, рис. II и 12; მ.ხიდაშელი, ბრინჯაოს მხატვრული და მუშავების ისტორიისათვის ანტიკურ საქართველოში, თბ. 1972, 80-86.
- 12 Ю.М. Г а г о ш и д з е, Самадло, Тб., 1979, с. 94-95, табл. XV, XVI.
- 13 ი.გაგოშიძე, ადრენტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, გვ. 25-42, ტაბ. II; მარგარიტა ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახ. მუზეუმის გემები, III, თბ., 14, ტაბ. VI; ქ.ჯავახიშვილი, ურბნისის ნაქალაქარის გოპტიკური ძეგლები, თბ., 1972, გვ. 12, 81-82, ტაბ. VIII; მარგარიტა ლორთქიფანიძე, კოლხეთის ძვ.წ. V-III სს. საბეჭდავი ბეჭდები, თბ., 1975, გვ. 93-95, ნახ. 24.
- 14 გ. ლუნდუა, სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობანი ბიჭვინტაში ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II-ახ.წ. IV სს. - დიდი პიტუნტი, I, თბ., 1975, გვ. 294-341; მისივე, ერთხელ კიდევ ტრაპეზუნტის მონეტების იკონოგრაფიის შესახებ. დიდი პიტუნტი, II, თბ., 1977, გვ. 343-346.
- 15 Г.К. В а т н е р. Образ воина-всадника в скульптуре средневековой Грузии и древней Руси. - II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977.
- 16 ვ.პარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1933, ტაბ. III, V, IX, XXI, XXIa.
- 17 ი. სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1967, გვ. 144-160; მისივე, ანთროპომორფული გამოსახულებები ქართულ ხალხურ ორნამენტში. - „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 1976, გვ. 8-9; მისივე, მთა-ოუშეთის ციხე-ნაგებობათა ორნამენტი. - „ძეგლის მეგობარი“, 7, თბ., 1966, გვ. 25-26; ლ. ბედუციძე, სვანურ ავეჯზე მოცემული ზოგიერთი სიმბოლური გამოსახულების შინაარსის ახსნისათვის. - სვანეთი, თბ., 1977, სურ. 53, 54.

დასკვნების გამოტანის პრეტენზია. ამიტომ ჩვენ შევჩერდებით ამ რთული და ფართო თემის მხოლოდ იმ ასპექტებზე, რომლებიც, ჩვენი აზრით, ინტერესს წარმოადგენს უშუალოდ ამ სტატიისათვის.

როგორც ცნობილია, უძველესი სახვითი ხელოვნება სიმბოლური ხასიათის სახეებითა და სიუჟეტებითაა გამსჭვალული. სიმბოლოები რეალური საგნებისა და მოვლენების გადმოცემას ემსახურებოდნენ. ამასთან, სიმბოლოსა და იმ მოვლენას შორის, რომელსაც ის განასახიერებდა, გარეგნული მსგავსება აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა. სწორედ ამიტომაც, რომ სახვითი ხელოვნების უძველესი ძეგლები, ატარებენ რა განსახიერებლ აზრობრივ დატვირთვას, ასახავენ საზოგადოების სულიერ კულტურას— მათ რელიგიურ შეხედულებებსა და მსოფლხედვას. სიმბოლური ენა ხალხის რწმენა—წარმოდგენებში ღრმად იყოს დავიწყებას მიეცა და დღეს ეთნოგრაფიულ, ფოლკლორულ და ენობრივ მასალებში შემორჩენილი ცალკეული ცნობა და მინიმუმბანი თუ გვეხმარება ამ სიმბოლოების ამოცნობაში.

შენატოს მხედრის ფიგურებში ღრმა სიმბოლიკაა ჩატკოვილი. სიმბოლურია რგოლი, რომლითაც ადამიანის თავია გამოხატული, და რქა, რომელიც ცხენს ერთგან თავზე, ხოლო მეორეგან კისერზე აქვს გამოსხმული. ეს სიმბოლოები ხაზგასმით მიაწინებენ, რომ ფიგურა საკრალურია.

შენატოს მხედრის ფიგურებს ერთმანეთთან განსაკუთრებით აახლოებს სწორედ ეს დეტალი. რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ფიგურებს ერთი და იგივე შინაარსობრივ—ფუნქციონალური დანიშნულება ჰქონდათ, ამიტომ მათი სემანტიკის კვლევაც ერთი მიმართულებით უნდა წარიმართოს.

რქოსანი ცხენის თემა საქართველოში ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში შემოდის და ამ პერიოდის ძეგლებისთვის განსაკუთრებით ჩანს დამახასიათებელი. მხედარი რქოსან ცხენზე გამოსახულია ახალგორისა¹⁸ და ყანჩაეთის¹⁹ შტანდარტებზე, აგრეთვე ალგეთის²⁰, ყანჩაეთისა²¹ და ვანის²² საბეჭდავ ბეჭდებზე. ამ ძეგლებზე რქა ცხენის თავზე მაღალი და მოხრილი შვერილის სახითაა გადმოცემული.

შენატოს ერთ ფიგურაზე რქა გამოსახულია ცხენის თავზე მაღალი და სწორი შვერილით, ხოლო მეორეზე ცხენის კისერზეა მოთავსებული და სწორ, შეღარებით დაბალ შვერილს წარმოადგენს. რქის გამოსახვა შენატოს ცხენებზე არ უნდა იყოს შემთხვევითი მოვლენა და იგი უნდა განიხილოს როგორც გარკვეული შინაარსის მქონე სიმბოლო.

როგორც დავინახეთ, რქოსანი ცხენის სიმბოლიკა და მასთან დაკავშირებული წარმოდგენა უძველესი დროიდან მომდინარეობს და, შენატოს ფიგურების მიხედვით თუ ვიხსენებთ, საქართველოს მთაში შუა საუკუნეებშიც განაგრძობს არსებობას.

რქოსან ცხენს ფანტასტიკურს²³ ან კიდევ „მარტორქა-ცხენს“²⁴ უწოდებენ. მისი ამგვარი ხედვა განპირობებულია იმით, რომ მას ცხენისთვის უჩვეულო ნიშანი—რქა ამკობს. საზოგადოდ რქა და რქის სიმბოლიკა ერთ-ერთ სადავო საკითხს წარმოადგენს ქართული წარმართული რელიგიის საკვლევ მასალებს შორის.

18 Я.И.Смирнов, დასახ.ნაშრ., გვ.60-61.
19 ი.გაგოშიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.43-47, ტაბ. IV, V, VI.
20 Б.А.Кутин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, გვ.35, ტაბ. XI; მარგარიტა ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, III, თბ., 1963, გვ.42, ტაბ. VI.
21 ი.გაგოშიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.25-43, ტაბ. II.
22 მარგარიტა ლორთქიფანიძე, კოლხეთის ძვ.წ. V-III სს. საბეჭდავი ბეჭდები, თბ., 1975, გვ.93-96, სურ. 24, ტაბ. VI.
23 Я.И.Смирнов, დასახ.ნაშრ., გვ.60-61; ი.გაგოშიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.35.
24 მარგარიტა ლორთქიფანიძე, კოლხეთის ძვ.წ. V-III სს. საბეჭდავი ბეჭდები, გვ.93-96.

საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ რქებშია ჯიხვისა და ირმის ღვთიური ძალა. ქართული მკვლევრები ამ მოვლენას შემდეგნაირად ხსნიან. მაგალითად, ი. სურგულაძე იმ აზრისაა, რომ ირმისა და ჯიხვის რქები გაგებული უნდა იყოს როგორც მათ სხეულზე ამოსული მცენარე, ნაყოფი და აქედან გამომდინარე იგი რქებს სიცოცხლის ხეს და ნაყოფიერების იდეას უკავშირებს²⁵. ლ. ფანცხავას კოლხურ-ყობანური ცულემის განხილვისას ირმის რქები აგრეთვე სრცოცხლის ხის სიმბოლოდ მიაჩნია²⁶. ი. კიკვიძეს გამოთქმული აქვს ვარაუდი, რომ ირმის რქას მაგიური ძალა მიენიჭა მიწის და მუშავეების პროცესში, როგორც მოსახერხებელ მასალას პრიმიტიული მიწის საჩიჩქნი იარაღის გასაკეთებლად²⁷. ზ. კიკნაძე კი რქის სიმბოლურ არსს უშემერული და სემიტური ენობრივი მასალებით ხსნის. ამ ენებში რქა და სხივი ერთმანეთის ექვივალენტურია - რქა ამავე დროს სხივსაც ნიშნავს, რადგან ეს ენები იმ შორეულ ეპოქას მიეკუთვნებიან, როდესაც რქებში ხედავდნენ შენივთებულ სხივებს, მატერიალიზებულ ნათელს. როგორც ზ. კიკნაძე აღნიშნავს, „დიდება“, „ბრწყინვალეობა“, „რქა“ ღვთიური არსების გამოვლენაა²⁸. ამის გამოა, რომ რქა, როგორც შენივთებული სხივი, ზემსწრაფი სინათლის სიმბოლო, მოუცილებელი ატრიბუტია ყოველი ტაძრისა და ღვთაების²⁹. რქის ამგვარი გაგება ჩვენ ყველაზე მართებულად მიგვაჩნია, მით უფრო, როც რქის მანათობელი თვისების შესახებ აღნიშნული აქვს ვაჟას. კერძოდ, ამაზე მიუთითებს გარეული ჯოგების ბელადის ჯონქიას ეპითეტები „რქანათლიანი“ და „რქამნათი“³⁰. ვაჟას ეს მინიშნება იმის დადასტურებაა, რომ წარსულში ქართველ ტომებში რქა სხივისა და სინათლის მნიშვნელობით, მის სიმბოლოდ აღიქმებოდა და ეს წარმოდგენა სულ ბოლო დრომდე ცოცხლობდა საქართველოს მთაში³¹.

ქართული ეთნოგრაფიული ნიადაგი, აგრეთვე, იძლევა იმის საფუძველს, რომ ცხენის თავზე გამოსახული რქა სხივური ბუნების შეიძლება იყოს, თუკი ამ ნიშანს „ნაწილიანობის“ კონცეფციით ავხსნით. როგორც ვ. ბარდაველიძის გამოკვლევებიდანაც ცნობილი, „ნაწილიანი“ რქეულია. მას მთვარის ღვთაება და მზის ღვთაების იპოსტასი დიდი დედა თავად ან თავისი წილი ღვთაებების მეშვეობით გადასცემენ თავის ნაწილებს, სხივებს. ასტრალური ღვთაებიდან გადასული სხივური ბუნების „წილი“ თვით ხდება სინათლის წყარო³². ამ შეხედულების საილუსტრაციოდ ქართულ ეთნოგრაფიაში მწირო მასალებია შემონახული. ცნობილია მხოლოდ, რომ ხევსურთა რწმენით ადამიანს ღვთისაგან ბოძებული „ნაწილი“ ბეჭებს შორის ჰქონდა მოთავსებული და იგი ბრწყინვალეობას გამოასხივებდა. გამოსარჩევი ნიშანი იყო აგრეთვე „თვალი“, რომელიც სხივოსანი რკოლის ან ბურთულის სახით ჰქონდათ წარმოდგენილი. თვალის მფლობელი შეიძლება ყოფილიყო როგორც

- 25 ი. სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში, გვ. I27, I41.
- 26 ლ. ფანცხავა, კოლხური და ყობანური კულტურების მხატვრული ხელოსნობის ისტორიისათვის, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1975.
- 27 ი. კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. I91.
- 28 ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, თბ., 1979, გვ. I90.
- 29 იქვე, გვ. 92.
- 30 ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, გვ. I91.
- 31 გარეული ნადირის რქები საქართველოს მთაში დღემდე ხატ-სალოცავებისა და ეკლესიების მოუცილებელი ატრიბუტია. ვციქრობთ, რომ ისინი ამ შემთხვევაშიც სიმბოლურად სხივებს და მათ ბრწყინვალეობას გამოხატავენ; ხატ-სალოცავების ღვთიური არსის, სხივური ბუნების, მისი ელვარებისა და ბრწყინვალეობის ხატს განასახიერებენ. ხატ-სალოცავების ნათელი ბუნებისა და ელვარების შესახებ აღნიშნულია ქართულ ფოლკლორში. დიდა წმინდა სამება, ცისკიდურამდე ელავსო, თავის ყმის გამჯავრებელსა ნაბადვიითა სთელავსო („გერგენტულა“). იხ. ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.
- 32 В. Бардавелидзе, Древнейшие верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, с. 106-110.

აღამიანი, ისე ცხოველი, სვანების წარმოდგენით, „დაჯილდოებულ ხარებს“ თვალი კი-
სერზე, კანქვეშ გამოყოფილი ბურთულის სახით აქვთ გამოყოფილი³³. საკითხის ამგვარი
გაგების თანახმად, რქა უნდა წარმოვიდგინოთ როგორც ზებუნებრივი, მთვარისა და მზის
ღვთაებრივი საწყისებთან წილნაყარობის ნიშანი, სხივისა და ნათელის, ღვთაებრიობის
მატერიალური გამოვლენა-სიმბოლო.

მეორე სიმბოლო, როგორც აღვნიშნეთ, მხედრის ერთ ქანდაკებაზე დიდი, ცვარათი
გარშემოვლებული რგოლია, რომელიც ადამიანის თავს გამოხატავს. იგი დიდებულ, საზეი-
მო შთაბეჭდილებას ახდენს და აშკარად მიანიშნებს ამ ფიგურის საკრალურობაზე.

შენაქოს მხედარი არ დგას განყენებულად. მას თავისი ორეული გააჩნია სვანეთ-
ში³⁴. სვანეთის მხედარი შედარებით უფრო სტილიზებული და აბსტრაქტულია, მაგრამ
რგოლისებური თავით იგი შენაქოს მხედრის მეტად საინტერესო ანალოგიას წარმოადგენს.

ვ.ბარდაველიძის გამოკვლევებით წრისებრი და მრგვალი ობიექტები ქართული ხალ-
ხის სარწმუნოებრივი წარმოდგენებში მზისა და სავსე მთვარის გამოსახულებებთან იყვ-
ნენ ღამსვაცავებული და ასოცირებული³⁵. ამ წარმოდგენათა საფუძველზე უნდა ვიფიქროთ,
რომ რგოლი, რომლითაც ადამიანის თავია აღნიშნული, ასტრალურ მნათობს-მზეს ან
მთვარეს გამოხატავს. ეს აზრი მის უფრო სარწმუნოა, რომ ქართულ ხალხურ ორნამენტებ-
ში, ისევე როგორც საწესო მხატვრობაში, სულ ბოლო დრომდე შემორჩა ასტრალური ფიგურ-
ით ადამიანის თავის გამოხატვის ტრადიცია. იგი ხან უბრალო წრე ან წრიული ლაქაა,
ხან რადიალურად განსხვავებულ მზეს წარმოგვიადგენს, ანდა გადმოკვეთილი მგორავი,
მცხუნვარე მზის სიმბოლოთი - ბორჯღაღათი³⁶.

უძველესი სიმბოლოების ახსნის თვალსაზრისით დღეს ყველაზე მეტყველ ძეგლს
სვანური საწესო გრაფიკული ხელოვნება წარმოადგენს. მართალია, ამ ნახატებში გამოსა-
ხული ნიშან-სიმბოლოები ხშირად პირობით ხასიათს ატარებენ, მაგრამ ხალხურ გადმო-
ცემებში ჯერ კიდევ შემონახულია უძველესი შეხედულებანი კონკრეტულ შემთხვევაში
კონკრეტულ ჭრელასთან დაკავშირებით. ეს პირობითობა ვლინდება ორი სხვადასხვა მნა-
თობის - მზის და მთვარის გადმოცემაშიც. ისინი ხშირად ერთნაირი ჭრელით-სხივებიანი
წრეხაზით, წრეხაზით და წრით გამოიხატებიან. მაგრამ მთვარე, მზისგან განსხვავებით,
გადმოცემა აგრეთვე რგოლით და სპირალითაც³⁷, ე.ი. გულამოდებული ფიგურით. მთვარის
გამოხატვის ეს თავისებურება ვლინდება მთვარის სახელობის რიტუალური კვერის -
ლაწდაშ ლემზირის ფორმაშიც. იგი დისკოსებრი და ქიმებიანია, ისევე როგორც მზის
გამომხატველი რიტუალური კვერი, მაგრამ მისგან განსხვავებით შუაგულში გაკეთებული
აქვს ნაჩვრეტი³⁸. მთვარის გადმოცემა რგოლის საშუალებით მისი წარმოსახვის უძვე-
ლესი ფორმა უნდა იყოს, რომელიც დღემდე შემორჩა საწესო გრაფიკულ ხელოვნებაში და
რიტუალური კვერების სახით. ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე, ვფიქრობთ, რომ რგო-
ლი, რომლითაც მხედრის თავია გამოხატული, მთვარის ემბლემა, მისი სიმბოლური გამო-
სახულებაა და ამ ღვთაებას თუ წმინდანს მთვარის კულტთან აკავშირებს.

მხედრის ფიგურების აღმოჩენა კულტურულ ფენაში ქრისტიანულ ჯვრებთან ერთად,
რომელთა შორის ორი ჯვარცმის გამოსახულებანია, ბუნებრივია, საფუძველს იძლევა
ვიფიქროთ, რომ ეს მხედარი ღვთაება ქრისტიანული რელიგიის კულტის სფეროში მოქცეული

33 В.Бардавеллидзе, *დასახ.ნაშრ.*, გვ.109-110.
34 შ.ჩართლანი, სვანთა უძველესი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები არქეოლოგიური
მასალების შუქზე. -სვანეთი, I, თბ., 1977, გვ.93, ნახ.107.
35 ვ.ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1941,
გვ.63-77; მისივე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუ-
შები, გვ.39, 83-92.
36 ი.სურგულაძე, ანთროპომორფული გამოსახულებანი ქართულ ხალხურ ორნამენტში. -
ძეგლის მეგობარი, 42, თბ., 1976, გვ.6.
37 ვ.ბარდაველიძე, ქართული (საწესო)... გვ.39.
38 იქვე, გვ.84-92.
39 ამ კვერის გამოცხობა და შეწირვა ნაშუაღამევს ხდებოდა.

წმინდანია. როგორც ცნობილია, ქრისტიანული აღმოსავლეთის მხედარი წმინდანებიდან საქართველოში და განსაკუთრებით მთის რეგიონში ყველაზე დიდი პოპულარობით წმ.გიორგი სარგებლობდა. წმ.გიორგის სახელობისაა მთის ხატ-სახლცაფების უმრავლესობა. ისინი ხალხური წმ.გიორგის-ლამაისა და სხვ. საბრძანისებია. ყოველივე გვაფიქრებინებს, რომ შენაქოს მცირე ქანდაკებები ქრისტიანი წმინდანებიდან მხოლოდ წმ.გიორგის გამოსახულება შეიძლება იყოს. ამავდროს ფიგურების არქაული იერი და ამჟამად წარმართული ელემენტები მათ გარეგნობაში - ცხენის რქა, რომელიც, ჩანს, სხივისა და ბრწყინვალეობის სიმბოლოა და ამავდროს ღვთაებრივობას გამოხატავს, აგრეთვე, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, მთვარის ნიშანი - რგოლი, თავის სანაცვლოდ, ამჟამად მიანიშნებენ, რომ ამ წმინდანის საწყისები წარმართული რელიგიის ასტრალურ ღვთაებათა პანთეონიდან მომდინარეობენ, კერძოდ, მთვარის ღვთაებას უკავშირდებიან.

ჩვენს მოსაზრებას კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი არგუმენტი გააჩნია, კერძოდ, ის, რომ ქართულმა ზეპირსიტყვიერებამ შემოგვინახა ცნობა. წმ.გიორგის რქოსანი ცხენის შესახებ⁴⁰ ს.ბარნაველის აზრით, წმ.გიორგის ცხენის რქა აიხსნება წმ.გიორგის გაიგივებით მთვარის ღვთაებასთან, რადგან ქართულ ფოლკლორში ახალი მთვარის ნამგლის ბოლოებს ეწოდება „რქანი“-„თვარემა ხუთმეტისაშა შამაიმტვირინა რქანიო“⁴¹. მთვარე რომ რქებით გამოისახებოდა და ხარის რქები ჩვეულებრივ მთვარის ნიშნად ითვლებოდა, აღნიშნული აქვს ივ.ჯავახიშვილს⁴² აღსანიშნავია, რომ რქისა და ახალი მთვარის ერთ-მოლოგიური კავშირის შორეული ფესვები და მთვარის რქების მანათობელი თვისება ჯერ კიდევ შუამდინარულ მითოლოგიურ ტექსტებშია დადასტურებული, სადაც მთვარის მიმართ ნათქვამია: „თვის დასაწყისში ქუეყნად გამოჩენისას რქა გაიბრწყინე ნიშნად დღისა ექვსისა“⁴³. ამ მასალის ფონზე ს.ბარნაველის ეს მოსაზრება მეტ დამაჯერებლობას იძენს.

ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მონაცემებით წმ.გიორგის კულტში მთვარის ღვთაების ბუნება გამოსჭვივის, იგი ამ უძველესი წარმართული ღვთაების ფუნქციების მატარებელია. მთვარის ღვთაებიდან ჩანს მასზე გადასული ნადირთპატრონი ფუნქცია⁴⁴, ამინდის პატრონის, მცენარეულობის სულისა და ადგილის დედის ნიშნები⁴⁵, ვაჟიანობაზე ზრუნვა და საერთოდ მამაკაცთა მფარველობა⁴⁶. ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს, რომ შენაქოს მხედრები მთის მოსახლეობის წარმოდგენებში არსებული ხალხური წმ.გიორგის ერთ-ერთ ადრეულ ხატებად მივიჩნიოთ⁴⁷.

40 ს.ბარნაველი, ქართული მეომარი ღვთაების იკონოგრაფიისათვის, -ძეგლის მეგობარი, თბ., 1979, გვ.37.

41 იქვე, გვ.39.

42 ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, თბ., 1979, გვ.99.

43 ზ.კიკნაძე, დასახ.ნაშრ., გვ.109.

44 ვ.ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწყისო... გვ.53; ე.ვირსალაძე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, თბ., 1964, გვ.118-120; მ.მაკალათია, წარმართული ხასიათის ზოგიერთი საკულტო ძეგლი სვანეთში.- სვანეთი, I, თბ., 1977, გვ.27-29.

45 ე.ვირსალაძე, დასახ.ნაშრ., გვ.120.

46 ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ.96; მ.მაკალათია, დასახ.ნაშრ., გვ.29-30.

47 ფიქრობენ, რომ წმ.გიორგის, მეომარი მხედრის იკონოგრაფია უკვე VI-VII სს. ქვის რელიეფებზეა მოცემული (წებელა, ბრნაძორი, მარტვილი).

იხ. მ.პ.Привалова, Павниси, Тб., 1977, გვ.64-65. X ს. ბოლოდან კი, წმინდანის სახელის აღნიშვნით, იგი ფართოდ ვრცელდება ჭედურობაში, მაშინ როდესაც ბიზანტიური ხელოვნება და საზოგადოდ ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ხელოვნება, გამონაკლისის გარდა, წმ.გიორგის ამ სახეს XII საუკუნემდე არ იცნობს

შეხვედრება წარმართობისდროინდელი მხედრის სახის ღვთაებრივობაზე ქართველთა მკვლევარების მიერ თითქმის ერთხმადაა გაზიარებული, მაგრამ მისი ბუნება და ხასიათი სხვადასხვაგვარადაა გააზრებული და ახსნილი. ივ.ჯავახიშვილის გამოკვლევა იმის თაობაზე, რომ ქართველთა წარმართული სარწმუნოების უზენაესი ღვთაება-მთვარის ღვთაება ღმერთი მამაკაცი იყო, რომლის ადგილი ქრისტიანულ ხანაში წმ.გიორგიმ დაიკავა⁴⁸, ბევრ მკვლევარს საფუძველს აძლევს იფიქრონ, რომ მთვარის ღვთაების მატერიალური ხატი უნდა იყოს ანტიკური ხანის ქართული მცირე ხელოვნების ძეგლებზე გამოსახული მებრძოლი მხედარი. როგორც ი.გაგოშიძე თვლის, ქართველებს მთვარის ღვთაება შუბოსანი მხედრის სახით უნდა მყვლოდათ წარმოდგენილი, რომლის იკონოგრაფიული სახე ძვ.წ. V ს. ჩამოყალიბდა და აისახა ადგილობრივ საბეჭდავ ბეჭდებზე, შტანდარტებსა და მცირე ქანდაკებებზე⁴⁹. ლ.წითლანაძეს ყაზბეგის ეპყენებიანი ითიფალური მხედრები მიაჩნია მთვარის ღვთაებად და წმ.გიორგის წინაწინააღმდეგ⁵⁰. მ.ხიდაშელი მთვარის ღვთაებას უკავშირებს მხედრის ფიგურას ორს-ძუარიდან, წინააღმდეგ ბ.კუჭტინისა, რომელიც მას მზის ღვთაებად თვლის⁵¹, ხოლო ს.ბარნაველის აზრით, წმ.გიორგის წინამორბედი ღვთაება საქართველოში აღმოჩენილ გემებზე რქოსან ცხენზე გამოსახული მეომარი მხედარი უნდა იყოს⁵². ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახული მხედრის იკონოგრაფიულ ანალიზს გ.ღუნდუა იმ დასკვნამდე მიყავს, რომ ამ მონეტებსა და გვიანანტიკური ხანის გემებზე გამოსახული მხედარი-ღვთაება ასტრალური ტრიადის-მთვარე, მზე, ვარსკვლავები, განსახიერებაა, რომლის იკონოგრაფიდანაც იღებს სათავეს წმ.გიორგი, ქრისტიანული რელიგიის გველემებთან მებრძოლი მხედარი⁵³. ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემორჩენილი „ხალხური მხედრები“ ღვთაებრივ პერსონაჟებად მიაჩნია ი.სურგულაძეს. როგორც იგი თვლიდა, ისინი იმ მეომარი ღვთაების ერთ-ერთი ვერსია უნდა იყოს, რომლის იკონოგრაფიული სახის ჩამოყალიბებას ი.გაგოშიძე ძვ.წ.პირველი ათასწლეულის შუა ხანებში ვარაუდობს და რომელიც შემდგომ ქრისტიანობამ შეითვისა, როგორც ბოროტ ძალებთან მებრძოლი ღვთაება⁵⁴. საგულისხმოა, რომ ი.სურგულაძე პარალელს ავლებდა ამ მხედარ ღვთაებებსა და მთიელთა მებრძოლ და დამცველ ღვთაება ლაშარის ჯვართან, რომლის ფოლკლორული სახე შუქმფინარი მხედარია. მაგრამ შემდეგ ი.სურგულაძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ წმ.გიორგის არ შეეძლო ერთი რომელიმე ღვთაების შეცვლა და ამ გზით დამკვიდრება ხალხურ წარმოდგენებში. იგი უფრო შესაძლებლად თვლის, რომ წმ. გიორგის კულტი ძველ რელიგიურ-მიოლოგიური სახეებთან თანდათანობითი შერწყმის გზით ფორმირდებოდა შუა საუკუნეების განმავლობაში⁵⁵.

- წმ.გიორგის, მეომარი მხედრის საკმაოდ მრავალრიცხოვანმა ძეგლებმა, მათმა მრავალსახეობამ და თვითმყოფალობამ გ.ჩუბინაშვილი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ეს იკონოგრაფიული სახე საქართველოში უნდა შექმნილიყო. Г. Н. Чубина-ШВИЛИ, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, с.373.

- 48 ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ.88-99.
- 49 ი.გაგოშიძე, დასახ.ნაშრ., გვ.38-47.
- 50 ლ.წითლანაძე, ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1976, გვ.65.
- 51 მ.ხიდაშელი, ბრინჯაოს მხატვრული დამუშავების ისტორიისათვის ანტიკურ საქართველოში, თბ., 1972, გვ.80-85.
- 52 სარა ბარნაველი, ქართული მეომარი ღვთაების იკონოგრაფიისათვის-ძეგლის მეგობარი, 51, გვ.36-40.
- 53 გ.ღუნდუა, ერთხელ კიდევ ტრაპეზუნტის მონეტების იკონოგრაფიის შესახებ. — დიდი პიტიუნტი, II, თბ., 1977, გვ.343-346.
- 54 ი.სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა..., გვ.144-160; მისივე, ანთროპომორფული გამოსახულებანი..., გვ.8-9.
- 55 И.Сургуладзе, Святой Георгий в грузинских религиозных верованиях.— Доклад, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983, с.9.

აღსანიშნავია, რომ ი.კიკვიძეს ანტიკური ხანის შტანდარტებსა და გემებზე გამო-
სახული მხედარი, ნაწილიანობის კონცეფციიდან გამომდინარე, გააზრებული აქვს როგორც
სატომო და სათემო მემორი ღვთაებები-ღვთისშვილები, რომელთა განზოგადებული სახე
მზისა და მთვარის შვილი ღვთაება - კვირია უნდა იყოს და არა მთვარის ღვთაება,
როგორც ამას ი.გაგოშიძე და სხვები ფიქრობენ. მისი აზრით, სწორედ ღვთისშვილებს,
კვირიას ჩაენაცვლა წმ.გიორგი, რაზედაც მიუთითებს ის ფაქტი, რომ მთის ხატების
უმრავლესობა წმ.გიორგის სახელობისაა. ამ უძველესი გამოსახულებების ანალოგიად⁵⁶
მას, ისევე როგორც ი.სურგულაძეს, მიაჩნია მთიელთა მემორი ხატი-ლაშარის ჯვარი.

როგორც ვხედავთ, ზემოთყვანილი ავტორების უმრავლესობა წმ.გიორგის წინარე
სახედ მთვარის ღვთაებას თვლის⁵⁷ და მის განსახიერებად ანტიკური ხანის ძეგლებზე
გამოსახული მებრძოლი მხედარი-ღვთაება მიაჩნია, მაგრამ ამ საკითხთან დაკავშირე-
ბით განსხვავებული აზრით არსებობს.

შენატოს მხედრების მცირე ქანდაკებები, ვფიქრობთ, წმ.გიორგისა და მთვარის
ღვთაების ურთიერთკავშირის საინტერესო ილუსტრაციაა.

Р.М.Долаберидзе

МАЛЫЕ СКУЛЬПТУРЫ ВСАДНИКОВ ИЗ ТУШЕТИ

Резюме

В Тушетском селе Шенако на холме Ништако, в средневековых культурных
слоях, обнаружены две бронзовые малые скульптуры всадников. Они литые, од-
носторонние. Конь изображен в левый профиль, а фигура человека дана en face.
Одна из них декорирована ложной зернью и рельефными кружочками (рис.1,2).

Обе фигурки синхронны и датируются суммарно IX-XII вв. Обнаружение этих
скульптур в культурном слое вместе с многочисленными нагрудными крестами,
среди которых два креста с композицией распятия, дает основание думать, что
эти фигурки изображают святых всадников, а в частности св.Георгия.

Изображения св.Георгия из Шенако насыщены языческими символами. Симво-
личен роговидный выступ, в одном случае на голове, а в другом - на шее ло-
шади и круг, которым изображена голова одного из всадников.

По языковым, фольклорным и этнографическим данным можно предположить,
что рог изображает материализованный свет, лучезарность и является приз-
наком божественности. Круг же - солярный знак представляет символическое
изображение луны и указывает на связь св.Георгия с лунным божеством.

В таком случае эти фигурки всадников представляют собой интересную ил-
люстрацию связи св.Георгия с его предшественником, главным языческим божес-
твом грузинского народа - луной, что с убедительностью утверждается И.А.Джа-
вахишвили.

56 ი.კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში,
თბ., 1976, გვ.224-225.

57 წმ.გიორგის მთვარის ღვთაების მემკვიდრედ მიიჩნევა აგრეთვე გ.ჩუბინაშვილი
(Г.Н.Чубинашвили, დასახ.ნაშრ., გვ.244) და კ.კეკელიძე (კ.კეკელიძე, წმ.
მხედარი ძველ ქართულ მწერლობაში.-ეტიუდები ძველი ქართული მწერლობის ისტო-
რიიდან, ტ.11, თბ., 1945).

М.В.Цоцелия

Клад сасанидских монет из с.Кохп

Клад монет, рассматриваемый в настоящей статье, был найден в июле 1981 года около села Кохп Ноембрианского р-на Армянской ССР во время прокладки дороги. Пятнадцать монет, поступивших в Государственный Музей Грузии им. акад. С.Джанашиа являются серебряными драхмами и отчеканены сасанидскими правителями Ирана. По своему составу монеты клада распределяются следующим образом: Кавада (I), Хосрова I (7) и Хосрова II (7). Все монеты хорошей сохранности, хранятся в фонде кладов отдела нумизматики под инв. №№ 2I647-2I66I.

Кавад (484,488-531 гг.)

№ 2I647 - драхма, вес-3,56 г., размер-27/28 мм., с/осей-9ч.
Л.ст.Тип 2. I

Портрет Кавада в профиль вправо. Корона в виде облегающей шапки с двумя зубцами, полумесяцем и шаром с развевающимися лентами. Слева от короны - шестиконечная звезда, над лбом - полумесяц. От плеч отходят "царские ленты" концами вверх. Над плечами - полумесяцы. Лицо с бородой, в ухе - серьга. Прическа - пучок волос. На шее ожерелье, состоящее из "перлов". Вокруг изображения - точечный ободок. На поле монеты у 3,6 и 9 ч. симметрично расположенные астральные символы - полумесяцы со звездами. Легенда: только справа - kw't 'rzw'n - "Кавад. Да увеличится его слава!"
Об.ст.Тип 2.

Алтарь огня с двумя фигурами, стоящими лицом к алтарю. Аташдан в виде колонны с капителью и базой. Над капителью - языки пламени. Капитель повязана лентами, концы которых обращены вниз. Слева от пламени аташдана - звезда, справа - полумесяц. Вокруг изображения двойной ободок. Легенда: слева - kw't - "Кавад", справа - отсутствует.

Хосров I (531-579 гг.)

№ 2I654 - драхма, вес-4,03 г., размер-29 мм., с/осей-9 ч.
Л.ст.Тип I.

Портрет Хосрова I в профиль вправо в короне в виде высокой шапки с двумя зубцами, полумесяцем и шаром. Слева от короны и перед диадемой - шестиконечные звезды. От шара короны отходит короткая лента. Диадема - в виде двух рядов точек. Прическа - пучок волос. В ухе - серьга, состоящая из трех бусин. На шее ожерелье из крупных бусин с подвесками. Над плечами - полумесяцы. От плеч отходят "царские ленты" концами вверх. На плечах-звезды с полумесяцами. От плеч отходят ленты концами вверх. На ободке монеты - симметрично расположенные полумесяцы. Вокруг изображения - точечный ободок. Легенда: слева - 'rzw'n, справа - hwtwb: "Хосров. Да увеличится его слава!"
Об.ст.Тип 2.

Аташдан с двумя фигурами, стоящими прямо, руками опирающиеся на мечи.

I. Определение типов дается по работе R.Göbl, Sasanidische Numismatik, Braunschweig, 1968.

Колонна аташдана посередине повязана лентами, концы которых подняты вверх. Вокруг изображения одинарный точечный ободок. Легенда: слева - wust, (20 г.= 55I г.н.э.), справа -RD -г.Рей.

Хосров I

№ 2I649 - драхма, вес-4,08 г., размер-29/30 мм., с/осей-9 ч.
Л.ст.Тип I. Изображение лица схематичное. Легенда: как в № 2I654.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - у'ссу (3I г.= 562 г.н.э.), справа - вУŠ
г.Бишапур

Хосров I

№ 2I650 - драхма, вес-4,04 г., размер -28/30 мм., с/осей -9 ч.
Л.ст.Тип I. Легенда: та же.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - chldh (I4г.=545г.н.э.),справа -вУŠ - г.Бишапур

Хосров I

№ 2I648 - драхма, вес-3,98 г., размер -28/29 мм., с/осей-9 ч.
Л.ст.Тип I. На шаре две орнаментальные точки.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - hštah - (I8г.=549г.н.э.),справа -KR - Керман

Хосров I

№ 2I65I - драхма, вес-4,I3 г., размер-28/30 мм., с/осей-9 ч.
Л.ст.Тип I.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - pnc1- (45г.=576г.н.э.),справа -yZ² - Йезд

Хосров I

№ 2I652 - драхма, вес-4,I0, размер - 29 мм., с/осей-3 ч.
Л.ст. Как № 2I65I

Об.ст.Тип 2. Легенда:слева - ššwst - (26 г.=557 г.н.э.), справа -hwš³

Хосров I

№ 2I653 - драхма, вес-4,09 г., размер -29/30 мм., с/осей-9 ч.
Л.ст. На шаре две орнаментальные точки.

2 Чтение монограмм на сасанидских монетах далеко не во всех случаях установлено. Ученые, занимающиеся сасанидской нумизматикой, предлагают свои варианты чтения тех аббревиатур, по поводу которых у нумизматов существуют разногласия. Этот монетный двор А.Бивар читает как GB:A.Bivar, A sasanian Hoard from Hilla, NC, vol.III, London, 1963, стр.163; По мнению Гёбля это - монограмма ZR -Зарандж в Систене: R.Göbl, ук.соч., стр.85; М.Мушери, Р.Кюрех и Р.Ризелен считают эту аббревиатуру г.Йездом: М.И.Mochiri, Etudes de Numismatique Iranienne sous les Sassanides, Teheran, 1972; R.Curiel, Un Trésor de monnaies Sasanides Tardiyes au Cabinet des Médailles, BSFN, 28,7,Paris,1973, стр.454; R.Gyselen, Trésor de Monnaies Sasanides Trouve à Suse. Cahiers de la D.A.F.I.7, Paris, 1977, стр.65. Мы также склонны считать эту монограмму г.Йездом, т.к. на сасанидской булле г.Зарандж обозначает zng. Ph.Gignoux, Catalogue des cachets et des bulles sasanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre, Paris, I4,I.

3 Е.Херцфельд и Р.Гёбль относили эту аббревиатуру принадлежащей Xūzistan-vācār (совр.Ахваз в Хузистане) Э. Herzfeld, Achaemenid Coinage and Sasanian Mintnames, TINC, 1936, с.425. R.Göbl, с.84. По мнению А.Бивара - это провинциальная столица Хузистана, может быть г.Гунде-Шапур, А.Бивар, ук.соч., с.165.

Легенда: читается только справа -hws1wb -Хосров
Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - 32 г.=563 г.н.э., справа - MB - Мерв.

Хосров II (591-628 гг.)

№ 2I655 - драхма, вес-3,8I г., размер - 30 мм.,с/осей - 3 ч.

Л.ст.Тип II.

Погрудной портрет Хосрова II в профиль вправо. Корона в виде двух зубцов, полумесяца, облегающей высокой шапки, крыльев и полумесяца со звездой. Справа от короны - звезда с полумесяцем, слева - звезда. Диадема - в виде двух рядов мелких бусин. В ухе-серьга, состоящая из трех бусин. Прическа-пучок волос. Над плечами - "царские ленты" концами вверх. Над плечами - полумесяцы. На шее - ожерелье. Вокруг изображения - двойной точечный ободок с симметрично расположенными полумесяцами и звездами. Легенда: в две строки-слева - GDN 'pzwt, справа - hslwb - "Да возрастет фарр [слава] Хосрова!"

Об.ст.Тип 2.

Аташдан с капителями и плитами, охраняемый с обеих сторон вооруженной стражей. Фигуры стоят прямо в головных уборах в виде высокой шапки. Колонна аташдана посередине сужена и расширена кверху. Узкая часть аташдана повязана лентами, концами вверх. Слева от пламени - звезда, справа - полумесяц. Вокруг изображения тройной точечный ободок с четырьмя симметрично расположенными полумесяцами и звездами. Легенда: слева - hwmšš^v - (5 г.=596 г.н.э.), справа - AB⁴ - Абаршахр

Хосров II

№ 2I656, драхма, вес-4,05г.,размер-30/3I мм., с/осей - между 8 и 9 чч.

Л.ст.Тип II. Легенда: слева -GDN 'pzwt,справа-hwsrwb -"Насыщенный слабой Хосров!"

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - ŠV' (7г.=598 г.н.э.), справа - нунс⁵

№ 2I557 - драхма, вес-4,16 г.,размер-33/30 мм., с/осей-2 ч.

Л.ст.Тип II. Лицо с бородой и усами.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева - ŠV' (7г.=598 г.н.э.), справа -A3 - Абаршахр

Хосров II

№ 2I658 - драхма, вес -4,1I г.,размер-3I/32 мм, с/осей-9 ч.

Л.ст.Тип II. Изображение схематичное.

Об.ст.Тип 2. Легенда: слева- ŠV' (7г.=598 г.н.э.), справа- vŠ^v г.Бишпур

Хосров II

№ 2I659 - драхма,вес-4,15 г., размер-30/3I мм., с/осей-9 ч.

Л.ст.Тип II. С дырочкой у I ч.

Об.ст.Тип 2.Легенда: слева- нунс^vŠ- (5г.=596 г.н.э.), справа - MV - Мерв

Хосров II

№ 2I660, драхма, вес-4,14г.,размер-28/30 мм., с/осей - 9 ч.

4 Мусери читает эту аббревиатуру как AV и относит ее к монетному двору AYRAN -Эран-Хварра-Шапур (Сузы). М.Mochiri, ук.соч. Следует отметить, что на буллах сасанидского времени Абаршахр обозначен 'plštl: P.Si-gnoux, Catalogue des cachets...,I.I+ I.5.

5 Этот монетный двор точно не опознается: исследователи считали аббревиатурой Нехавенда и Нахчевана: Е.Пахомов. Монеты Азербайджана, вып.I, Баку, 1959, ст.14 и 32; Мусери читает эту монограмму как VISP -город выстроенный Хосровом Ануширваном (г.Висп-Шад-Хосров) К.Mochiri, ук.соч.

Л.ст.Тип II.

Об.ст.Тип 2. У 6ч-точка. Легенда: слева - 'RB' (4г.=595г.н.э.), справа - MRRM
ART⁶ -?

Хосров II

№ 2166I, драхма, вес-4,14г., размер-28/29 мм., с/осей/-3ч.

Л.ст.Тип II. Лицо с длинными усами. У 6 ч.-трещина.

Об.ст.Тип 2. Изображение схематичное. Легенда: слева не читается, справа -
RUM - Г.Рев-Арташир

В рассматриваемом кладе сасанидских монет представлены десять монетных дворов Сасанидского Ирана, находящиеся в Хорасане, Парсе, Кермане, Хузистане и Мидии. Самая ранняя монета клада принадлежит чекану Кавада и отчеканена после 517 года, так как реверс монет этого правителя Ирана имеет двойной ободок с 33 года его правления. Самая молодая монета датируется 7-ым годом правления Хосрова II (т.е. 598 годом). Состав монет клада позволяет установить относительные хронологические границы. Следует полагать, что зарытие клада имело место в начале VII века.

Утверждение сасанидской династии в Иране в 20-ых годах III века отразилось на монетном хозяйстве народов Ближнего Востока, в том числе и Закавказья. Денежный рынок Армении, в качестве серебряной монеты располагал, в основном, драхмами, чеканенными сасанидскими шахиншахами в разных областях своей державы. Сасанидская драхма была самой распространенной монетой в Армении ?

Таким образом, монеты, найденные в с.Кохп отражают особенность денежного обращения Армении в VI-начале VII вв.

7. Х.Мушегян. Денежное обращение в античной и средневековой Армении по нумизматическим данным. Автореферат, Ереван, 1975, ст.24-25; Х.Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962. Несколько случаев находок сасанидских драхм в Армении были зарегистрированы Е.Пахомовым; Е.Пахомов, I, № 49,60; II - № 380, VI-№1559-1560, 1562-1563, 1565-1566, 1569. Смешанным сасанидо-византийским кладам монет, найденных на территории Армении, посвящены статьи: М.И.Камера, К.В.Голенко, Ленинкавский клад сасанидских и византийских монет, ВВ, XIX, М., 1961, ст. 142-193; Х.Мушегян, Обращение сасанидских и ранневизантийских монет в Армении. "Андек Амсорья". Армяноведческий журнал, Вена, 1974, № 7,9, ст. 335-350.

МОНЕТ- НЫЕ ДВОРЫ ГОДЫ	Кавад	Хосров I						Хосров II			Область			
		I4	I8	20	26	31	32	45	4	5		7		
س									I	I				Хорасан
س		I				I				I				Перс
س			I											Керман
س					I									Хузыстан
س										I				Хорасан
س											I			?
س												I		?
س														Мидия
س														Мидия
س														Хузыстан

მ.ანთაძე

ქვახვრელის განძი
ტაბ. X

1978 წლის ზაფხულში გორის რაიონის სოფელ ქვახვრელში მშენებლობის დროს აღმოჩნდა ვერცხლის მონეტის განძი, რომელთაგან 10 ცალი თ.სირანიშვილიმა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში მოიტანა. დანარჩენი მონეტების ბედი ჩვენთვის უცნობია. ჩვენს ხელთ არსებული მონეტები ეკუთვნის თბილისის ამირა ალი იბნ ჯაფარს, რომელიც თბილისს განაგებდა ჰიჯრის 386 (996)– 424 (1032) წლებში.

არაბები თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისიდან ბატონობდნენ, მათი საბოლოო დამკვიდრება ქართლში კი VIII ს. 80-იანი წლებიდან იწყება. თავდაპირველად მათ მთელი აღმოსავლეთ საქართველო ექვემდებარებოდა, შემდეგ ნელ-ნელა ეს ტერიტორია შეიზღუდა და IX ს. დამდგისათვის თბილისის ამირას მხოლოდ ქვემო ქართლი შემორჩა. თბილისის საამირო არაბთა მიერ საქართველოში შექმნილი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეული იყო¹, ხოლო ამირა — „ხელმწიფე ქვეყნის“ ან „მსაჯული ამირა“², რომელსაც აგრეთვე ევალებოდა საარაბო ხარკის აკრეფაც.

IX ს. 80-იან წლებში თბილისის საამიროს ჯაფარიანთა გვარის წარმომადგენელი ჩაუდგა სათავეში და დასაბამი მისცა ჯაფარიანთა დინასტიას. მათ თბილისში 200 წელს იბატონეს. მ.ლორთქიფანიძის სიტყვით, „ჯაფარიანთა ამირებმა შესძლეს ის, რაც ვერ შესძლო შუაბიანთა „სახლის“ ამირათა ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელმა საჰაკმა. მათ თბილისის ამირობა ჯაფარიანთა „სახლის“ მემკვიდრეობით კუთვნილებად აქციეს“⁴ და თბილისის ზარაფხანაში საკუთარი მონეტებიც მოჭრეს.

თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი პირველი ომაიადური დირჰემი თარიღდება ჰიჯრის 85 წლით (704–5). იგი ერთადერთია და ინახება ბერლინის მუზეუმში⁵. მომდევნო საუკუნეებში თბილისში მონეტების მოჭრას აგრძელებენ აბასიდები, ხოლო უკანასკნელი ჯგუფი მონეტებისა, რომლებზედაც ხალიფას გვერდით ამირათა სახელებიცაა აღბეჭდილი, ჩნდება X ს. მეორე ნახევარში⁶. ესენია: მანსურ იბნ ჯაფარის ჰიჯ. 342 წ. (953), ჯაფარ იბნ მანსურის ჰიჯ. 364 წ. (974), 366 წ. (976), 370 წ. (980) წწ. და ალი იბნ ჯაფარის ჰიჯ. 386 წ. (996) მოჭრილი დირჰემები. თბილური დირჰემების წყალობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჯაფარიანთა გვარეულობას ფეხი მაგრად მოუკიდებია X ს. II ნახევრის პირველივე წლებიდან, ე.ი. ცენტრალური (ხალიფათა) ხელისუფლების საბოლოო დასუსტებისა და დაქვეითების შემდეგ⁴ როგორც ჩანს, ამირა თავს სრულიად დამოუკიდებლად თვლის და

- 1 მ.ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მიმომხილველი II, თბ., 1951, გვ. 185.
2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1948, გვ. 86.
3. ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, თბ., 1936, გვ. 40.
- 4 მ.ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 196.
- 5 იქვე.
- 6 დ. კაპანაძე, X ს. თბილური დრამა ალი ბენ ჯაფარისა. სპ.სახ. მუზეუმის მოამბე XII-ბ, გვ. 184.
- 7 იქვე, გვ. 187.

ჭრის საკუთარი სახელით ვერცხლის მონეტას. ვერცხლის ფულის მოჭრის ფაქტი უკვე მისი და მოუკიდებლობის მაჩვენებელია, რადგან ვერცხლის ფულის მოჭრა მხოლოდ ასეთ მმართველს შეუძლია. ამ დროიდან მოყოლებული ისინი უკვე საუბროდ აცხადებენ თავიანთ და მოუკიდებლობას და სახალისოს ხარკს აღარ უხდიან. მაგრამ მდგომარეობა თანდათან იცვლება და თბილისის ამირას უფლებებსა და ტერიტორიას ნელ-ნელა ზღუდავს გაერთიანებული საქართველოს მეფე და XI საუკუნეში ისინი საქართველოს მეფის მოხარკეები ხდებიან.

როგორც აღინიშნა, ქვახვრელას განძის მონეტები ეკუთვნის ალი იბნ ჯაფარს, რომლის მონეტები შეისწავლა და გამოაქვეყნა დ.კაპანაძემ 1944 წ. და 1961 წ.¹⁰ 1953 წ. თბილისში მეტეხის ხიდიან აღმოჩენილი მონეტები ალი იბნ ჯაფარის მმართველობის ბოლო წლებს მიეკუთვნება და თარიღდება ჰიჯ. 418 წ. (1027 წლით)¹¹. ამავე წლით თარიღდება ქვახვრელაში ნაპოვნი ვერცხლის მონეტებიც. ისინი, ისევე როგორც 1953 წ. აღმოჩენილი მონეტები, ტიპოლოგიურად ძალზე განსხვავდებიან საყოველთაოდ ცნობილი არაბული ღირებუებისაგან როგორც ზედწერილების შესრულების, ასევე მონეტის მოჭრის ტექნიკის მხრივაც (წონა, ზომა და გარეგნული ფორმაც კი). აი, რას წერს ამის შესახებ დ.კაპანაძე: „მათ დასამზადებლად გამოყენებულია მაღალხარისხოვანი სპილენძი, რომელიც იმდენად სქლადაა დაცვრცხლილი, რომ მათი მიწაში ხანგრძლივად ყოფნის მიუხედავად და მით უმეტეს ქიმიური წმენდის შედეგადაც კი მონეტის გარეგნული ფორმა ოდნავადაც არ შეცვლილა და ახლაც ვერცხლის მონეტის შიშველილებას ტოვებს.“¹² ჩვენი საცვლევნი განძი მიწაში ყოფილა გაბნეული, ჭურჭელი კი, რაშიც უნდა ყოფილიყო ეს მონეტები მოთავსებული, არ შეუნიშნავთ. შესაძლოა ისინი ქსოვილის ქისაში ან თაგის დროზე ჩაყრილი, რომელიც სამწუხაროდ დღემდე არ შემოინახა. როგორც უკვე ითქვა, მონეტები შესრულების ტექნიკის მხრივ ძალზე განსხვავებული არიან აღრინდელი ღირებუებისაგან. დ.კაპანაძე მათ შესახებ თავის დროზე წერდა: „სამონეტო ლითონის შეცვლამ, მონეტის ფორმისა და წონითი სტანდარტის დარღვევამ, ტექნიკური შესრულების გაუარესებამ, რაც იმით გამოიხატა, რომ შტამპი ზოგ შემთხვევაში ძალზე სუსტადაა დარტყმული, და რელიეფურად აღბეჭდავს წარწერებს; ზოგჯერ კი ისე ძლიერად, რომ ზედწერილების გადაადგილებაც კი ხდება“¹³; რაც შეიძლება ხელისნის უყოღინარობით იყო გამოწვეული. ასეა თუ ისე, ყოველივე აღნიშნული გვაფიქრებინებს, რომ ალი იბნ ჯაფარის სახელით მოჭრილი ღირებუები ძალზე მძიმე ეკონომიური კრიზისის ან სამხედრო წარუმატებლობის დროს იჭრებოდა. ამას უნდა დავთოს ის გარემოებაც, რომ ამ დროს მთელს აღმოსავლეთ და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მიმდინარეობდა ვერცხლის კრიზისი, რომლის კვალი ჩვენს განძსაც კარგად ემჩნევა. ქვახვრელაში აღმოჩენილ მონეტებზე ჩვენ მიერ მოტანილი კაპანაძის მოსაზრება მთლიანად არ ვრცელდება, შესაძლებელია იმის გამო, რომ ეს განძი მცირერიცხოვანია, სულ ათიოდე ცალი, რაც გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ ზედწერილები კარგად ამოვიკითხოთ და მონეტები ზუსტად დავათარილოთ.

ვიძლევით მონეტათა აღწერილობას:

№ I განძების ფონდი (გ.ფ.) №18786, წონა 5,85გ, ზომა 23/24 მმ.

შუბლი: ოდნავ გაცვეთილი, ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი

ألى بن جعفر
ألى بن جعفر
ألى بن جعفر
არ არის
ღმერთი გარდა ალაჰისა
არ ჰყავს მას თანაზიარი

ღეგანდას შემოვლებული აქვს რკალი. მონეტის არეზე სიმეტრიულად განლაგებულია ჯერ-ჯერობით ყველაათვის გაურკვეველი ნიშანი

რკალს გარეთ ირგვლივ მოთავსებული უნდა იყოს ზედწერილი, რომელიც მიგვანიშნებს

8 მ.ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ., გვ.199.
9 იქვე.
10 დ.კაპანაძე, დასახ.ნაშრ., Д.Капанадзе.Клад монет начала XI в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара-Эпиграфика Востока, XIV; М.1961.
11 იქვე, გვ.74.
12 Д.Капанадзе, მითითებული ნაშრომი, გვ.72.
13 იქვე, გვ. 73.

მოჭრის ადგილსა და თარიღს, მაგრამ მონეტა გაცვეთილია და ამოკითხვა ძნელდება.

ზურგი: ზედწერილი ნაწილობრივ იკითხება

المظفر المنصور ابو الحسن علي بن جعفر

გამარჯვებული და უძღველი აბულ-ხანსან ალი იბნ ჯაფარი.

მონეტის გარშემოწერილობა გაცვეთილია.

2. გ.ფ. №18787, წონა 6,36 გ, ზომა 22/24 მმ.

შუბლი: ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი

لا اله الا الله არ არის ღმერთი

الله واحد გარდა ალაჰისა

لا شريك له არ ჰყავს მას თანაზიარი

القادر اله ال-კადირ ბილ-ლაჰი.

ამ მონეტაზეც სიმეტრიულად განლაგებულია ზემოაღნიშნული ნიშანი.

რკალს გარეთ მოთავსებული ზედწერილი გაცვეთილია. ნაწილობრივ იკითხება თარიღი 18 .

اربع مائة - 400 არ იკითხება
سنه ثمان وعشتر ასეულის აღმნიშვნელი სიტყვა
ესე იგი მონეტა მოჭრილია ჰიჯ. 418 წ.

ზურგი: ოდნავ გაცვეთილი, დაუქილი. ზედწერილი ოთხ სტრიქონზე

محمد رسول الله მუჰამედი მოციქულია ალაჰისა
الامير المظفر المنصور ემირი უძღველი და გამარჯვებული
ابو الحسن აბულ-ხანსან
علي بن جعفر ალი იბნ ჯაფარი.
ირგვლივ რკალი.

3. გ.ფ. № 18788, წონა 4,24 გ, ზომა 21მმ.

შუბლი: ისეთივე როგორც № 18787. ოდნავ გაცვეთილი.

ზურგი: ნაწილობრივ გაცვეთილი.

محمد رسول الله მუჰამედი (მოციქულია ალაჰისა)
الامير المظفر ემირი უძღველი,
المنصور გამარჯვებული, აბულ-ხანსან
علي بن جعفر ალი იბნ ჯაფარი
ზედწერილს გარს უფლის რკალი.

4. გ.ფ. № 18789, წონა 4,31 გ, ზომა 20-23 მმ.

შუბლი: გაცვეთილია. ზედწერილები ნაწილობრივ იკითხება. მონეტა დაცვერცხლილია და სავსებით ამართლებს ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებას.

ზურგი: ისეთივე როგორც № 18788. ნაწილობრივ გაცვეთილი.

5. გ.ფ. № 18790, წონა 2,42 გ, ზომა 18-29 მმ.

შუბლი: ოდნავ გაცვეთილი. იკითხება

لا اله الا الله არ არის ღმერთი

الله واحد გარდა ალაჰისა

لا شريك له და არ ჰყავს მას

თანაზიარი.

ზურგი: გაცვეთილია. ნაწილობრივ იკითხება.

6. გ.ფ. № 18791, წონა 3,31 გ, ზომა 20 მმ.

შუბლი: ისეთივე სამსტრიქონიანი ზედწერილი, როგორც № 18790.

წარწერის ირგვლივ ოთხივე მხარეს ერთმანეთის მოპირდაპირედ განლაგებულია ნიშანი -

ღეგენდას შემოვლებული აქვს ზედწერილი, რომელიც მოჭრის ადგილსა და თარიღს მიგვანიშნებს. თარიღი ნაწილობრივ ასე იკითხება:

سنه عشر اعمائة
მონეტის ზედწერილის მთლიანი სახე ასეთი უნდა იყოს: **الله حارب عددا الجرم بنفليس**
სახელითა ალაჰისა მოიჭრა ეს ღირჰემი თბი-
ლისში წელსა ოთხას ოცრამეტსა.

ზურგი: ნაწილობრივ გაცვეთილი, იკითხება

محمد رسول الله
الامير المظفر
المنصور ابن الحسن
علي بن جعفر

მუჰამედი მოციქულია ალაჰისა
ემირი უძღვევლი,
გამარჯვებული აბულ ჰასანი
ალი იბნ მუჰამედი.

7. გ.ფ. № 18792, წონა 3,30 გ, ზომა 19/20 მმ.

შუბლი: ისეთივე სამსტრიქონიანი ზედწერილი, როგორც № 18790.

ზედწერილის ოთხივე მხარეს ერთმანეთის სიმეტრიულად აღბეჭდილია
ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული ნიშანი. 6

ზედწერილს გარს უფლის რკალი, რკალს გარეთ ზედწერილობა ნაწი-
ლობრივ გაცვეთილია. იკითხება: **الله بنفليس**
სახელითა ალაჰისა მოიჭრა ეს ღირჰემი ქ.თბილისში.

ზურგი: ოთხსტრიქონიანი ზედაწერილი, როგორც № 18790
ირგვლივ რკალი.

8. გ.ფ. № 18793, წონა 3,74 გ, ზომა 19 მმ.

შუბლი: ცენტრში ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი

الله الا
الله وحده
الله
القادر بالله

არ არის დმერთი
გარდა ალაჰისა
არ ჰყავს მას თანაზიარი
აღ კადირ ბილლასი.

ზურგი: ოთხსტრიქონიანი ზედწერილი, ისეთივე როგორც № 18788.

9. გ.ფ. № 18794, წონა 3,15 გ, ზომა 17/18 მმ.

შუბლი: ისეთივე, როგორც № 18790. ზედწერილის ირგვლივ ისეთივე ნიშანია,
როგორც ზემოაღწერილ მონეტებზე. ლეგენდას გარს უფლის რკალი, რომლის
გარეთ მოთავსებულ ზედწერილზე ვკითხულობთ (400- **اربعماية**)
ერთუფლის და ათეულის აღმნიშვნელი ციფრები არ შეიმჩნევა.

ზურგი: ისეთივე, როგორც № 18788. ოღნაგ გაცვეთილი.

10. გ.ფ. № 18795, წონა 1,97 გ, ზომა 16 მმ.

შუბლი: ისეთივე, როგორც № 18790.

ზურგი: ისეთივე, როგორც № 18790.

ჩვენ მიერ შესწავლილი განძის მნიშვნელობა იმით აიხსნება, რომ თბილისის ამირა
ალი იბნ-ჯაფარის მონეტების აღმოჩენათა შემთხვევა ჩვენ მიწა-წყალზე დიდ იშვიათო-
ბას წარმოადგენს (აღმოჩენათა სამი შემთხვევაა ფიქსირებული: ორი თბილისში, 1932 წ.
და 1953 წ. ერთიც ქვახვრელაში-1978 წ.).

დ.კაპანაძის დასკვნით, 1953 წ. მეტეხის ზიდთან აღმოჩენილი მონეტები შესა-
ძლებელია საბაუოს მოხელის მონღოლებული და აქტიური შეგროვების შედეგია.¹⁴ რაც
შეეხება ქვახვრელას განძს, ჩვენი აზრით, ეს იმ ხარკისათვის გაღებული თანხის ნა-
წილი უნდა იყოს, რომელსაც XI ს. თბილისის ამირა უხდიდა გაერთიანებული საქართვე-
ლის მეფეს. შემდეგში კი რაღაც მიზეზის გამო ეს ფული განძად იქცა.

14 Д.Капанадзе, Митиопублик ნაშრომი, გვ. 78.

М. Антадзе

Квахвრельский клад

Резюме

(Табл. X)

В 1978 г. в с.Квахврели Горийского р-на Груз.ССР были найдены серебряные монеты Тбилисского эмира Али ибн-Джафара, которые были переданы в Гос. музей Грузии т.Сиранишвили.

Арабы господствовали в Тбилиси с VIII в., с этого времени городом правил эмир назначаемый халифом правитель, одним из обязанностей которого был сбор дани для арабов. С 80-их годов IX в. эмиратством в Тбилиси овладел предстатель семейства Джафаридов, основавший здесь династию, правившая около 200 лет городом. Джафаридские эмиры объявили себя независимыми правителями и начали выпускать на тбилисском монетном дворе монеты, на которых проставляли рядом с именем халифа свои имена. Это были диргеми: Маесура ибн-Джафара - 342 г. хиджри (953 г.), Джафара ибн Мансура - 366 и 370 гг. (974, 976, 980 гг.) и Али ибн Джафара - 386 г. (996 г.) Факт выпуска этих серебрянных монет является показателем независимости указанных эмиров, которые даже со второй половины X в. перестали отдавать халифу собранную ими дань.

Однако с XI в. права и территория эмиров начинают ограничиваться царем объединенной Грузии, которому эмиры вынуждены теперь выплачивать дань.

Монеты, найденные в Квахврели аналогичны тем монетам, которые были обнаружены в Тбилиси в 1953 г. а затем изучены и опубликованы профессором Д.Г. Капанадзе. Вообще же монеты Али ибн Джафара типологически сильно отличаются от известных обычных арабских диргемев как исполнением своих надписей, так и техникой чеканкой (а также весом, размерами и внешним видом). По поводу их Д.Г.Капанадзе писал "удар штемпеля то слишком слаб и недостаточно отчетливо в рельефно оттискивает надписи, т., наоборот, так силен, что происходит сдвигание и перемещение надписей."

Исходя из вышеизложенного, можно полагать, что монеты Али ибн-Джафара чеканились во время очень тяжелого экономического кризиса или военных неудач, усугублявшихся серебряным кризисом, охватившим все страны Ближнего Востока. Указанные нами обстоятельства хорошо отображаются и на квахврельских монетах.

На всех 10 публикуемых монетах можно прочесть надписи, дату (418 г. хиджри) и место чекана (тбилиси). На основании изучения клада устанавливается одна из хронологически вех правления Али ибн - Джафара - 996 г. (-1027 г.).

Научное значение клада велико, ибо случаи находок монет Али ибн-Джафара на территории Грузии крайне редки: на сегодняшний день известны лишь три таких случая: два в Тбилиси - в 1932 и 1953 гг. и одна в Квахврели.

По предположению Д.Г.Капанадзе такие монеты, найденные в Тбилиси в 1953 г. "возможно, являлись сбережением слишком старательного и ретивого сборщика податей".

Что же касается квахврельского клада, то по нашему мнению он должен являться частью сумм, уплачиваемой в XI в. Тбилисским эмиром в виде дани царю Грузии, оказавшейся затем в силу каких то причин кладом.

თ. ქუთელია

ირანული ხმალი საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის ფონდიდან
(ტაბ. XI-XII)

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების მიმდინარე ფონდში ინახება ქარქაშიანი ხმალი (ინვენტ. №4:969, ტაბ. XI. I, 2), რომელიც ადრე თბილისელ მოქალაქეს ალექსანდრე ანდრიას ძე ჯამაშვეს ეკუთვნოდა. ხმალი ფორმით ირანულია: ციწრო მსუბუქი პირი დარტყმის ცენტრამდე სწორია; ქვედა მესამედში კი ძლიერ იხრება. კოტაში შესულ დაწვრილებულ ყუნწს ორ მხრივ სპილოს ძვლის ფირფიტები აქვს დაკრული ლითონის ორი მოქლონიო. კოტა მარცხნივ გახრილია და მთავრდება რკინის ქუდით, რომლის შევრილები ზუსტად ჯდება ძვლის კოტაზე და იქმნება შთაბეჭდილება თითქოს ქუდი იყოს ჩაცმული ტარზე. კოტას ქვემოთ ხმლის ვადაზე დაკრულია რკინის ორი რომბისებური ფორმის ფირფიტა, რომელთა შორის ტალღური კუთხეები გაწელილია და ბოლოვდება კონუსური ბურცობებით, ვერტიკალური კუთხეები კი წაწვეტილია. ტყავგადაკრული ხის ქარქაშის ბოლო მოსედავებულ ვერცხლშია ჩასმული. ხმლის სიგრძე 92 სმ. ქარქაშის ზედა ნახევარზე შემორტყმულია რკინის ორი საღტე. ოვალური ფორმის საღტეებზე დამაგრებულია თითო დაფანჯრული ფირფიტა, რომლებიც სათასმე რკალებით მთავრდება.

ხმლის პირი გამოჭედილია დამასკური ფლადისაგან, რომელიც ფონ-ვინკლერის კლასიფიკაციით უმაღლესი ხარისხისა უნდა იყოს: მუქ ფონზე კარგად შეიმჩნევა ღია ნაცრისფერი ტალღები I. როგორც ხმალი, ისევე ქარქაში უხვადაა შემკული წარწერებით, რომლებიც შეიცავენ ირანის შაჰების სახელებს, შიიტური მრწამსის საღიდეგლ ლექსებს, ყურანიდან ამოღებულ სალოცავ ლოზუნგებს. წარწერები მოთავსებულია ფიგურულ ბუდეებში ხმლის კოტაზე, ქუდზე, ვადაზე, ქარქაშსა და პირზე. პირზე წარწერები შესრულებულია ოქროს ზარნიშით და ნაჩხვლეტი წერტილებით, სხვა წარწერები კი ამოკვეთილია. ჩვენ სწორედ წარწერებზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

ქარქაშზე შემორტყმული ლითონის ორი საღტე ოთხ მედალიონს ქმნის, თითოეულზე ამოკვეთილია ერთნაირი ფიგურული ბუდე, რომელიც აქეთ-იქით სამყურა ფოთლით მთავრდება. ბუდეებში მოთავსებულია წარწერები (ტ. XI, I; XI, 4, 5). ქარქაშის წინა მხარის ქვედა მედალიონზე იკითხება: *عليه سطر العلي* ზედა მედალიონზე კი: *عليه سطر العلي* ორივე სტრიქონი შეადგენს არაბულ ორ ეტაპიან ლექსს-ბეითს: „მოუხმე ალის, სასწაულების მოქმედს, მწუხარების უამს მასში ჰპოვებ ნუგეშს“. იგივე ბეითი მეორდება ქარქაშის უკანა მხარის მედალიონებზეც. ეს ლექსი ცნობილია ირანის სეფიანი შაჰის ისმაილ I (1502-1524) ვერცხლის მონეტებიდან და საერთოდ პირველი ლექსია, რომელიც გვხვდება სეფიანი შაჰების მონეტებზე. სეფიანთა მონეტებზე არაბულენოვანი ლექსის მოთავსება მიჩნეულია წინა საუკუნეების სამონეტო ტრადიციის გაგრძელებად, რადგან

I Фон Винклер. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX в. СПб, 1894, г. 296.

XI-XVI საუკუნისათვის არაბული ენა ირანში გაუგებარე კი იყო².

ხმლის ქუდზე ოვალურ ბუდეში წერია რელიგიური მოწოდება (ინვოკაციო, სურ. 3):

يا ايلي يا ايلي , ალი! , მეჰამედ !

კოტას წინა გვერდზე, იქ სადაც ხმლის ყუნწი ჩანს, ამოკვეთილია სამი ერთნაირი ფორმის ჩარჩო: მარჯვენადი, რომლის ვიწრო გვერდები რკალიანა. თითოეულ ჩარჩოში რელიგიური შეძახილია მოთავსებული:

„ო, ალაჰი! , მეჰამედ ! , ალი!“ ვადის ორივე მხარეს ისეთივე ბუდეებში, როგორც ქარქაშის მედალიონებზეა, მოთავსებულია შემდეგი წარწერები: წინა მხარე $\text{الله الرحمن الرحيم}$ (ტ. XI, 6) ეს ფრაზა ამოღებულია ყურანიდან (XI, 13) და მეორდება ხმლის პირზე. მსგავსი ლოზუნგი გვხვდება სეფიანთა პირველი შაჰის ისმაილ I (1502-1524) ვერცხლის მონეტებზე³. უკანა მხარე:

$\text{الله الرحمن الرحيم}$; სახელითა ღვთისათა მოწყალისა და შეწყნარებლისა (ტ. XI, 7) ხმლის პირზე მოთავსებულია წარწერებიანი ექვსი ჩარჩო (ზედა ჩარჩო ვადიდან 19 სმ მანძილზე). როგორც ჩარჩო, ისევე წარწერებაც ოქროს ზარნიშითაა შესრულებული.

ექვსივე ჩარჩო ერთი ფორმისაა და წააგავს კოტაზე მოთავსებულ წარწერათა ჩარჩოებს. თითოეულს, გარდა პირველისა, მარცხენა მხარეს რკალიდან ორფურცელა მცენარე გამოსდის, თითქოსდა ერთმანეთთან დასაკავშირებლად (ტ. XI, 8.) ხუთ ჩარჩოში მოხსენებულია საპატრიო ტიტულით (ლაკაბით) - ابن سنان სეფიანთა დინასტიის ყველაზე გამოჩენილი შაჰები: ისმაილ I (1502-1524), თაჰმასპ I (1524-1576), აბას I (1587-1629) სულეიმან I (1694-1722).

I ჩარჩო: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა ისმაილი“. ისმაილ I მონეტებსა და მის პირად ბეჭდებზე მსგავსი წარწერა არა გვხვდება⁴. პირველად ეს საპატრიო ეპიტეტი ისმაილ I მომდევნო შაჰის, თაჰმასპ I საბუთებზე დასმულ პირად ბეჭდებზე იკითხება. მეორდება იგი მეჰამედ ხოდაბანდეს შვილის სულთან ჰამასპ ბეჭდებზე, ხოლო შაჰ აბას პირველიდან მოყოლებული იგი თითქმის ყველა შაჰის მონეტებსა და ბეჭდებზეა მოცემული⁵.

II ჩარჩოში იგივე წარწერაა, რაც ვადის წინა მხარეზე:
„გამარჯვება ჩემი ალაჰის შეწევნით მოახლოებულია“ (ყურანი XI, 13).

III ჩარჩო: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა თაჰმასპი“

IV ჩარჩო: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა აბასი“.

V ჩარჩო: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა სულეიმანი“.

VI ჩარჩო: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა ჰუსეინი“.

ვადიდან 6 სმ დაშორებით ხმლის პირზე ნაჩხველტი წერტილებით გამოყვანილია ოთხკუთხა ფიგურული ჩარჩო და ნუშისებური ბუდე, ე.წ. „ზადამი“. ორივეში ამავე წესით შესრულებულია წარწერები (ტ. XI, 9.) ბუდე „ზადამი“ შუა აზიასა და ირანში განკუთვნილი იყო მხოლოდ პრივილეგირებული პირების სახელების მოსათავსებლად⁶. ამ ჩარჩოში მოთავსებულია წარწერა: ابن سنان „სიწმინდის ხელმწიფის მონა აბასი“ ე.ი. იგივე ტექსტი, რაც მოცემულია ზარნიშით შესრულებულ ერთ-ერთ წარწერაში (იხ. ზემოთ IV ჩარჩო). ოთხკუთხა ფიგურულ ჩარჩოში კი წერია - كل عمل كليل გააკეთა ქელბალიმ. ქელბალი ხელოსნის სახელი უნდა იყოს.

შაჰ აბას I (1587-1629) დროს ირანში განსაკუთრებულ განვითარებას აღწევს

2 Codrington A manual of musliman numismatics, London, 1964, 95, Rabbino di Bergumale, Medals and Seals of the Shaks of Iran (1502-1941). Cambridge. 1945 გვ. 27.; Д о б р н и н М.А. Стихотворные легенды на монетах сефевидов. Эпиграфика Востока, 1953, гв. 66.
3 Rabbino... დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.
4 „სიწმინდის ხელმწიფე“ შიიტების სათაყვანებელი იამი ალი. R. St. Picol The Coins of the Shaks of Persia. London, 1887, გვ. lXVIII.
5 Rabbino... დასახ. ნაშრომი, გვ. 32, 33.
6 M a s s o n В. Старинная персидская сабля 1017 г. хиджры, Эпиграфика Востока, 1963, гв. 93.

იარაღის, და, კერძოდ, ხმლების წარმოება. თვით შაჰ აბასის კარზე მუშაობდნენ სახელ-
განთქმული ხელოსნები ასაღულა და ძე მისი ქელბალი, მაგრამ ჩვენი ხმალი შაჰ აბას
პირველის დროინდელი არ უნდა იყოს. როგორც აღმოსავლური იარაღის სპეციალისტებს აქვთ
შენიშნული, ირანში ხელოსნის სახელისა და თუნდაც იმ ქალაქის მითითება, საიდანაც
ესა თუ ის ხელოსანია წარმოშობით, არ კმარა იარაღის გაკეთების დროისა და ადგილის
დასადგენად. ასაღულასა და ქელბალის სახელით უამრავი ირანული ხმალია აღნიშნული და,
მიუხედავად იმისა, რომ მათ თითქმის ყველა შემთხვევაში აბასის ბეჭედიც ახლავს,
ძნელია ყველა ამ ხმლის ასაღულასა და ქელბალისთვის მიკუთვნება. XVII საუკუნიდან
იარაღის კეთების ოსტატობამ ირანში მკვეთრად იკლო და იმისათვის, რომ ხელოსანს ად-
ვილად გაეყიდა თავისი ნახელავი, იგი აყალიბებდა მას წარწერებით. ამ მოსაზრების
ერთ-ერთი უტყუარი საბუთია ჩვენი ხმალიც.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, მასზე მოთავსებულ წარწერებში მოხსენიებულია სეფიანთა
დინასტიის ყველაზე გამოჩენილი წარმომადგენლები, დაწყებული XVI საუკუნიდან ამ
დინასტიის დამხობამდე, XVIII საუკუნის 20-იან წლებამდე. თუმცა პირზე განსხვავებული
წესით წერია ქელბალის სახელი და გამოსახულია აბას I ბეჭედი, მაინც ძნელია ვივარა-
უდოთ, რომ თავდაპირველად ხმალზე მხოლოდ ეს ორი წარწერა იყო და შემდეგ მოათავსეს
სხვა დანარჩენი, როგორც პირზე, ასევე ვადასა და ქარქაშზე. შაჰ აბას I დროინდელი
ხელოსანი კი, ცხადია, XVIII საუკუნის შაჰის სახელს ვერ ამოკვებდა. XVIII საუკუნეზე
პიუთითებს წარწერების ხელიც. ასეთი დაუდევარი და უღაზაო ხელწერა არ არის დამახა-
სიათებელი XVI-XVII საუკუნეებისათვის.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის იარაღების ფონდში დაცულ სამ ხმალზე (ინვენტ.
№12-26/47, 40-26/156, 40-26/178), რომლებიც ასაღულას სახელითაა აღნიშნული, მოჭე-
ბულია რიცხვები: II8, II5, I94, რომლების ალბათ თარიღს მიუთითებენ. თუ ხმალს შაჰ
აბასის დროინდელ ასაღულას ნახელავად მივიჩნევთ, მაშინ აქ მოკვებული რიცხვებიდან
მხოლოდ ასეთი ვარიანტი გამოდგება: IOI5, IOI8 (შესაბამისად: ჩვენი წელთაღრიცხვის
წ.წ. 1606-7, 1609-10). მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ექსპონატზე (ინვენტ. №1810),
რომელიც ასაღულას მიეწერება, მოკვებულია თარიღი II89 (1775-6). ამგვარად, ირკვევა,
რომ არც ამ თარიღებს აქვთ რეალური მნიშვნელობა, რადგანაც არ ეთანხმება წარწერაში
მოხსენიებულ პირთა სიცოცხლის წლებს. საინტერესოა პარიზის სამხედრო მუზეუმში დაცული
ერთი ირანული ხმალი, რომელიც ჩვენი ხმლის ანალოგს წარმოადგენს, ისევე როგორც ჩვენს
ექსპონატზე, პარიზულ ხმალზეც „ბადაშიში“ აბასია მოხსენიებული, ფიგურულ ბუდეში კი
ხელოსანი ასაღულა, იქვეა რიცხვი II2, ხმლის პირზე ოქროს ზარნაშით ოთხკუთხა ჩარჩობ-
ში საპატიო ეპიტეტით მოხსენიებულია ირანის შაჰები: აბას I, სულეიმან I და ჰუსეინ I.
ამასთანადავე აქაც ნაყალბევ ხმალთან გვაქვს საქმიე.

ამგვარად, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეებზე არქეოლოგიის
განყოფილებაში დაცული ხმალი, ისევე როგორც მისი პარიზული ანალოგი, XVIII საუკუნეში
უნდა იყოს გაკეთებული, მაშინ, როდესაც ირანის სახელმწიფოს ძლიერება საკმაოდ იყო
შერყეული. ხელოსანს უჯდია შეექმნა ნივთი სეფიანთა დინასტიის სადიდებლად. ხმალი
პრეტეიული იარაღია და ამიტომაც მიაწერდნენ მას სახელოვან ხელოსანს და ასევე არა-
ნაკლებ სახელოვან შაჰს, ირანის ნაციონალურ გმირს აბას პირველს.

7 Императорский эрмитаж. Указатель отпеления средних веков и эпохи возрожде-
ния, собрания оружия. Составитель А.Ленц, СПб, 1908, гл. 16.

8 Armes blanches de l'Islam. L'ABC collectionneur. Islam les Armes
blanches de l'Atlantique a l'Indus, Paris, 1975. გვ. 77

Т.С. КУТЕЛИЯ

Персидская сабля из фондов Государственного музея Грузии

Резюме

(Табл. XI-III)

В отделе средневековой археологии Гос. музея Грузии хранится иранская сабля. (инвент. № 4 : 969) из дамасской стали высшего качества (по классификации Фон-Винклера) в ножках, кончик которого оправлен в черное серебро. Сабля и ножи снабжены многочисленными надписями, выполненными в технике резьбы (на ножках и рукоятке), золотой насечки и точеного накола (на клинке).

В четырех медальонах по обеим сторонам ножен дважды повторяется арабское двустишие (бейт) с восхвалением шиитского имама Али, которое впервые применено на монетах Шаха Исмаила I.

На головке рукоятки и на черенке сабли помещены религиозные воззвания к Аллаху, Магомеду и Али, а на обеих сторонах крестовины - цитаты из Корана.

На клинке в шести картушах помещены надписи, выполненные золотой насечкой. Одна из них содержит цитату из Корана, остальные - имена пяти сефевидских шахов: Исмаила I (1502-1524), Тахмасба (1524-1576), Аббаса (1586-1629), Сулеймана I (1669-1694), и Хуссейна I (1694-1722), с почетным титулом лакаб-бом.

На клинке имеются еще две надписи, выполненные точечным наколом: в баде помещено имя и почетный титул шаха Аббаса I, а в фигурной рамке - имя мастера-сабельщика Келбали, работавшего при дворе Шаха Аббаса I.

Рассмотренная сабля, также как и аналогичные ей сабли из собраний ГИМ, парижского Военного музея и др., является подделкой XVIII века: их во множестве изготавливали в Иране, снабжая подписями прославленных мастеров эпохи шаха Аббаса.

ნ.ქანთარია

მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ძველი ქართული ქალაქების შესახებ

(ლ.ჭილაშვილი — „კახეთის ქალაქები“)

„კახეთის ქალაქები“ ისტორიულ-არქეოლოგიური ხასიათის პირველი სერიოზული მონოგრაფიაა გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების შესახებ. იგი ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შედეგია და მას საფუძვლად დაედო ავტორის მიერ 60-იანი წლების დასაწყისიდან განხორციელებული საველე კვლევა-ძიებანი გრემის, გავაზისა და არემის ნაქალაქარბზე. გარდა არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალებისა, ავტორის მიერ ჩატარებული საველე-სადაზვერვო სამუშაოების შედეგად მოპოვებულ იქნა მნიშვნელოვანი და მრავალფეროვანი მასალები (არქეოლოგიური, არქიტექტორული, ტოპონომიკური და სხვა) ისტორიული ჰერეთ-კახეთის ტერიტორიაზე. გარდა ამისა, ავტორს არაერთგზის აქვს დაზვერვითი და ადგილზე შესწავლილი შირვანის, შაქის, შემახის, დაღესტნის ძეგლების დიდი ჯგუფი. ასე რომ, ავტორმა შეისწავლა საკმაოდ ვრცელი რეგიონი (გარე და შიდა კახეთი, შირვანი, შაქი, შემახა, დაღესტანი და სხვ) და მოიპოვა მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი მასალა. ყოველივე ამან ავტორს მისცა შუა საუკუნეების, კერძოდ, XIV-XVII სს. ქართული ქალაქების ცხოვრების თავისებურებათა სრულყოფილად განხილვის საშუალება. განსაკუთრებული ყურადღება, რა თქმა უნდა, გამახვილებულია უშუალოდ საკვლევი საკითხზე — კახეთის ქალაქებზე.

„კახეთის ქალაქები“ ქართული ქალაქების შესწავლის დიდმნიშვნელოვანი ეტაპია, სადაც, არქეოლოგიურ მასალებზე დაყრდნობით, შემუშავებულია გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების განვითარების გზა და თავისებურებანი იმ სოციალური და პოლიტიკურ-ეკონომიკური სურათის ფონზე, რაც დამახასიათებელი იყო ამ დროის საქართველოსათვის, კერძოდ, კახეთის და მოუკიდებელი სამეფოსათვის. რომ ეს სურათი დამაჯერებლად ყოფილიყო წარმოდგენილი, ავტორი ქართული ქალაქის განვითარების ცალკეულ ეტაპებს იძლევა განვითარებული ფეოდალური ხანიდან მოკიდებული; ძირითადად კი XIII ს. შუახანებიდან, როდესაც უცხოელთა ბატონობის პირობებში იზრდება ტენდენციები ქალაქმფლობელობის დაკანონებული და მთავარი ფორმის შეცვლისა. ასე თანდათანობით მივლივართ, ქალაქების დაცემისა და შემდგომ კი და მოუკიდებელი სამეფოს აღმოცენებისას, ახალი ქალაქების გაჩენის თუ ძველების აღორძინების ისტორიულ ფაქტთან, რაც კარგად დასტურდება კახეთის ქალაქების მიხედვით. ავტორის დაკვირვება აღნიშნულ საკითხებზე და მეცნიერული დასაბუთება შესაბამისი მასალების მოშველიებით. მეტად ორიგინალურად გამოიყურება და ის ახალი სიტყვაა ქართული ქალაქების შესწავლის ისტორიაში; ნაშრომის მიხედვით წარმოდგენილია ქართული ფეოდალური ქალაქის პერიოდიზაციის სრული სახე, უპირატესად კი აღნიშნული ეპოქის გვიანი პერიოდის ქალაქის განვითარების სქემა, დაწყებული მისი დაცემის ტენდენციებით და დროით, გვიანი შუა საუკუნეების ქალაქის წარმოშობით და ფორმებით დამთავრებული. ფაქტურად ამით სრულდება მის მიერ ჯერ კიდევ ადრინდელ ნაშრომებში მოცემული ქართული ფეოდალური ქალაქის პერიოდიზაციის სრული სურათი, რაც მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენს ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის.

ავტორის მიერ მოცემული ეტაპები ქართული ქალაქების განვითარებისა, როგორც ადრინდეთ, სწორია. მაგრამ ჩვენ ვერ დავთანხმებით მას XIII ს-ში საქალაქო ცხოვრების დაცემის ერთ-ერთი მიზეზის გამო. ავტორი სადუნ მანკაპერდელის მიერ რამდენიმე დიდი

ქალაქის ხელში ჩაგდების გამო აღნიშნავს: „ქართული ქალაქების ისტორიაში ეს უმაგა-
ლით შემთხვევა იყო-ქალაქები ხელთ უვარდებათ არა სამეფო კარის წარმომადგენელს და
ვფიქრობთ, სწორედ ეს მოვლენა, ასევე გარეპოლიტიკური მოძალება იქცა ძირითად მიზე-
ზებად, რითაც უნდა აიხსნას ქართული ფეოდალური ქალაქის დაცემა“ (გვ. 10). რომელიმე
ფეოდალის მიერ ქალაქების ხელში ჩაგდება არ შეიძლება გამოიწვიოს საქალაქო ცხოვრე-
ბის დაცემა. კერძოდ, ამ შემთხვევაში, XIII ს. ქართული ქალაქების დაცემის მიზეზე-
ბი ავტორის საკმაოდ დასაბუთებული აქვს: ეს არის შედეგი გარეპოლიტიკური ძაბადობის
გამო საქართველოს ეკონომიკური ღონის დაცემისა.

ნაშრომში განხილულია კახეთის XIV-XVII სს. ქალაქები, მაგრამ ავტორი არ შემო-
ფარგულა აღნიშნული ქრონოლოგიური სქემით და საკვლევი თემისათვის უცდია ვრცელი
ფონის შექმნა, რაც გულისხმობს წინამდებელი დასახლების ზონების შესწავლას; ეს კი
თავისებური გეოგრაფიული და სამეურნეო სურათის გათვალისწინებასთან არის დაკავშირე-
ბული, ჯერ კიდევ ადრე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ავტორმა შესაბამის სადაზვერვო
ფაქტებზე დაყრდნობით გამოთქვა ვარაუდი და წინამდებარე ნაშრომის ვრცელ შესავალ
ნაწილში დამაჯერებლად დაასაბუთა კახეთის გაღმა მხარის გეოგრაფიული განლაგების მი-
ხედვით თავისებური, სამეურნეო და ადმინისტრაციული ერთეულების არსებობის ფაქტი,
სადაც მთავის როლში საეკლესიო ორგანიზაცია ჩანს. აღნიშნული ერთეულები კავკასიო-
ნიდან გამომავალ მდინარეთა შორის არსებულ კარგად ორგანიზებულ სამეურნეო და ადმინისტ-
რაციულ ზონებს წარმოადგენდნენ, სადაც უკლებლივ ყველგან IV-VI სს. ეკლესიებს ვხვ-
დებით. ავტორის ყველა ზონაში აქვს დადასტურებული საირიგაციო სისტემები (გავაზის,
არემის, კაბალის, ლაცვის და სხვ.) და ადრექრისტიანული ხანის ეკლესიები, რომელთა-
გან უმეტესობას ავტორმა მიაკვლია, დააფიქსირა და მეცნიერულ მიმოქცევაში შეიყვანა
(ღუბე, ყორიანი, ლაკო, არეში და სხვ.). საირიგაციო სისტემების თუ უცნობი საეკლესიო
ტაძრების მიკვლევა შრომატევად და ნაყოფიერ საველე საქმიანობასთან არის დაკავში-
რებული, რაც ავტორმა განახორციელა სავლელ კვლევა-ძიების დროს. სამეურნეო თუ ადმი-
ნისტრაციული ერთეულების დადასტურების ასეთი ფაქტები, რომლებიც საეკლესიო ტაძრების
მთავებობით არსებობენ ქრისტიანობის გავრცელების პირველივე საფეხურებიდან (ავტორი
თვლის, რომ ეს შეიძლება ვიგულისხმოთ წინაქრისტიანული ხანიდან), უმაგრებს საფუძველს
ადრეფეოდალურ კახეთში თეოკრატიული მმართველობის არსებობას. ნაშრომის შესავალი ნა-
წილი, სადაც აღნიშნული ნაწილებია შესწავლილი; ღრმა მეცნიერული ანალიზით გამოირჩევა
და მეტად საყურადღებო დასკვნებია მოცემული.

მეტად ორიგინალურია და დამაფიქრებელი ავტორის მსჯელობა ბარისა და მთის, ორი
განსხვავებული გეოგრაფიული და სამეურნეო ზონის, მკვხოვრებთა ურთიერთობის საკითხებზე,
რაზედაც მნიშვნელოვნად იყო დაფუძნებული ამ ორი რეგიონის ავტარგანიობა. ავტორმა
ნაშრომში წარმოადგინა ბარისა და მთის ურთიერთობის რამდენიმე მთავარი ეტაპი; რომლე-
ბიც კარგად ასახავენ და ხსნიან მათ შორის არსებულ მშვიდობიან თუ გამძაფრებულ დამო-
კიდებულებას ვრცელი დროის მონაკვეთში.

მთელი რეგიონის გეოგრაფიული და სამეურნეო დახასიათების საფუძველზე, პოლიტიკუ-
რი ვითარების გათვალისწინებით, ავტორი გვთავაზობს თავის შეხედულებას კახეთის ქალა-
ქების წარმოქმნის დროისა და პირობების შესახებ. მსჯელობა საფუძვლიანია; მაგრამ,
ჩვენი აზრით, ავტორი ერთ შემთხვევაში არ არის სწორი, როდესაც აღნიშნავს: „რაც არ
უნდა პარადოქსულად ჩანდეს, ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლას და დანაწევრებას
შედეგად ახალი ქალაქების წარმოშობა მოჰყოლია“ (გვ. 34). ქვეყნის დაშლამ არ შეიძლე-
ბა ახალი ქალაქების წარმოშობა და განვითარება გამოიწვიოს. კახეთის ქალაქების წარ-
მოშობა და განვითარების მიზეზები ავტორის საკმაოდ დამაჯერებლად აქვს მოცემული
და დამატებით ამდაგვარი მიზეზის მოტანა არასწორად მიგვაჩნება.

„კახეთის ქალაქები“ პირველი ნაშრომია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, სადაც მაღალ
მეცნიერულ ღონეზე, სათანადო მეცნიერული აპარატის მოშველიებით, არის განხილული და
სამეცნიერო მიმოქცევაში შეყვანილი დიდი რაოდენობის არქეოლოგიური მასალა. არქეოლო-
გიური მასალების კლასიფიკაცია, დათარიღება თუ წარმომადგობის განსაზღვრა ემყარება
თანამედროვე არქეოლოგიური მეცნიერების სტანდარტებს, გამოყენებულია უახლოესი ლიტე-
რატურა, გამოთქმული კვალიფიკაციები თანამედროვე ღონის შესაფერისია. ასეთი შესწავ-

დის შედეგია, რომ, მაგალითად, გრემში აღმოჩენილ არც თუ მრავალრიცხოვან მასალაში ავტორმა გამოყო როგორც ადგილობრივი, ისე სხვადასხვა ქვეყნიდან—ჩინეთიდან, სპარსეთის სხვადასხვა ქალაქებიდან (ქირმანი, ქაშანი, იეზდი) და სხვ. შემოტანილი ნაწარმი.

ნაშრომის მიხედვით მკითხველი ამომწურავ პასუხს მიიღებს გვიანი შუა საუკუნეების ქალაქების შესახებ, მათ შორის იგულისხმება ის ქალაქებიც, რომელთა შესახებაც ადრე თითქმის არაფერი ვიცოდით. ავტორის დამსახურებაა, რომ მოახერხა მეტად მნიშვნელოვანი ქალაქის ბაზრისა და ზაგემის იდენტიფიკაციის დამტკიცება, მისი ზუსტი ლოკალიზება, რაც შესაძლებელი გახდა ადგილზე ჩატარებული კვლევა—ძიების შედეგად. ასეთმა ძიებამ მოგვცა არაერთი საყურადღებო ნივთიერი ძეგლი, მათ შორის აქვე მოჭრილი მონეტების განძიც.

ასევე ითქმის კაკის (კახის) შესახებაც. ის მეცნიერულ ლიტერატურაში თითქმის არც იყო ცნობილი და მკითხველი ბევრ საგულისხმოს ნახავს ამ მნიშვნელოვანი პუნქტის, ასევე მისი რეგიონის შესახებაც.

ნაშრომის ღირსებად უნდა იყოს მიჩნეული, რომ ქალაქები წარმოდგენილი არიან მათი ადგილისა და მნიშვნელობის მიხედვით. ისე რომ, დიდი ქალაქების გვერდით შეიძლება გავცენოთ „მცირე ქალაქებსაც“. დასახლებათა ეს ტიპი გარკვეული მოტივით არის გამოყოფილი სხვა დასახლებული ადგილებიდან— ან როგორც სამეფო რეზიდენციები, ან როგორც ვაჭრობაში ჩაბმული დასახლებანი. აქ ავტორს დიდი სამუშაოები ჩაუტარებია, რომ ზოგი დასახლებების ზუსტი ადგილმდებარეობა დაედგინა. ასეთნაირად შეიძლება მიღებულად ჩავთვალოთ წერილობით წყაროებში მოხსენებული ზოგი პუნქტის ავტორისეული ლოკალიზაცია (თაღა, ბეთანი, შუამთა). თაღა ძველი მაჭის ადგილზე ჩანს აღმოცენებული და მნიშვნელოვანი დასახლებას მოიცავდა XV—XVII სს.ში, მის შესახებ ხშირად აღნიშნავენ რუსი დიპლომატები; რაც შეეხება ბეთანს, როგორც სამეფო რეზიდენცია, ძველი ბოსტან—ქალაქის (იგულისხმება საინგილოს ბოსტან—ქალაქი) წაფუძარზე აღმოცენებულა. საინტერესოა, რომ ბოსტან—ქალაქიც (კახეთის რუსთავის მიხედვით) სწორედ სამეფო ადგილს, რეზიდენციას, საუფლისწულოს აღნიშნავდა ადრეული შუა საუკუნეებიდანვე. ძლიერ საყურადღებოა, რომ აქვე რუსთავიც არის დაფიქსირებული. მისი ტერიტორია განსაზღვრულია ავტორის მიერ საკმაოდ დამაჯერებლად.

ავტორი სხვადასხვა საკითხებზე მსჯელობისას უხვად იყენებს ტოპონიმიკურ მასალებს. ეს მასალები მის მიერვეა მოძიებული და დამუშავებული. განსაკუთრებით საინტერესოა ავტორის მიერ მიკვლეული ქართული ტოპონიმები დასახლებათა მნიშვნელოვან რეგიონებში თანამედროვე საინგილოდან შემახამდე (ლექართი, ჩოჩხათი, ექვისი, ოხუთი; ზედგზისი, გიურჯიბაზარი გიურჯიყვანი და სხვ. მრავალი).

აქვე უნდა აღინიშნოს ავტორის გონება მახვილური დაკვირვება მონღოლების დროინდელი სიბას შესახებ. გამოთქმულია საყურადღებო მოსაზრება, რომ ის შეიძლება ვიგულისხმოთ შემახასთან, ხეობის ჩამკეტ ზონაში, სადაც ქართული ტოპონიმები დღესაც არის შემორჩენილი (გიურჯიყვანი).

მონოგრაფიაში საკმაოდ ვრცელი ადგილი უკავია საქალაქო მეურნეობის სახეების გარკვევას, ასევე იმ უბნების შესახებ მსჯელობას, რომლებიც საქალაქო ცხოვრებასთან, ვაჭრობა=ხელისნობასთან არიან დაკავშირებულნი (ქულბაქები, ქარვასლები, სავაჭრო ადგილები და სხვ.). დიდი ადგილი უკავია წიგნში სავაჭრო გზების განხილვას. ავტორის მიერ გამოყოფილი მთავარი საგზაო მარშრუტები გულმოდგინე დაზვერვების შედეგად არის დადგენილი, განსაზღვრულია თითოეული პუნქტი; დღიური განძილი; საქალაქო ნაგებობები და სხვ. გონება მახვილური დაკვირვებაა გამოთქმული ერთსა და იმავე ტრასაზე განლაგებული სხვადასხვა ეპოქის გზების შესახებ და პუნქტების გადაწვევების თაობაზე.

ლ. ჭილაშვილის მონოგრაფია „კახეთის ქალაქები“ ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი შენაძენია, ასახავს თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების დონეს და დიდი როლი მიუძღვის საერთო მეცნიერების განვითარებაში.

მუზეუმის 1982 წლის ქრონიკა

გამოცემული ნაშრომები

მუზეუმმა 1982 წელს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა საზით გამოსცა:

- I. ავტორთა კოლექტივი - საბჭოთა საქართველოს სახალხო მეურნეობის განვითარების ისტორიიდან, თბილისი, „მეცნიერება“.
2. ავტორთა კოლექტივი - რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში, თბილისი, „მეცნიერება“.
3. ავტორთა კოლექტივი - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“ XXXVI-ბ, თბილისი, „მეცნიერება“.
4. მ.ანთაძე - საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVII საუკუნეების ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, თბილისი, „მეცნიერება“.
5. მ.ზანდუკელი - ქართული ხალხური კერამიკა (ქსნის ხეობა), თბილისი, „მეცნიერება“.
6. ი.ჩხარტიშვილი - ანტირელიგიური ბრძოლა საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, თბილისი, „მეცნიერება“.
7. ც.კაკაბაძე - შრომული კერამიკა, თბილისი, „მეცნიერება“.
8. ქ.მუშკუდიანი - ხე-ტყის დამამუშავებელი მრეწველობა და სამრეწველო პროდუქტ-რიატი რევოლუციამდე დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, „მეცნიერება“.
9. ი.გაგოშიძე - თრიალეთის სამაროვნები, III, კატალოგი (ანტიკური ხანის სამაროვნები), თბილისი, „მეცნიერება“.
10. ე.გოგაძე = კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა, თბილისი, „მეცნიერება“.
11. თ.ჩიქოვანი - კოლხეთის დაბლობის ამოწრობის ისტორია (1921-1941 წწ.)
12. პ.ზაქარაია - საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები. თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“.

სამეცნიერო სესიები

12-13 მაისს ჩატარდა მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ 1981 წ. ჩატარებული სავსე კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. მოსმენილ იქნა ექსპედიციების ხელმძღვანელთა 8 საანგარიშო მოხსენება: ყვირილის აუზის (დ. თუმ-აბრამიშვილი), ქვემო ქართლის (თ. კილურაძე), ნოსირი-მუხურჩის (ე. გოგაძე), ბერიკლდე-ების ნასოფლარის (ა. ჯავახიშვილი), ნოქალაქევის (პ. ზაქარაია), არემის (ლ. ჭილაშვილი), ვანის ქვაბისა და გარეჯის (გ. გაფრინდაშვილი), კაზრეთის (მ. სინაურიძე).

21 მაისს შედგა მუზეუმის 130 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. წაკითხულია 8 მოხსენება:

1. ლ. ჭილაშვილი - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი 130 წლისთავზე.
2. ა. ჯავახიშვილი - მუზეუმის სამეცნიერო და საფონდო -საგამოფენო საქმიანობა.
3. დ. თუმბარამიშვილი - საქართველოს პალეოლითი.
4. ა. გეგეჭკორი - მუზეუმის ზოოლოგიური ფონდები.
5. თ. ჯაფარიძე - მარტყოფის ყორღანები.

6. შ.ლომსაძე - ბეშქენ ჯაყელი და ბეშქენიდები.
7. გ.ჯალაბაძე - თანამედროვე ეთნიკური პროცესები შიდა ქართლში.
8. გ.გაფრინდაშვილი - გუმბათოვანი ეკლესიების გენეზისი.

1972 წელს სვანეთის - საქართველოს ამ ისტორიული პროვინციის ყოველმხრივ შესწავლასა და, პირველ რიგში, იქ დაცული უმდიდრესი სხვადასხვა სახის ხელოვნების, ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური, ისტორიული ძეგლების აღრიცხვის, შესწავლისა და მათი საიმედო დაცვის საქმის მოგვარების მიზნით შეიქმნა მუზეუმის სვანეთის სამეცნიერო-კომპლექსური ექსპედიცია.

ექსპედიციამ, რომელსაც ისტ.მეცნ.კანდიდატი მ.ჩართოლანი ხელმძღვანელობს, ათი წლის განმავლობაში ადრეცხა ზემო სვანეთის ეკლესიებსა და ოჯახებში დაცული მასალები, შექმნა დაცვითი ზონები, სადაც მათ მოუყარა თავი, რითაც უზრუნველყო მასალების ხელშეუხებლობა. ასეთივე სამუშაოები ჩატარდა აგრეთვე ქვემო სვანეთშიც.

1982 წლის 23-24 ივნისს შედგა ს.ჯანაშიას სახ.საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სვანეთის კომპლექსური შესწავლის კომისიის გაერთიანებული სესია, მიძღვნილი სვანეთის სამეცნიერო-კომპლექსური ექსპედიციის 10 წლისთავისადმი. სესიაზე შესავალი სიტყვა წარმოიტვა მუზეუმის დირექტორმა, პროფესორმა ლ.ჭილაშვილმა. მოსმენილია მუზეუმის თანამშრომელთა 7 მოხსენება:

1. მ.ჩართოლანი - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სვანეთის სამეცნიერო-კომპლექსური ექსპედიციის 10 წლის (1972-1981 წწ.) მუშაობის შედეგები.

2. ლ.ბედუციძე - სვანური ავეჯი.

3. მ.სინაურაძე - იენაშისა და ლაბსყალდის ეკლესიებში დაქუდი ზოგიერთი ნივთის განსახლვრისათვის არქეოლოგიური მონაცემების შექმნა.

4. მ.ხიზანიშვილი - ზოგიერთი სარიტუალო ნივთის ფუნქციისათვის.

5. მ.მაკალათია - წყლის კულტის გადმონაშთისათვის სვანეთში.

6. ლ.სოსელია - სვანი ქალის სამკაული.

7. გ.ჯალაბაძე - საქართველოს სახ.მუზეუმის კოლექციები სვანეთიდან.

ნოქალაქევი დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო ისტორიული ძეგლია. ისტორიული წყაროების მიხედვით ეს პუნქტი წარმოადგენდა ლაზთა ქვეყნის მთავარ ქალაქს და მისი დაარსება მიეწერება ეგრისის ერისთავს ქუჯის. 1930-1931 წწ. შეიქმნა კომისია ივ.ჯავახიშვილის, გ.ჩუბინაშვილის, ს.ყაუხჩიშვილის, გ.ნოროაძის შემადგენლობით, რომლის საერთო ხელმძღვანელმა გერმანიიდან მოწვეულმა მეცნიერმა ა.შნაიდერმა წამოიწყო არქეოლოგიური გათხრები ნოქალაქევიში. ამის შემდეგ სამუშაოები დიდი ხნით შეწყდა, მაგრამ ინტერესი ამ ძეგლის მიმართ არ შენეებულა.

1972 წელს ს.ჯანაშიას სახ.საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა პროფ.პ.ზაქარაიას ხელმძღვანელობით განაახლა ნოქალაქევის-არქეოპოლისის-ციხეგოჯის არქეოლოგიური გათხრები. ათი წლის განმავლობაში ექსპედიციამ ჩატარა დიდი მასშტაბის სამუშაოები, რომელთა შედეგად შესწავლილია ქალაქის გამაგრების სისტემა, მასში მოქცეული სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით - ორი აბანო, ორი ეკლესია, სასახლის ნაშთები, სამაროვნები და სხვა ობიექტები.

გათხრების პარალელურად აქ ტარდება დიდი მასშტაბით სარესტავრაციო და საკონსერვაციო სამუშაოები. ყოველივე ამის შედეგად ნოქალაქევი დღეს საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური ძეგლია.

საანგარიშო წელს მუზეუმმა მოაწყო გამსვლელი სამეცნიერო სესია ნოქალაქევიში, მიძღვნილი არქეოლოგიური ექსპედიციის 10 წლისთავისადმი.

მუზეუმი ერთ-ერთი პირველი გამოცხადებულ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ 1975 წელს მიღებულ დადგენილებას „მაცნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების ღონისძიებათა შესახებ“. მუშაობა ამ მიმართულებით გრძელდებოდა მიმდინარე წელსაც. მუზეუმმა საქართველოს კპ თბილისის კალინინის რაიკომთან ერთად ჩატარა თეორიული კონფერენცია თემაზე: „ათეისტური აღზრდის ღონისძიებათა გაძლიერების შესახებ“.

თხაამშრომელთა კვალიფიკაციის ამაღლება

მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელმა თ. შორჩაძემ წარმატებით დაცვა დისერტაცია ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თემაზე: შიდა ქართლის ანტიკური პერიოდის კერამიკა (პეტროგრაფიული მონაცემებით).

სამეცნიერო ექსპედიციები

1982 წელს მუზეუმმა განახორციელა მრავალფეროვანი საცვლელ სამუშაოები, მოაწყო ერთი ზოლოგიური, 3 ბოტანიკური, 6 გეოლოგიური, პალეონტოლოგიური, 4 ეთნოგრაფიული და II არქეოლოგიური ექსპედიცია; მოპოვებულია დიდძალი ახალი მასალა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ადრეული ბრინჯაოს ხანის ოქროსა და ბრინჯაოს იარაღ-სამკაულისა და შესანიშნავი შავი კერამიკის შემცველი მდიდრული ყორღანის გათხრა მარტყოფის მიდამოებში და შუადახლო გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდა მავალი პერიოდის ეტლიანი, ბრინჯაოს ფიგურებიანი და იარაღიანი, შავი კრიალა კერამიკიანი ყორღანის აღმოჩენა ქარელის რაიონში; ადგილ ბერიკლდეებში.

სამუზეუმო კოლექციების აღრიცხვა-დაცვა, ახალი კოლექციები

1982 წელს ჩატარებულ სამუზეუმო სამუშაოთაგან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს საფონდო კოლექციების დაცვისა და შეკრებისათვის განხორციელებული ღონისძიებები; კერძოდ; მუზეუმის ქიმიურ-სარესტრავრაციო ლაბორატორიაში, სხვადასხვა განყოფილების თანამშრომლებთან ერთად, დამუშავდა როგორც ფონდებში დაცული, ისე ექსპედიციების მიერ მოპოვებული და ახლად შემოსული მასალები. ქიმიურად გაიწმინდა, რესტავრაცია გაუკეთდა და დაკონსერვდა 427 ბრინჯაოს, 138 რკინის, 178 ვერცხლის არქეოლოგიური ნივთი, 17 ვერცხლის ეთნოგრაფიული ნივთი, 360 ვერცხლისა და სპილენძის მონეტა, 400 ცალი მინის, პასტისა და სხვა მასალის ექსპონატი; გამაგრებულია ოქროს უძვირფასესი რამდენიმე უნიკალური ნივთი. გარეცხილია და გასინჯული არქეოლოგიური კერამიკული მასალის 580 შტეკრა, საიდანაც აღდგენილია 221 ჭურჭელი, კონსერვირებულია ძვლის 25, ხის 5 და ქსოვილის 5 ექსპონატი.

ექსპედიციის მეშვეობით, შემოწირულობისა და შესყიდვის გზით 1982 წელს მუზეუმის ფონდებში შემოვიდა 19314 ექსპონატი.

გამოფენები

1982 წელი აღინიშნა განსაკუთრებული მოვლენებით საგამოფენო დარგში-მუზეუმმა გაიხატა თავისი კოლექციები საზღვარგარეთ - საქართველოს სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმსა და კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტთან ერთად მოაწყო ძველი ქართული ოქრომჭედლობის გამოფენა პარიზში. საგამოფენოდ შერჩეული იყო ორ ათეულზე მეტი უნიკალური ექსპონატი, რომლებიც წარმოადგენას იძლევა ოქრომჭედლობისა და ტორეტიკის განვითარების დონეზე საქართველოში ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულიდან ადრეფეოდალურ ხანამდე; მათ შორის იყო კახეთში აღმოჩენილი ლომის ოქროს ქანდაკება, ვანის ოქროს დიადემა და სხვა სამკაულები, ახალგორის ცხენიანი სასაფეთქლე, არმაზისხევის პიტახშთა სამარხების ოქრო-ვერცხლის ნივთები და სხვა. ოქრო-ვერცხლის ნივთების გარდა გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო შესაბამისი ხანის ბრინჯაოს მხატვრული ნაკეთობის საუკეთესო ნიმუშებიც.

გამოფენა გაიხსნა 16 ივლისს „გრან პალეში“ და გაგრძელდა სამი თვე. გამო-

ფენას დიდი წარმატება ჰქონდა როგორც სპეციალისტების წრეში, ისე რიგით მაყურებლებში. დაიბეჭდა გამოფენის უხვად ილუსტრირებული კატალოგი, რომლის შესაბამისი ნაწილი შეადგინა საქართველოს მუზეუმმა.

სამეცნიერო პრობაგანდა

მუზეუმის გამოფენები დაათვალიერა 260 935 კაცმა; ლექცია-საუბარი ჩატარდა 180 340 დამთვალიერებელს, რომელთა შორის იყო 18 190 მოსწავლე, 12 820 მუშა-მოსამსახურე, 32 120 კოლმეურნე და 37 150 სხვა კატეგორიის სტუმარი. სულ ჩატარდა 12 230 ლექცია-საუბარი. მუზეუმში პრაქტიკა გაიარა საქართველოს სხვადასხვა უმაღლესი სასწავლებლის 238-მა სტუდენტმა.

მუზეუმის 1983 წლის ქრონიკა

გამოცემული ნაშრომები

მუზეუმმა 1983 წელს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზით გამოსცა:

1. ავტორთა კოლექტივი - საბჭოთა საქართველოს სამეურნეო და კულტურული მშენებლობის ისტორიიდან, თბილისი, „მეცნიერება“.
2. ავტორთა კოლექტივი - რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები, VII წიგნი, თბილისი, „მეცნიერება“.
3. ც.დავლიანიძე - ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა, თბილისი, „მეცნიერება“.
4. პ.ზაქარაია - აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლები (რუსულ ენაზე), მოსკოვი, „ისკუსტვო“.

სამეცნიერო სესიები

მაისში მოეწყო 1982 წელს განხორციელებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია.

მოსმენილ იქნა ექსპედიციების ხელმძღვანელთა 8 საანგარიშო მოხსენება: ყვირილის აუზის (დ.თუშაბარამიშვილი), დედოფლის მიწდვრის (ი.გაგოშიძე), ქვემო ქართლის (თ.კილურაძე), ნოსირი-მუხურჩის (ე.გოგაძე), ბერიკლდეების (ა.ჯავახიშვილი), ნოქალაქევის (პ.ზაქარაია), არემის (ლ.ჭილაშვილი), ვანის ქვაბის და გარეჯის (გ.გაფრინდაშვილი).

მუზეუმის ფილიალმა - სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მუზეუმმა მესტიაში ჩატარა სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი გეორგიევსკის ტრაქტატის 200 წლისთავისადმი.

მუზეუმის თანამშრომლებმა მონაწილეობა მიიღეს ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმის (თბილისი), ხალიჩების ქსოვის ხელოვნებისადმი მიძღვნილი I საერთაშორისო სიმპოზიუმის (ბაქო), კავკასიისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ლითონის ადრეული ხანისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმის (თელავი) მუშაობაში.

სამეცნიერო კვალიფიკაციის ამაღლება

ისტ.მეცნ.კანდიდატმა ი.გაგოშიძემ წარმატებით დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე: „ქართლი (იბერია) ჩვენს წელთაღრიცხვამდე V-I საუკუნეებში“.

მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა თ.გელაძემ დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული შრომითი გაერთიანებები აღმოსავლეთ საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით)“, მუზეუმის თანამშრომელმა მ.მიხაილოვმა

თემაზე „საქართველოში მცხოვრები ბერძენების კულტურა და ყოფა“, ხოლო მუზეუმის თანამშრომელმა ც.ღვამბერიძემ თემაზე: „საფონდო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა XIV საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში“.

სამეცნიერო ექსპედიციები

1983 წელს მუზეუმმა განახორციელა ფართო სავიწრო სამუშაოები, მოაწყო ზოლო-გიური, ბოტანიკური, გეოლოგიურ-პალეონტოლოგიური, ეთნოგრაფიული, სპელეოსტიკური და არქეოლოგიური ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა რაიონში, რომელთა შედეგად მოპოვებულია მნიშვნელოვანი მასალები.

სამუზეუმო კოლექციების აღრიცხვა-აღაცვა, ახალი კოლექციები

1983 წ. ჩვეულებისამებრ შესრულდა დიდი მოცულობისა და მრავალფეროვანი სამუზეუმო სამუშაო. ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში ქიმიურად გაწმენდილი, რესტავრირებული და კონსერვირებულია 300-მდე ლითონისა და 3500-ზე მეტი ხის, ტყავისა და ქსოვილებისაგან და მზადებულია ექსპონატი; სხვადასხვა ფონდში ჩატარებულია დაცვითი პროფილაქტიკური ღონისძიებები-დეზინფექცია, დეზინსექცია და სხვ.

ექსპედიციების მეშვეობით, შემოწირულებისა და შესყიდვის გზით წლის განმავლობაში მუზეუმის ფონდებში შემოვიდა 6513 ექსპონატი.

ამოფენები

1983 წელს მომზადდა ორი დიდი გამოფენა: „საქართველოს მატერიალური კულტურა (V-XVII საუკუნეები)“ და „საქართველოს მატერიალური კულტურა (1801-1921 წლები)“. შუა საუკუნეებისა და XIX საუკუნის აქამდე არსებული გამოფენები მოწყობილი იყო ოკიოდე წლის წინ და გასაგებია, რომ 1983 წელს მომზადებული გამოფენები გამდიდრებულია ახალი, მნიშვნელოვანი ექსპონატებით, რომელთა ნაწილი მიღებულია არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სხვადასხვა ექსპედიციების ფონდებიდან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ გვიანდროლოგიური ხანის მატერიალური კულტურის ექსპოზიციის მოწყობით შეივსო ქრონოლოგიური ხარვეზი, რომელიც აქამდე გააჩნდა ჩვენს გამოფენას; აქ წარმოდგენილი მასალების მნიშვნელოვანი ნაწილი არასოდეს არ ყოფილა ექსპონირებული. ამრიგად, მომზადდა სრულიად ახალი ორი გამოფენა, სადაც მინიმუმამდე დაყვანილი და მხმარე ექსპონატების რიცხვი, განსხვავებით ძველი გამოფენებისაგან, სადაც მათ თითქმის თანაბარი, ზოგან კი უფრო მეტი ადგილი ჰქონდათ მიკუთვნებული ვიდრე ორიგინალებს.

მუზეუმმა აქტიური მონაწილეობა მიიღო თელავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ახალ შენობაში დიდი ახალი გამოფენის ორგანიზაციაში; კიდევ მეტი - ეს გამოფენა, რომელიც მოიცავს საქართველოს ამ კუთხის - კახეთის ისტორიას უძველესი დროიდან დღევანდელმდე და შედგება არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიული ნაწილებისაგან, მთლიანად, დაწყებული თემატური -საექსპოზიციო გეგმითა და დამთავრებული ექსპოზიციის მონტაჟით, ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლების მიერაა განხორციელებული. გამოფენის გახსნა დაემთხვა გეორგიევსკის ტრაქტატის დადების 200 წლის იანვარის აღსანიშნავად გამართულ ღონისძიებებს.

სამეცნიერო პროპაგანდა

იმის მიუხედავად, რომ საანგარიშო წლის განმავლობაში რეექსპოზიციის გამო დახურული იყო ორი გამოფენა, დამთავრებულმა რიცხვი შემცირების ნაცვლად საგრძობლად გაიზარდა; თუ 1982 წელს ის 261 000 უდრიდა, 1983 წელს მან 300 940 კაცს მიაღ-

წია. ეს უთუოდ არის მუზეუმის მეცნიერული პროპაგანდის განყოფილების ენერგიული მუშაობის შედეგი. განყოფილების თანამშრომლებმა 15 520 ლექცია და საუბარი ჩაუტარეს 200 130 სტუმარს. რომელთა შორის იყო 100 113 მუშა-მოსამსახურე, 35 576 კლემურნე, 20 123 მოსწავლე.

ჩვეულებისამებრ, სამუზეუმო პრაქტიკა გაიარეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, სამხატვრო აკადემიის, პუშკინის სახელობის პედაგოგიკის, პოლიტექნიკური ინსტიტუტისა და უცხო ენათა ინსტიტუტის სხვადასხვა ფაკულტეტის სტუდენტებმა. მუშაობას განაგრძობდა მუზეუმის მუდმივმოქმედი ლექტორი; წლის განმავლობაში წაკითხული იქნა 11 სამეცნიერო-პოპულარული ლექცია.

ფილიალები

სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ საანგარიშო წელს შესრულებული სამუშაოთაგან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია გამოფენა, რომელიც მან მაისის თვეში მოაწყო თბილისში, საქართველოს სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმის შენობაში, სახელწოდებით „სვანეთის საგანძურები“. ამ გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო უდიდესი ისტორიული და მხატვრული ღირებულების მქონე 34 ექსპონატი - დასურათებული ხელნაწერები და უნიკალური ფერწერული ხატები; გამოფენა „სვანეთის საგანძური“ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო თბილისის კულტურულ ცხოვრებაში და მას სათანადო გამომხატურებაც ჰქონდა.

მუზეუმში კვლავ აგრძელებდა ზრუნვას მის ფონდებში დაცული და სხვადასხვა ადგილას გაბნეული ფერწერული ხატების გაწმენდა-რესტავრაციაზე-გაიწმინდა და გამთელდა 3 ხატი, რესტავრაციის პროცესშია 4.

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სამეცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმი განაგრძობდა შემგროვებლობით მუშაობას და სათანადო კოლექციების მოვლა-პატრონობას; აღსანიშნავია ხელნაწერთა ფონდში ჩატარებული პროფილაქტიკური ღონისძიებები.

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I ფასანაურის განძი
- ტაბ. II ჩაბარუხის განძის ნივთები: I. ბრინჯაოს თასი,
2. ბრინჯაოს თასი ზოომორფული სახელურით.
- ტაბ. III ბრინჯაოს ცული ძაღლის გამოსახულებით (თლი, სამარხი №51);
- ტაბ. IV ბრინჯაოს ცული ძაღლის გამოსახულებით (თლი, სამარხი №161);
- ტაბ. V ბრინჯაოს ცული ძაღლის და „მალტის“ ჯვრის გამოსახულებით
(თლი, სამარხი №52);
- ტაბ. VI ბრინჯაოს ცული ირმის გამოსახულებით (ჩაბარუხის განძი);
- ტაბ. VII I. დავით საგარეჯოს ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი;
2. სვეტი ფესტონებიანი კაპიტელით,
3. ეკლესიის ინტერიერი, საკურთხეველი.
- ტაბ. VIII რუისის განძი
- ტაბ. IX კორინთის განძი
- ტაბ. X ქვახვრელის განძი (XI ს. თბილისის ამირა ალი-იბნ ჯაფარის
მონეტები);
- ტაბ. XI I. ქარქაში; 2. სპარსულწარწერიანი ხმალი; 3. ხმლის პირის
დეტალი.
- ტაბ. XII 4, 5 ოვალური საღებები; 6, 7. რომბისებური ფირფიტები;
8. ოქროს ზარნიშით შესრულებული წარწერები; 9. წარწერის
დეტალი.

Описание таблиц

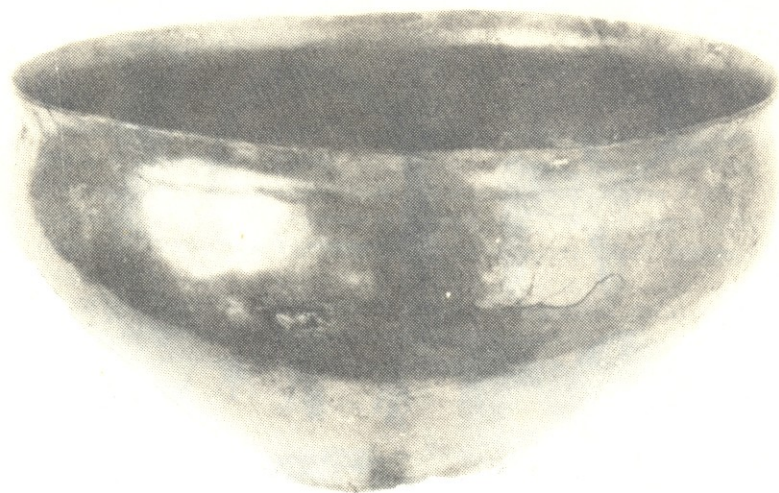
- Табл. I Пасанаурский клад
- Табл. II Предметы из Чабарухского клада: 1. бронзовая миска, 2. бронзовая миска с зооморфной ручкой
- Табл. III Бронзовый топор с изображением собаки (ТМИ, погребение № 51)
- Табл. IV Бронзовый топор с изображением собаки (ТМИ, погребение № 51)
- Табл. V Бронзовый топор с изображением собаки и майятйского креста (ТМИ, погребение № 52)
- Табл. VI Бронзовый топор с изображением олени (Чабарухский клад)
- Табл. VII Восточный фасад церкви Давид-Сагареджо; Пилестр с капителю, обрамленной фестонами. 3. Интерьер церкви, апсида
- Табл. VIII Русский клад
- Табл. IX Коринтский клад
- Табл. X Квахьрельский клад (монеты XI в. Тбилисского эмира Али-ибн-Джафара)
- Табл. XI Ножи; Сабля с персидскими надписями; 3. деталь клинка
- Табл. XII 4.5. Овальные обручи; 6,7. Ромбовидные пластины; Надписи, выполненные золотым тиснением; 9. Детали надписей

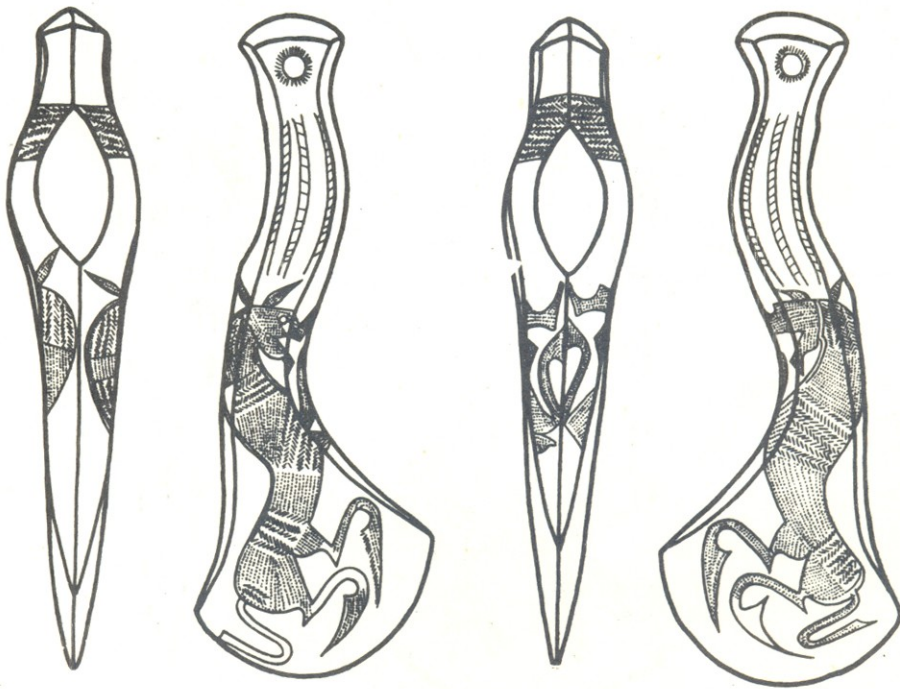
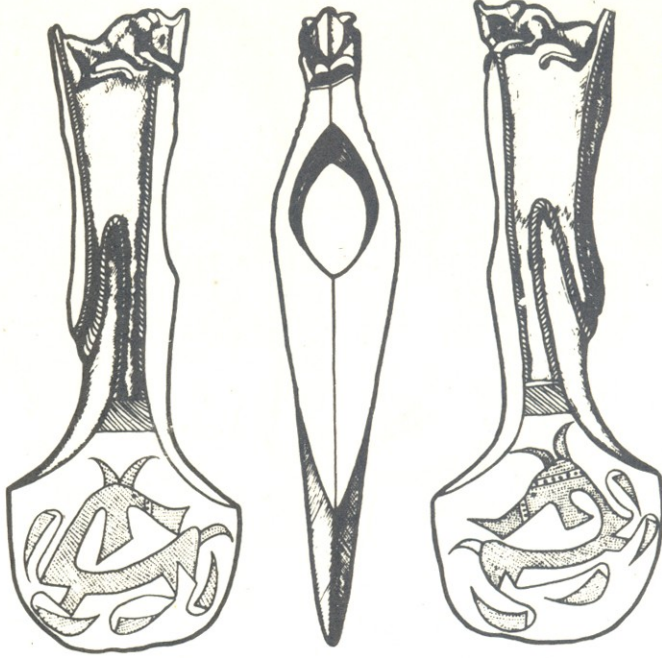
ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I ფასანაურის განძი
- ტაბ. II ჩაბარუხის განძის ნივთები: 1. ბრინჯაოს თასი, 2. ბრინჯაოს თასი ზოომორფული სახელურით.
- ტაბ. III ბრინჯაოს ცული ძაღლის გამოსახულებით (თლი, სამარხი №51);
- ტაბ. IV ბრინჯაოს ცული ძაღლის გამოსახულებით (თლი, სამარხი №161);
- ტაბ. V ბრინჯაოს ცული ძაღლის და „მაღტის“ ჯვრის გამოსახულებით (თლი, სამარხი №52);
- ტაბ. VI ბრინჯაოს ცული ირმის გამოსახულებით (ჩაბარუხის განძი);
- ტაბ. VII 1. ღავით საგარეჯოს ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი; 2. სვეტი ფესტონებიანი კაპიტელით; 3. ეკლესიის ინტერიერი, საკურთხეველი.
- ტაბ. VIII რუსის განძი
- ტაბ. IX კორინთის განძი
- ტაბ. X ქვახვრელის განძი (XI ს. თბილისის ამირა ალი-იბნ ჯაფარის მონეტები);
- ტაბ. XI 1. ქაქაში; 2. სპარსულწარწერიანი ხმალი; 3. ხმლის პირის დეტალი.
- ტაბ. XII 4,5 ოვალური საღტეები; 6,7. რომბისებური ფირფიტები; 8. ოქროს ზარნიშით შესრულებული წარწერები; 9. წარწერის დეტალი.

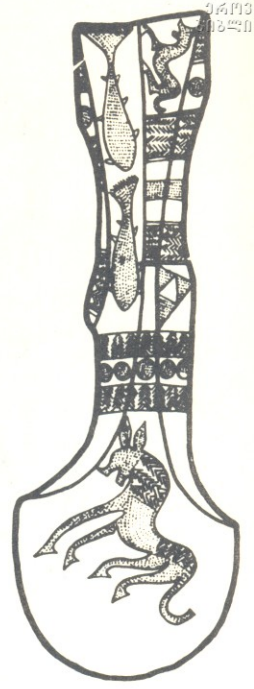
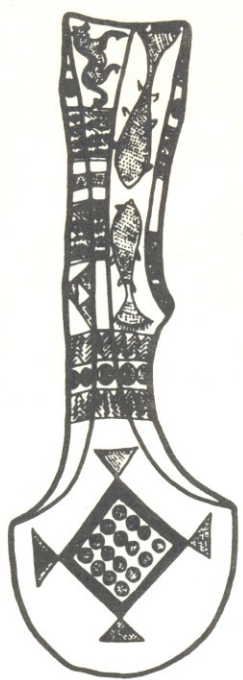

II

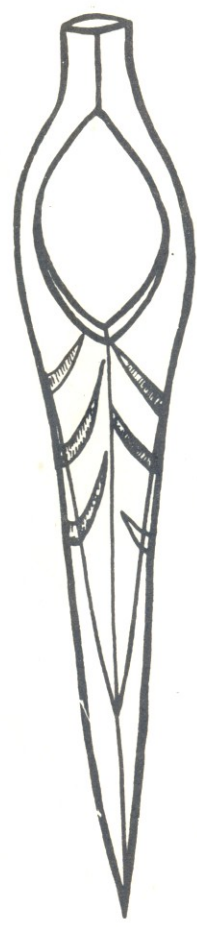
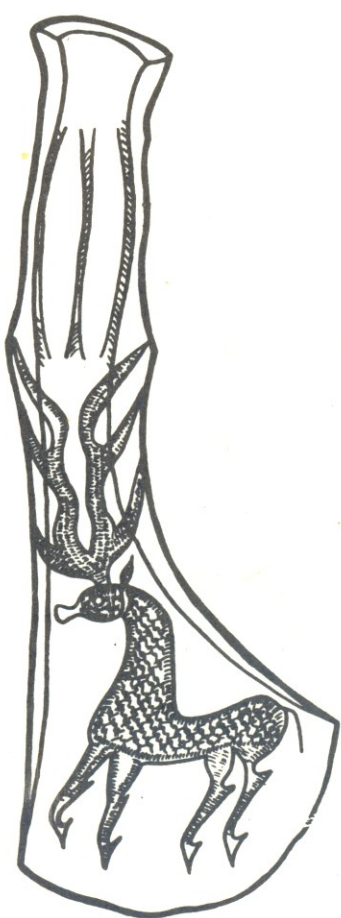

V

VI

X

1

2

3

4

5

6

7

8

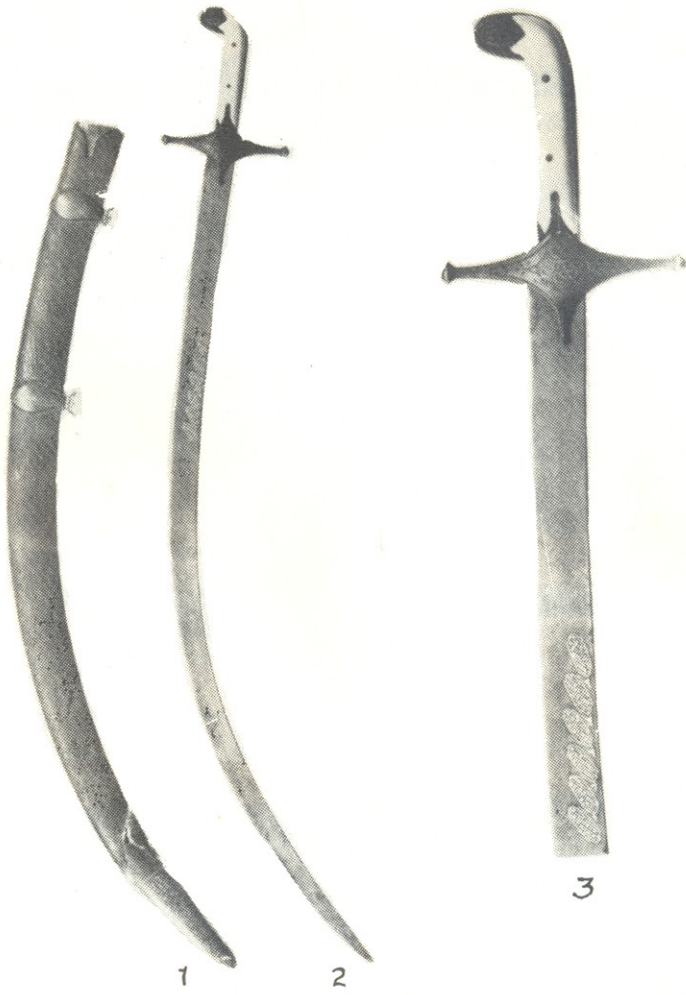

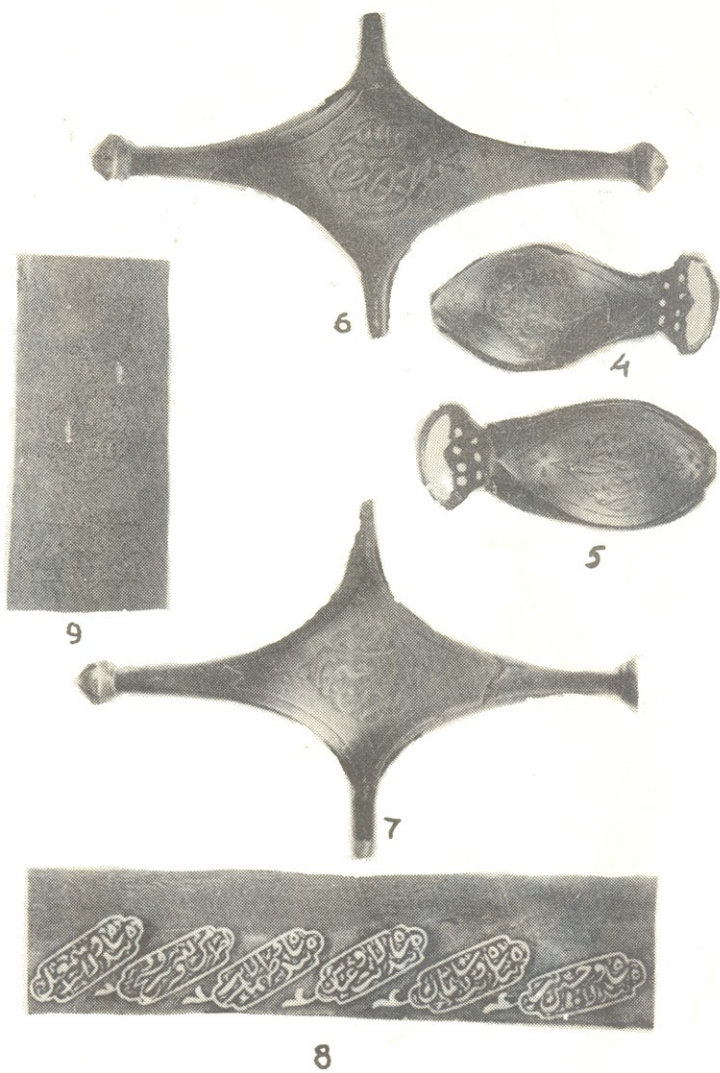
9

10

ს ა რ ვ ე ვ ი - С о д е р ж а н и е

სტატიები - Статьи

Джапаридзе О.М. К вопросу о ранних стадиях первобытной культуры на Кавказе по данным археологии	5
Панцхава Л.Н. Некоторые вопросы колхидской и кобанской культур (по материалам чабарухского и пасанаурского кладов)	23
კილურაძე თ. მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახება-ჩამოყალიბების საკითხისათვის საქართველოს ტერიტორიაზე	35
Кигურაძე Т.К. К вопросу о становлении производящей экономики на территории Грузии	51
Кикодзе З.К. Бифас-колун в ашеле Кавказа	55
წიწქელია მ. III საუკუნის იბერია ფალაური ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით	64
Бериашвили М.Г. Хеттская инструкция обслуживающего персонала царского дворца	72

ინფორმაციები - Информации

გოცაძე კ. აკლდამა-სამარხი ნაგებობა	78
Гоцадзе К.М. Аклдама (склеп) - погребальное сооружение	84
აფხაზაძე ბ. მხედრის სამარხი ქვემო აღევცოდან	85
Апхазова Н. Погребение "воина" из с.Квемо Алеви	97
სინაურაძე მ. დავით საგარეჯოს ეკლესია მაშავერის ხეობაში	98
Синауридзе М.И. Церковь Давид-Сагареджо Машаверского ущелья	102

სამუზეუმო კოლექციები - Музейные коллекции

კიკნაძე გ. მუზეუმის ლითონის ჭურჭლის ახალი კოლექციები	103
დოლაბერიძე რ. მხედრის მცირე ქანდაკებები თუშეთიდან	106
Долаберидзе Р.М. Малые скульптуры из Тушети	115
Цоцелия М.Б. Клад сасанидских монет из с.Кохп	116
ანთაძე შ. ქვახვრელის განძი	121
Антадзе М. Квахверельский клад	125
ქუთელია თ. ირანული ხმალი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდიდან	126
Кутелия Т.С. Персидская сабля из фондов Государственного музея Грузии	129

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია - Критика и библиография

ქანთარია ნ. მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ძველი ქართული ქალაქების შესახებ (ლ.ჭილაშვილის „კახეთის ქალაქები“)	130
მუზეუმის 1982-1983 წწ. ქრონიკა	133
ტაბულების აღწერილობა	139
Описание таблиц	140
ტაბულები	141
Таблицы	141

В Е С Т Н И К
Государственного музея Грузии
им. акад. С.Н. Джанашиа

XXXVIII—B
"მეციერება"
თბილისი
1986

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სმ 2855

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. კანდ.: ნ. ქანთარია
მ. მენაბდე

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქამუშაძე

გადაეცა წარმოებას II.5.1986 ; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14.4.1986;
ქალაქის ზომა 70 X 108 I/16; ქალაქი ოფსეტის; ბეჭდვა
ოფსეტური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 13.10; პირ. სალ. გატ. 13.14;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13.10;

უფ. 01121 ტირაჟი 600; შეკვეთა №1715

ფასი 1 მან. 90 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство "Мецниереба", Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

7 9/2

